

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192845

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—557—13-7-71—3,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 83

Accession No. M 3034

Author V46plw

Title

This book should be returned on or before the date last marked below

फाटकी वाकळ

लेखक

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर

मुद्रक

आर. एस. गुते,
मुंबई वैभव प्रेस, सँडस्टे रोड,
गिरगांव, मुंबई नं. ४

सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

प्रकाशक

शेठ हिरजी मोहनजी
शंकरबारी लेन, लोहाणा सॅनिटरी,
ठाकुरद्वार, मुंबई २

फाटकी वाकळ

प्रकरण १ ले

मी खेड्याकडे निघालों

मुंबई सोडून जाणं माझ्या जिवावर आलं होतं. माझं सारं आयुष्य अगदीं बालपणापासून मुंबईतच गेलं होतं. मुंबई सोडून मी दुसऱ्या कुठंच गेलों नव्हतों—पुणेंसुद्धां मी पाहिलं नव्हतं. खुद्द मुंबईत शिवडी आणि वडाळा कुठं आहेत याचीही मला कल्पना नव्हती. परळची जी कांहीं माहिती होती तीदेखील मुख्य रस्त्यापुरती. परळ व्हिलेज म्हणून एक आहे असं म्हणतात पण तें कुठं आहे याचाही मला पत्ता नव्हता. मुंबईत असणारं हें व्हिलेज (खेडं) जिथं मी पाहिलं नाही तिथं एकदम एका खेड्यांत जायचा प्रसंग येतांच माझी मनःस्थिति काय झाली असेल याची कल्पना बाहेरच्या माणसाला करता येणार नाही.

फाटकी वाकळ

ज्या गांवांत मी जाणार होतो तें गांव जिल्हा नव्हता. आमच्या मुंबईच्या दृष्टीने जिल्हा म्हणजेसुद्धा खेडं वाटलं असतं असं ज्या वेळीं मी जिल्हा पाहिला त्या वेळीं मला वाटलं. जिल्हा नव्हे, तालुका नव्हे, अगदीं शंभर टक्के खेड्यांत मी येऊन पोचलों होतो.

आभाळांतून जमिनीवर कोसळलेल्या ताऱ्याला जें वाटेल, त्याची कल्पना जशी कुणाला करता यायची नाही तसंच मला वाटत होतं, असं एकाद्या कवीनं म्हटलं असतं. मी कांहीं कवि नाही. कवींची दृष्टि जशी मला नाही तसंच कवींचं हृदयही नाही. भकास मुंबईतून रमणीय अशा खेड्यांत आल्यामुळं म्हणूनच माझ्या मनाला आनंद झाला नाही.

जग कसं संकुचित झालं असं मला वाटूं लागलं. ट्रॅम नाही, रेल्वे नाही, मोटर नाही की व्हिक्टोरियासुद्धा नाही. क्वचित एकादी बैलगाडी दिसे. मोटर नाही असं मी म्हटलं खरं, पण सर्व्हिसची मोटर बस त्या गांवापासून सुमारं मैलभर अंतरावरून जात असे. एकादा उतार असला तर त्याच्यासाठी थांबत असे, पण गांवाच्या जेवढ्या भागांत मी रहात होतो तेवढ्या वस्तीतल्या भागांत रबरी टायरचा माग रस्त्यावर कुठं सुद्धा दिसण्याचा योग येत नसे.

मग मी खेड्यांत कां आलों ?

स्वेच्छेनं मी खेड्यांत आलों. मी कवी नव्हतो तरीही माझं अंतरंग भावनात्मक होतं. विशेषतः देशाची परिस्थिति मला जाणवत होती. देशभक्तीच्या व्याख्या निरनिराळे लोक निरनिराळ्या प्रकारें सांगत होते. निरनिराळे देशभक्त आपापल्या आंखलेल्या मार्गांनं जात होते. बी. ए. झाल्याबरोबर मला वाटलं, आपणही आपला एक मार्ग आखावा.

त्याला एक कारण झालं. ज्युनियर बी. ए. च्या वर्गांत असतांनाच माझे वडील वारले. त्यांच्या मागोमाग एकच महिन्यांत माझी आई मला सोडून गेली. दुसरं भावंडं कुणीच नव्हतं त्यामुळं मार्गं कसलाच लागाबांधा नव्हता. होते काय ते कॉलेजांतले चार मित्र. त्यांचाही माझ्याबद्दल फारसा जिद्दाळा नव्हता.

फाजिल अभ्यासू विद्यार्थ्याला मित्रांचा परिवार वाढवतां येत नाही. माझ्या नात्याची कांहीं मंडळी कुठंतरी अशाच एका खेड्यांत होती असं मी नुसतं ऐकलं होतं. त्यांतला कुणी एकाद दुसरा आमच्या घरीं कधीं येऊनही गेला असेल, पण ओळख रहाण्याइतका कुणाचाच परिचय झाला नव्हता.

मी खेड्याकडे निघालों

वडील वारल्यानंतर मला असं दिसून आलं, की स्वतःच्या पायावर उभं राहिल्याखेरीज मला दुसरं गत्यंतर नाही. त्यांनीं एक हजारचा विमा उतरला होता. तेवढ्यांत कसा बसा ची. ए. पर्यंतचा म'झा खर्च भागला असता. पुढं नोकरी करण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतं.

मी विचार केला, नोकरी करून माझ्या वडिलांनीं काय मिळवलं ? विमा उतरला नसता तर शिल्क अशी त्यांना कांहींच ठेवतां आली नसती. ही सक्तीची शिल्क होती म्हणून मी ची. ए. तरी झालों. पन्नाशीला येईपर्यंत नोकरी करून पोराबाळांचं लेंडार फारसं नसतानाही त्यांना कांहींच शिल्क ठेवतां आली नाही असं प्रत्यक्ष पाहिल्यावर, त्यांच्याच मार्गानं आपणही जाणं योग्य होईल असं मला वाटेना.

मग करायचं काय ? व्यापार करायचा म्हटलं तर कसला व्यापार करायचा ? आणि व्यापार करायला भांडवल तरी कुठलं आणायचं ? मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांच्या गोष्टी मी ऐकत होतो. फेरीवाल्यापासून प्रारंभ करून क्रिथेक लक्षाधीश झाले होते—पण त्या गोष्टी गुजरात्यांच्या होत्या—मरवाड्यांच्या होत्या. सारेच कांहीं सरळ मार्गानं श्रीमंत झाले नव्हते; आणि वांकड्या मार्गानं जाण्याची प्रवृत्ती माझ्या ठायीं नव्हती. म्हणूनच मला प्रश्न पडला, पुढं करायचं काय ?

तो काळ मोठा खळबळीचा होता. कायदेभंगाची चळवळ त्या वेळीं सुरू झाली होती. हजारों—लाखों लोक निधड्या छातीनं तुरुंगांत जात होते. त्यांतले कुणी पुढारी तुरुंगांत जाऊं लागले म्हणजे आम्ही कॉलेजांत हरताळ पाडीत होतो. त्या हरताळ पाडणारांत मी कधीच पुढाकार घेतला नव्हता. सर्वांनीं ठरवलं, कीं आज कॉलेजांत जायचं नाही कीं मी स्वस्थ घरीं बसून कांहीं तरी वाचीत असं. अभ्यासाबाहेरचीं फारशीं पुस्तकं मी वाचलीं नव्हतीं. अभ्यासक्रमाबाहेरचीं पुस्तकं वाचणं भाग आहे असं मला वाटे तेवढीच वाचण्या-पलीकडे माझ्या व्यासांगाची मजल गेली नव्हती.

पण मला एकच नाद होता—तोही माझ्या वडिलांच्या अनुकरणानं मला लागला होता—मी वर्तमानपत्रं वाचीत असं—सारीं वर्तमानपत्रं वाचीत असं. बाबांच्या दृष्टीनं तेवढीच एक त्यांची चैन होती. इंग्रजी आणि मराठी जेवढीं म्हणून दैनिकं आणि साप्ताहिकं होती तेवढीं सारीं आमच्या घरीं रोज येत असत. त्यामुळं आमच्या चाळींतल्या लोकांना आमची खोली म्हणजे एक लायब्ररी वाटे. बाबा कुणालाच नको म्हणत नसत—पण त्यांचा

फाटकी वाकळ

एक नियम होता, वर्तमानपत्र खोलीतून घेऊन जायचं नाही. महिन्याकाठी रद्दीचा रुपया सव्वा रुपया जो मिळत असे तो घालवायची त्यांची तयारी नव्हती.

म्हणजे माझे बाबा चिक्कू होते असं मात्र नव्हे. जिथून कांहीं मिळू शकेल तिथून ते मिळवायचं, निष्कारण उघळमाघळ करायची नाही, निष्कारण नाश करायचा नाही अशीच त्यांची वृत्ती असे.

त्या वर्तमानपत्रांच्या वाचनामुळं माझ्या डोक्यांत देशप्रेमाचं वेड शिरलं होतं. एवढंच एक सोझं दिलं तर कॉलेजचा विद्यार्थी या नात्यानं मी अगदीं निर्मळ होतो असं म्हणायला मला मुळीच संकोच वाटत नाही. माझ्या प्राध्यापकांचा मी आवडता विद्यार्थी होतो. बी. ए. च्या वेळीं थोड्याच मार्कांनीं माझा फर्स्ट क्लास चुकला पण त्या पूर्वीच्या परीक्षांत मी सदोदित फर्स्ट क्लासमधें आलों होतो.

कुठं तरी तात्पुरती नोकरी पत्करून मी एम. ए. च्या टर्म्स भराव्या असं माझ्या प्राध्यापकांना वाटत होतं. पण बाहेरची परिस्थिति पाहिल्यावर पुढला अभ्यास करण्यांत फारसं स्वारस्य नाही असं मला वाटलं.

एम. ए. होऊन तरी मी काय करणार होतो ? साऱ्याच एम. ए. ना कांहीं कुणी प्रोफेसर नेमीत नाही. फर्स्ट क्लासांत आलेले कितीतरी एम. ए. साठसत्तर रुपयांवर मास्तरकी करीत होते. एम. ए. होऊन असल्या दुरवस्थेंत रहाणं माझ्या अंतःकरणाला पटलं नसतं. भवितव्यावर ताबा ठेवणं कांहीं माझ्या हातीं नव्हतं. एक प्रकारें मी अगदी स्थितप्रज्ञ होतो. मला कसलीच महत्त्वाकांक्षा नव्हती. फाजील अभ्यासू म्हणून माझी ख्याती होती खरी, पण मी जो अभ्यास करीत असें तो क्लास मिळवण्यासाठी नव्हता. हातीं घेतलेलं काम शंभर टक्के उत्तम रीतीनं करायचं एवढ्याच भावनेनं मी कसून अभ्यास करीत असें.

माझे वडीलसुद्धा माझ्यासारखे स्थितप्रज्ञ होते. तूं पुढं काय करणार आहेस असं एकदां—सुद्धां त्यांनीं मला विचारलं नव्हतं. कदाचित त्याचमुळं महत्त्वाकांक्षेचा उगम माझ्या हृदयांत होत नव्हता.

अंतरंगाचं परीक्षण करण्यासाठी ज्या वेळीं मी माझ्या हृदयांत नजर फेकीत असें त्या वेळीं तिथं मला शून्याकार दिसून येई. तिथं कांहींच साठवलेलं नव्हतं. एकच लहानशी ठिणगी होती. पण ती कधीच तेवत नसे. ती ठिणगी निर्माण व्हायलाही माझं वर्तमानपत्रांचं वाचनच

मी खेड्याकडे निघालों

कारणाभूत झालं होतं. देशप्रेमाच्या आवडीची ती न चेतणारी ठिणगी मी बी. ए. होताच तेवू लागली.

बाहेर हलकळोळ उडाला होता. देशभक्तीच्या जळजळीत निदर्शनानं सारा हिंदुस्थान उजळून उठला होता. त्या उजाळ्याच्या प्रकाशांत मला माझं अंतरंग दिसून आलं. देशासाठी आपणही कांहीं केलं पाहिजे असं मला वाटू लागलं.

काय केलं पाहिजे तें मला माहीत नव्हतं. कांहीं तरी केलं पाहिजे असं वाटत होतं खरं, पण तो मार्ग दाखवायला मला कुणीच मार्गदर्शक नव्हता. कॉलेजांत जे चार मित्र मी जोडले होते तेही माझ्यासारखेच कोरे होते—जबरदस्त अभ्यासू होते—त्यांनीं आपला मार्ग आंखला होता—त्यांना नोकरी करायची होती, मोठ्या पगाराची नोकरी मिळवायची होती—आणि त्या अनुरोधानं ते प्रयत्न करीत होते.

मला नोकरी करायची नव्हती—पगाराच्या हव्यासानं तरी नोकरी करायची नव्हती. माझ्या गरजा फार अल्प होत्या. मी चहासुद्धां पीत नसं. आमच्या घरीं कधींच चहा झाला नव्हता त्यामुळं मी असा कोरडा राहिलों होतो.

चैनी मित्रांच्या परिवाराचा उपसर्ग नसल्यामुळं घरीं चहा होत नाहीं म्हणून दुकानांत जाऊन चहा घ्यायची बुद्धि मला कधींच झाली नाही. कपड्यालत्याच्या बाबतींतसुद्धां माझ्या वडिलांप्रमाणेच माझी रहाणी अगदीं साधी होती. उभ्या जन्मांत मी कधीं बूट स्टॉकिंग घातले नव्हते, नेकटाय कॉलरचा गळफांस माझ्या मानेला कधींच पडला नव्हता, डोक्याच्या केसांना ब्रिलियंटायनचा स्पर्श कधींच झाला नव्हता. देशाची सेवा करायला त्यागी वृत्तीनं निघणाऱ्या व्यक्तीला जी अनुकूलता पाहिजे ती सर्व दृष्टीनं मला सुलभ होती.

म्हणूनच मला वाटलं, कीं देशासाठीं आपण कांहीं तरी करावं. देशकार्याची पहिली पायरी वर्तमानपत्राच्या ऑफिसांत असते. म्हणून पहिल्यानं मी तिथून सुरुवात केली. मुंबईतील एका अब्बल दर्जाच्या दैनिकाच्या कचेरींत मी पहिल्यानं प्रवेश केला. पंचवीस रुपये पगारांत माझा मुंबईचा खर्च भागेना. थोडीशी शिल्लक होती. तिच्यावर कांहीं दिवस काढले—पण पुढे निभाव लागेना.

आणि कचेरींत तरी मी काय करीत होतो ? रॉयटरच्या आणि असोसिएटेड प्रेसच्या तारांचीं भाषांतरं करण्यांत देशभक्तीचं शिक्षण कसं मिळतं याची मला कल्पना होईना. दररोज

फाटकी वाकळ

लिहिले गेल्ले अप्रलेख वाचून मला कोणतीच स्फूर्ति झाली नाही. तसले अप्रलेख मी सहज लिहिले असते. पण अप्रलेख लिहिणं म्हणजे एक कांहीं तरी जबाबदारीचं काम आहे अशी मुख्य संपादकांची कल्पना असल्यामुळं एकाद्या दिवशीं तें काम करण्याची मी तयारी दाखवली तरी मुख्य संपादकांनी ती संधि मला कधीच दिली नाही.

जी वर्तमानपत्रं वाचून देशप्रेमाची प्रवृत्ती माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झाली होती त्या वर्तमान-पत्रांच्या कचेरींतील वातावरण देशप्रेमाचं उत्तेजन द्यायला अपुरं आहे असं मला वाटलं. राजकारणाचा अभ्यास करीन म्हटलं तर राजकारणावरचीं पुस्तकंसुद्धां त्या दैनिकाच्या कचेरींत नव्हतीं. मला आश्चर्य वाटे तें हेंच, कीं कसलाही अभ्यास न करतां हें संपादक लोक राजकारणाची चर्चा करतात तरी कसे ?

माझ्या प्रामाणिक वृत्तीला तिथलं तें वातावरण पटेना. साप्ताहिकाच्या ऑफिसांत जाण्याचं मनांत येत असूनही म्हणूनच मी टाळलं. भारतसेवक समाजासारख्या ज्या संस्था होत्या त्यांत प्रवेश होणं सुलभ नव्हतं; आणि प्रवेश झाला असता तरीही माझी मनोभूमि त्यांच्या विशिष्ट प्रकारच्या राजकारणाशीं समरस व्हायला तयार नव्हती.

काँग्रेसमध्ये प्रवेश करायचा म्हणजे काय हें मला कळत नव्हतं. मी काँग्रेसचा चार आणे सभासद होतो; पण काँग्रेस कमिटीच्या कोणत्याही निवडणुकीसाठीं उभं रहाण्याकरितां जी कर्तबगारी किंवा जी आर्थिक अनुकूलता लागते ती माझ्यापाशीं नव्हती. नुसता सत्याग्रह करून किंवा पिकेटिंग करून तुरुंगांत जाण्यानं मी कांहींतरी विशिष्ट साधन असंही मला वाटत नव्हतं.

विधायक कार्यक्रमाच्या गोष्टी बोलल्या जात होत्या. 'खेड्याकडे चला' अशी हांक ठोकली जात होती. त्या हाकेंत कांहीं तथ्य आहे असं वाटून मी त्या विषयाचा विचार करूं लागलों. अगदी निष्क्रिय म्हणून रहाण्यापेक्षां खेड्यांत जाण्यांत त्यागाबरोबरच कर्तृत्वालाही वाव आहे असं मला वाटूं लागलं.

पण खेड्यांत जाऊन मी काय करायचं याचो मला चांगलीशी कल्पना नव्हती. बरेच दिवस मी खादी वापरीत होतो. सूत काढण्याचा अभ्याससुद्धां मी केला होता. तसं पाहिलं तर सुतानं स्वराज्य मिळेल या घोषणेवर माझा फारसा विश्वास नव्हता. मी खादी वापरीत होतो खरा पण तें एक नुसतं नैमित्तिक विधान आहे, एका विशिष्ट पक्षाचं तें एक प्रतीक आहे, यापलिकडे त्या खादी वापरण्याला माझ्या बुद्धीनं मी फारसं महत्त्व देत नव्हतो.

मी खेड्याकडे निघालों

पोषाखांत साधेपणा असणं मला इष्ट वाटत होतं म्हणूनच मी खादी वापरीत होतो. राजकारणाचा आणि खादीचा संबंध कसा येतो याची मला चांगलीशी कल्पना नव्हती. गतानुगतिकत्वानं जरी मी खादीवाला बनलों नव्हतो तरी खादी वापरण्याच्या मार्गं असलेली राजकारणांतील तात्त्विक भूमिका मला आकलन झाली नव्हती.

खेड्यांत जायचं म्हणून ज्यावेळीं मी विचार केला त्यावेळीं माझ्या मित्रांना मोठं आश्चर्य वाटलं. माझी आजपर्यंतची जी कॉलेज-करीअर होती तिला विसंगत असं वर्तन मीं करीत आहे असा त्यांनीं माझ्यावर आरोप केला.

मी कुणालाच उत्तर दिलं नाही. कॉलेजांत असतांनाच 'खादीवाला' म्हणून जे माझी टवाळी करीत असत त्यांना माझ्या या निश्चयाबद्दल विशेष कांहीं वाटलं नाही. म्हणून ज्यावेळीं मी खेड्यांत जातो आहे असं त्यांना कळलं त्या वेळीं, खादी वापरतो म्हणून ज्या भाषेत ते माझी थट्टा करीत त्याच भाषेत, माझ्या खेड्यांत जाण्याबद्दलही त्यांनीं माझी टिंगल करायला सुरुवात केली.

एक नाजुक गोष्ट सांगायचं राहिलं. कॉलेजच्या जीवनक्रमांत प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या हृदयांत असलेल्या कोमल भावनांना अनुसरून केव्हां ना केव्हां तरी, कसली ना कसली तरी प्रेमविषयक परिस्थिति निर्माण होत असते. कांहीं काव्यप्रकृति विद्यार्थ्यांप्रमाणे मी जरी मोठासा प्रणयवेडा बनलों नव्हतो तरीही अपेक्षित कौटुंबिकतेच्या भावनेनं कॉलेजच्या वातावरणांतूनच आपली आवड पुरी पडेल अशी अंधुकशी इच्छा माझ्या अंतःकरणांत वावरत होती. त्या रहस्याची परिस्फुटता मी स्वतः माझ्यापासूनच चोरून ठेवली होती. त्या वेळच्या कॉलेजांतून विद्यार्थिनींची संख्या आजच्या प्रमाणांत जरी वाढलेली नव्हती तरीही, कौटुंबिकतेचा असो किंवा भावनात्मकतेचा असो, परिपोष होण्याइतक्या विद्यार्थिनी कॉलेजांतून वावरत होत्या. त्यांतूनच निवड करण्याचा मी विचार करीत होतो. मी मोठासा रसिक नसलों तरी अगदींच नीरस नव्हतो—अरसिक तर खात्रीनं नव्हतो. डोळ्याचा आणि हृदयाचा कुठं तरी संबंध आहे असं मला वाटे. डोळ्यावाटे हृदयाला भिडणारी भावना खुद्दोला चकवून माणसाला वेड लावते असं वाटण्याइतकी नाजुक मनोवृत्ती माझ्या-ठायीं कुठं तरी लपून बसली होती. म्हणूनच मी त्या अनुरोधानं शोध लावीत असतां स्वतःची दाद स्वतःला लागू देत नव्हतो.

फाटकी वाकळ

असं एक स्थळ हेरून ठेवलेलं असावं अशी माझी अपेक्षा होती. बुद्धिमान असलेल्या तरुण विद्यार्थिनी बहुधा कुरूप होत्या—म्हणजे अगदींच हिडिंबा जरी नव्हत्या तरी सौंदर्याची सीमा ओलांडून दुसऱ्या कोणत्या तरी राज्यांत त्यांच्या शरीरसौष्ठवानं प्रवेश केला होता. ज्या देखण्या होत्या त्या क्वचित चटोर तर क्वचित उनाड होत्या. मला रंभा-उर्वशी-तिलोत्तमाच पाहिजे अशी माझी अपेक्षा नव्हती; पण दृष्टीच्या द्वारे हृदयाला धका बसून देण्याइतकं शरीरसौष्ठव असावं एवढंच माझं म्हणणं होतं.

मी जात्याच मोठा भिन्ना होतो. स्त्रीजातीच्या आसपास घोटाळण्याचं तर राहोच, पण टक्करून पहाण्याइतकं धैर्यसुद्धां मला नव्हतं. त्याबद्दल माझी थट्टा होई, पण या कामीं असणारी माझी दाम्भिक वृत्ती मी उघड होऊं न देण्याची खबरदारी घेत असें. एका विशिष्ट प्रकारच्या भावनेने हेरीत असतां माझी नजर एका व्यक्तीवर स्थिरावली होती. त्या व्यक्तीची माझ्याबद्दलची प्रवृत्ती कशी आहे याची मला कल्पना नव्हती—वर वर्णिलेल्या माझ्या वृत्तीला अनुसरून मी तो अंदाज घेण्याचं टाळलं होतं.

ती प्रवृत्ती काय आहे हें कॉलेजच्या बाहेर पडेपर्यंत मला कळलं नव्हतं. मी खेड्याकडे चाललों याची ज्यावेळी कॉलेजांत हाकाटी झाली त्यावेळीं माझं हें कोडं आपोआप उलगाडलं.

प्रकरण २ रे

मला नवा प्रकाश मिळाला

चाळीतली खोली सोडल्याचं सर्वांना कळवलं होतं. वडिलांच्या वेळचं असलेलं बरेचसं सामान कांहीं विकून टाकलं आणि कांही शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना दिलं. खेड्यांत जाऊन रहायला पुरे पडण्याइतकं बेताचं सामान बांधून घेण्याच्या तयारीत मी होतो.

माझे मित्र म्हणून ज्यांना म्हणतां येईल असे चारदोन विद्यार्थी येऊन मला भेटून निरोप देऊन गेले होते. पुढल्या परिस्थितीचा विचार करीत मी एकटाच माझ्या खोलीत बसलों असतां ज्यूनियर बी. ए. च्या वर्गात असलेली एक विद्यार्थिनी माझ्या खोलीत येऊन प्रविष्ट झाली.

मी थक्क झालों. हेंच तें माझं हेरलेलं स्थळ. माझ्या कॉलेजांतील कारकीर्दीत कुणाही विद्यार्थिनीनं माझ्याकडे कधीं दुकूनसुद्धां पाहिलं नव्हतं. मी पहायला भीत असें हें साऱ्यांनाच माहीत होतं. कॉलेजांतल्या मुलींच्या थट्ट्या विषय होऊन बसलेला मी, या अचानक आगमनानं स्तंभित झालों यांत नवल कसलं ?

फाटकी वाकळ

ती विद्यार्थिनी आमच्या कॉलेजांतल्या साऱ्या मुलींत चमकणारी समजली जात होती. ती फारशी सुंदर नव्हती तरी कुरूप असलेल्या बुद्धिमान विद्यार्थिनींच्या सदरांतही मोडण्या-जोगी नव्हती. तिच्या चेहऱ्याच्या रेषा कलाकार चित्रकाराच्या कसोटीला जरी उतरल्या नसल्या तरी बुद्धिमत्तेचं तेज तिच्या साऱ्यासीऱ्या मोहकतेला उठाव आणीत होतं. ती प्रकृतीनं चांगलीच सुट्ट होती. कॉलेजांतले चिटवळ विद्यार्थी तिच्या वाटेला जायला भोत असत. एकदोघांना क्वचित तिने थप्पड लगावल्याच्याही बातम्या होत्या. तिचा मित्रपरिवार मोठा होता. मुली आणि मुलगे यांच्या संख्येत ती सारख्याच अधिकारानं मिरवत असे. प्रत्येक चळवळींत भाग घ्यायला ती पुढाकारानं वावरत असे. कॉलेजांत हरताळ पाडण्याच्या प्रसंगी ती बंडखोर विद्यार्थ्यांच्या अग्रभागी चमकत असलेली दिसून येई.

असली ही विद्यार्थिनी मला भेटायला आली म्हणून मी आश्चर्यचकित झालों. गृहस्थाच्या रीतीला अनुसरून उत्पापनपूर्वक मी तिचं स्वागत केलं तेव्हां ती म्हणाली, “सामानसुमान बांधलंत वाटलं ? एकूण तुम्ही खेड्यात जाणार आहांत. काय करणार आहांत तिथं जाऊन ?”

या अचानक प्रश्नानं मी भांबावून गेलों. पूर्वपरिचय नसताना केलेला हा प्रश्न सकृदृशनीं अप्रस्तुत होता पण कॉलेजच्या वातावरणांत औपचारिकतेला किंमत देत होतं कोण ? मी विनयपूर्वक उत्तरलों, “अजून मी कांहीं विचार केला नाही. निष्क्रिय जीवनाला कांहीं तरी मार्ग लावावा एवढ्याच मनोभावनेनं मी या खडतर मार्गावर पाऊल टाकायचं योजलं आहे.” पुढं मला बोलायला सुचेना. माझेच शब्द मला अस्वाभाविक वाटले. शब्दाच्या अवडंबरावर मी वेळ मारून नेण्याचा प्रयत्न करतो आहे असं तर तिला वाटलं नसेल ?

ती हंसली—अगदीं नाजूक आणि मोहकपणें हंसली. मी अस्वस्थ झालों.—एक क्षण गेला—दोन क्षण गेले—तरीही ती बोलली नाही. बांधून ठेवलेल्या सामानावर नजर फेकीत ती म्हणाली, “एकूण तुम्ही जाणार हें निश्चित झालंय तर !—” मी नुसत्या मानेनंच होकार दिल्याचं पाहून ती म्हणाली, “मी आल्याचं तुम्हाला आश्चर्य वाटलं असेल नाही ? इतके दिवस आपण कॉलेजांत होतो, आपला प्रत्यक्ष परिचय व्हायचा कधी योग आला नाही—तुम्ही तसा प्रयत्न केला नाही—मीही नुसती पहात राहिले होते—अन् आतां

मला नवा प्रकाश मिळाला

अचानक मी तुम्हाला भेटायला आले हें मोठे चमत्कारिक दिसतं खरं, पण माझ्यानं रहावेना—” ती पुन्हा क्षणभर थांबली.—बोलायला तिला संकोच वाटत होता.

मी तर अगदीच बाबरून गेलों होतो. तरीदी मी म्हणालों, “ हो—तसे मला वाटलं खरं. विद्यार्थीदिशेतून मी नुकताच बाहेर पडलों आहे. जगाचा मला अनुभव नाही—अनुभव ध्यायचा मी प्रयत्न केला नाही. व्यावहारिक जीवनाला मी पारखा आहे म्हणून मला तसे वाटलं. पण आतां साऱ्याच प्रसंगांना तोंड द्यायच्या निश्चयानं मला बाहेर निघालं पाहिजे—” पुन्हा मला बोलायला सुचेना.

पुन्हा ती हंसली. माझं ऊर धडधडत होतं. आम्ही एकटीच तिथं बसलों होतो. कुणी पाहिलं असतं तर त्याला काय वाटलं असतं याचा विचार माझ्या मनांत आला. आजपर्यंत कुणीही मुलगी मला भेटायला माझ्या खोलींत कधीच आली नव्हती. माझं मन भरकटत होतं, तोंच मी दचकलों—

“ एवढी तयारी केली आहे तर ? ” ती हसत हसत म्हणाली, “ हें काहीं धोडं नाही. खेज्यांतच आहे माझं घर. खेज्यांतच गेलंय माझं बालपण अन् तुम्ही आतां खेज्यांत जात आहां म्हणून मला जिज्ञासा वाटली. कां चाललांत खेज्यांत ? कुठल्या खेज्यांत ? ”

“ कोकणांत चाललोंय मी.” मी धीर करून म्हटलं, “ निमगांवला—”

“ निमगांवला ? ” ती आश्चर्यानं उद्गारली, “ मोठा योगायोग म्हणायचा— कीं मुद्दामच तुम्ही हें गांव निवडलं ? ”

“ मुद्दामच कां ? ” मी विचारलं.

“ मी निमगांवची—” ती गंभीर होऊन म्हणाली.

“ असं ? ” मी स्वाभाविकपणेंच विचारलं. त्या उद्गारांत आश्चर्य होतं तशीच जिज्ञासाही होती.

“ म्हणूनच मी विचारलं,” ती म्हणाली, “ कीं मुद्दामच हें गांव निवडलंत का म्हणून ! खरोखरच तुम्ही मोठी योग्य निवड केली आहे. आमचं निमगांव म्हणजे जरी अगदी लहानसंच खेडं आहे तरी तिथं तुम्हाला काँग्रेसभक्तांची संख्या इतर कोणत्याही गांवापेक्षां जास्त आढळेल. तसें पाहिलं तर कोकणांत केसरीचं प्रस्थ जास्त असल्यामुळं काँग्रेसची मेढ कोकणाच्या खेज्यांतून चांगलीशी रोवली गेलेली नाही. आमच्या गांवांत ब्राह्मणवस्ती फारशी

फाटकी वाकळ

नाहीं. आमच्या घराखेरीज आणखी चारदोन घरं आहेत तेवढाच. बाकीचे सारे वाणी, मराठे आणि शूद्र आहेत—” ती पुन्हा क्षणभर थांबून म्हणाली, “मी कुणबी म्हणायला हवं होतं, नाही ? घरचा शब्द तोंडाला खिळलाय. ब्राह्मणांखेरीज इतर साऱ्यांना आम्ही शूद्र म्हणतो तिकडे—ती कोकणची बोली आहे—” ती पुन्हा एकदां हसली—चांगली मोठ्यानं हमली आणि म्हणाली, “एका एका गांवचे काय एकेक रिवाज असतात! मुंबईत आलं की ही सारी परिभाषा बदलून जाते. शूद्र शब्द अगदीं धार्मिक वाटतो, नाही ? व्यावहारिक वाटत नाही, सामाजिक वाटत नाही. कामकरी, शेतकरी या शब्दांची हल्लीं आपल्याला फार संवय झाली आहे. कुणबीसुद्धा म्हणत नाहीं आतां कुणी—कुणब्यांना कुळवाडी म्हणतात तिकडे—तरीही ब्राह्मणी धाटाचा हा शूद्र शब्द चटकन माझ्या तोंडीं आला;—संस्काराचा प्रभाव हा असा असतो. बरं—कुणी दाखवली तुम्हांला ही निमगांवची वाट ?”

आतां मला बरंच अवसान आलं होतं. पूर्वीचा संकोच मावळला होता. निश्चिंतपणाच्या भावनेला आतां चांगलंच अधिष्ठान मिळालं होतं.

मी म्हटलं, “ कां ? चुकली का माझी वाट ?”

“ छे छे, मुळीच नाही.” ती वडोलकीचा आव आणून म्हणाली, “अगदीं अचुक वाटेनं चाललां आहांत तुम्ही. म्हणूनच मी विचारलं तुम्हाला.”

“ एवढी तरी खात्री आली मला.” मी म्हटलं, “ इथल्या एका काँग्रेस कमिटीतल्या नांवाजलेल्या काँग्रेस-कार्यकर्त्यानं मला हा सल्ला दिला. त्या गांवच्या लोकांकडूनच अशी मागणी आली होती—”

“ कुणी केली होती ही मागणी ?”

“ तें काहीं मला माहीत नाही. अगदीं सरकारी हुकुमासारखा हुकूम समजून मी निमगांवला निघालों आहे. तसं पाहिलं तर तिथं जाऊन काय करायचं याची मला चांगलीशी—चांगलीशी कां, मुळीच कल्पना नाही. ती कल्पना करून ध्यायचा मी प्रयत्नही केला नाही. सरकारी नोकरीवर जाताना कोण कुठं असली चौकशी करित असतो ?—”

“ असं म्हणू नका. सरकारी नोकरीवर कुणी जातो त्या वेळीं तिथं एकादा वरिष्ठ अधिकारी असतो. त्याच्या हुकुमाखाली काम करायचं असतं. तें काय काय असतं अन् कसं करून ध्यायचं याची त्या अधिकाऱ्याला कल्पना असते. इथं तसं नाही. अधिकारी

मला नवा प्रकाश मिळाला

म्हणून तुम्ही तिथं जात आहात. तिथं हुकूम सोडायचे आहेत तुम्हाला. असं आंधळेपणानं परगांवीं जाणं बरं का ? ”

मी ओशाळलों. खरोखरच हा माझा आंधळेपणा झाला होता.

मला त्या मुलीबद्दल आदर वाटूं लागला. पण दुसरा प्रश्न असा पडला, की काय म्हणून ही मला भेटायला आली ? मनाचा निर्धार करून मी तसं विचारलं तेव्हा ती म्हणाली, “ कॉलेजांत असतांना तुम्ही असेच आंधळेपणानं वागत होतां. कधीच पद्दत नव्हतां आजूबाजूला. जरा इकडे तिकडे विचारलं असतं, थोडीशी चौकशी केली असती तर तुम्हाला कळलं असतं या माझ्या येण्याचं कारण—” असं म्हणून ती आपल्याशीच हंसली.

माझ्या छातीत धडकी भरली. काय बरं असावं हे कारण ?

ती पुढं बोलत होती. “ आतां इतक्या लवकरच मी निमगांवाला येण्याचा संभव नाही. चांगले चार महिने जातील मी तिकडे येईपर्यंत. तोंपर्यंत मला फार काळजी वाटतेय तुमची. मी आलें होतें तेव्हां तुम्ही निमगांवाला जाणार याची कल्पना मला आली नव्हती; सहज मी आलें—”

“ पण कां ? ” मी जीव तोडून विचारलं.

माझी एकाच शब्दानं दिसणारी ती आत्यंतिक उत्कंठा पाहून ती गंभीर झाली; बराच वेळ थांबली आणि म्हणाली, “ कां !—काहीं गोष्टी अशा असतात रघुनाथराव, की तशीच वेळ आल्याशिवाय माणसानं त्या बोलून दाखवूं नयेत. त्यांतून माझ्यासारख्या विद्यार्थिनीनं तर चांगलीच खबरदारी घेतली पाहिजे—” ती पुन्हा थांबली.

ही काय भानगड ? काहीं प्रेमाबिमाचा तर प्रसंग नाही ना ? तसल्या भानगडींत मी शिरलों नव्हतों—तसल्या भानगडींवर माझा फारसा विश्वासही नव्हता. तसल्या भानगडीच्या बाबतींत तिच्यावर कुणी आरोप केल्याचंही माझ्या कानीं आलं नव्हतं. ती पुढं काय बोलते हे पहाण्यासाठीं मी उगीच राहिलों.

“ तो विषयच नको आतां.” ती म्हणाली, “ कॉलेजांत असतांना आपला कधी परिचय झाला नाही. तुम्ही निघून जात आहां असं कळलं, जें व्हायचं राहिलं होतं, परिचय करून घ्यायचा होता तो व्हावा म्हणून मी आलें. कुणाच्या तरी मध्यस्थीनं परिचय करून घ्यावा असं

‘फाटकी वाकळ

मला वाटलं नाही. मला मध्यस्थी आवडत नाही—म्हणून अगदी सरळ आले मी तुमच्याकडे—” ती पुन्हा आणखी थांबून म्हणाली, “पत्रव्यवहाराची संवय आहे का तुम्हाला ? ”

“कुणाला करायचा पत्रव्यवहार ? ” मी म्हटलं, “सारा जन्म मुंबईत गेलेला, बाहेर कुणाचा लागाबांधा नाही, गांवांतल्या गांवांत ज्या प्रकारचे पत्रव्यवहार चालतात तसल्या भानगडीत पडण्याची मला कधी बुद्धि झाली नाही. माझी वृत्तीच नाही ती. मग पत्र-व्यवहार करायचा कुणाला ? आतां हा मी निमगांवला निघालों आहे पण सुखरूपपणें पोचलों म्हणून पत्र पाठवायलासुद्धां मला इयं कुणी नाही. तुम्हाला माहीतच असेल, की मी अगदी एकटाच आहे—आईबाप, भाऊवहीण कुणीसुद्धां नाही मला. मित्रांचाही परिवार नाही. मग पत्र पाठवायचं कुणाला ? ”

“मला पत्र पाठवा ! ” ती हलुच हंसून म्हणाली.

“काय लिहूं त्यांत ? ” मी तसंच हंसून विचारलं.

ती मोठमोठ्याने हसली. उगीच पदरानं तोंड पुशीत तिने उत्तर दिलं, “पहिलं पत्र सुखरूपपणं पोचल्याचं पाठवा. पुढं मला पाहिजे आहे, तो तुमच्याकडचा रिपोर्ट. दर आठवड्याला मला पत्र आलं पाहिजे तुमचं. त्यांत उभ्या आठवड्यांत तुम्ही जें जें कांही केलं असेल त्याचा साद्यंत रिपोर्ट दिला पाहिजे मला—” बोलत असतांना ती सारखी हंसत होती. पण तितक्यांत एकदम गंभीर होऊन ती म्हणाली, “थट्टा नव्हे. तुम्ही निमगांवला जातां आहां हें कळल्यावर माझं पहिलं धोरण बदललंय. माझ्या गांवाची काळजी केली पाहिजे मला. मुंबईचा बडा माणूस जाऊन माझ्या गांवच्या भोळ्या भाबड्या लोकांना कसा चक्रवर्तीय तें कळलं पाहिजे मला. बाबांना मी सांगितलं असतं पण ते पक्के कॉप्रेसद्वेष्टे आहेत—”

“आणि तुम्ही ? ” मी मध्येच विचारलं.

“माझं अजून कांहींच निश्चित झालं नाही.” पुन्हा पदरानं तोंड पुशीत ती म्हणाली. बहुधा हा तिचा चाळा असावा.

ती पुन्हा थांबली असें पाहून मी म्हटलं, “हं, चारूं या. पुढं काय हुकूम आहे ? ” माझं मलाच आश्चर्य वाटलं, कसा मी एवढा रंगांत आलों ?

मला नवा प्रकाश मिळाला

“ बरेच हे आहांत की तुम्ही ? ” ती हंसून म्हणाली, “ बरं बरं; आधीं एवढेच हुकूम पाळा. पुढं मी तिकडे येईन त्या वेळीं तुमचे रिपोर्ट पडताळून पाहीन अन् मग नवे हुकूम सोडीन—” पुन्हा क्षणभर थांबून ती म्हणाली, “ माझा काँग्रेसकडे ओढा आहे हे माझ्या बाबांना पटत नाही. म्हणूनच, मनांत येतं तरीसुद्धां अजून मी काँग्रेसची मभासद झालें नाही. प्रामाणिकपणें सभासद झालें असतें तर खादी वापरावी लागली असती ना मला ? आणि तें कांहीं बाबांना पटलं नसतं. इथं मी माझ्या काकांकडे रहातें. ते आहेत सरकारी नोकर—अगदीं कडक वृत्ती आहे त्यांची—त्यांना हें असलं कांहींच आवडत नाही. मोठा कोंडमारा झाला आहे माझा. हल्लींच्या या हरताळांत मी एकदोनदां भाग घेतला होता त्याची बातमी कुणी काकांना सांगितली. अन् मग जो त्यांनीं थयथयाट केला !—” ती सारखी हंसत सुटली. जसं कांहीं तें दृश्य तिच्या नजरेसमोर दिसत होतं. ती पुढे म्हणाली, “ जाऊं या. या विद्यार्थीदशेत हें असें चालायचेंच. कुणी सांगावं आपण पुढं कोणत्या वाटेवर कशा रीतीनं घडूं तें ? बरं झालं मी आलें तें. एकदां वाटलं होतं, कशाला जावं—मनांतलं गुपित मनांतच ठेवून यावं—”

“ कसलं गुपित ? ” मी विचारलं.

“ तें आतां सांगयचं नाही ! ” ती अगदीं नाजुकपणें हंसत माझ्या डोळ्याला डोळा देऊन म्हणाली, “ आतां तुम्हां आमच्या गांवचे झालां आहां—आमच्या गांवचे नोकर झालां आहां. मी तिथली स्थायिक आहे—अर्थात् मी आमच्या गांवची एक प्रतिष्ठित नागरिक आहे. त्या अधिकाराला अनुसरून मी तुम्हाला हुकूम केला आहे. तो हुकूम नीटपणें बजावीत जा म्हणजे झालं.” असं म्हणून ती जाण्याच्या तयारीनं उठून उभी राहिली.

“ तुम्ही आलांत—” मी म्हटलं, “ पण तुमचं कसलंच आदरातिथ्य मला करतां आलं नाही. चहा देईन म्हटलं तर इथं कांहीं साधन नाही. मी कधींच चहा घेत नाही—”

“ तें मला माहित आहे.” ती म्हणाली, “ हे असले उपचार कशाला हवेत ? मीसुद्धां अवेळीं चहा घेत नाहीं. बरं, येऊं मी ? पाठवाल ना पत्र दर आठवड्याला ? ”

“ हो.” असं म्हणून मी नुसता हंसलों.

दारांतून बाहेर पडत असतां ती पुन्हा मागं फिरली, माझ्याकडे डोळे भरून पाहून चांगली गालभर हंसली आणि पटकन बाहेर निघून गेली.

फाटकी वाकळ

ही कसली नवी वावटळ ? एका रुक्ष जीवनांतून बाहेर पडून पुन्हा दुसऱ्या एका रुक्ष समजल्या गेलेल्या जीवनांत पाऊल टाकतांना ही कसली नवी वावटळ उत्पन्न झाली ? काय आहे या प्रकाराच्या मुळाशी ?

मी भांबावून गेलों. नाहीं नाहीं ते विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. माझ्या आयुष्यांत जी गोष्ट यापूर्वी कधीं घडली नाहीं, यापुढं कधीं घडेल अशी परिस्थिति आणि अपेक्षाही नव्हती, तसला हा विचित्र प्रसंग अचानक माझ्यावर येऊन कोसळलेला पाहून माझी स्थितप्रज्ञ वृत्ती डळमळूं लागली.

प्रकरण ३ रें

मी खेड्यांत गेलों

मुंबई सोडायच्या पूर्वी झालेल्या या अचानक भेटीमुळं माझ्या वृत्तींत एक विलक्षण खळबळ उत्पन्न झाली. खेड्यांत जाण्याचें निश्चित केलं त्यावेळीं ज्या कोरड्या मनानं मी तो पेशा पत्करला होता तिथं एक नवा ओलावा उत्पन्न झाला.

कॉलेजच्या प्रपंचांत तिची फार प्रख्याती होती. त्या प्रख्यातीमागं कोणत्याही प्रकारचा डाग नव्हता. बुद्धिमान्, उत्साही आणि खिलाडू म्हणून साऱ्या कॉलेजांत ती ओळखली जात असे. तिचें नांव जरी कमल होतं—तरी कसं कोण जाणे—तिला सर्वजण ‘किकी’ म्हणत असत. मला वाटतं, हें तिचें घरचें लाडकें नांव असावं. कदाचित हायस्कुलांत किंवा कॉलेजांतदेखील तिच्या बरोबरीच्या मुलींनीं तिला हें विचित्र नांव दिलं असण्याचा संभव होता.

किकी मला भेटायला कां आली आणि जें बोलायचं होतं तें न बोलतां कां निघून गेली याचा ज्यावेळीं मी अंदाज करूं लागलों त्यावेळीं माझें मन अनिश्चित आणि अननुभूत अशा भावनांनीं भारावून जाऊं लागलं. बोटीच्या प्रवासांत ह्या एकाच गोष्टीचा मी विचार करीत होतों.

फाटकी वाकळ

बोटीवरून उतरल्यानंतर सर्व्हिसच्या मोटरीनं पंचवीस तीस मैलांचा प्रवास करायचा होता. ही मोटर गांवापासून साधारण मैलभर लांब अंतरावर जिथं उभी रहात असे तिथं गांवाला सीमा घालायला एक नदी आडवी आली होती. मोटरीच्या थांब्यावर माझं स्वागत करण्यासाठी बरीच मंडळी आली होती. मी मोटरीतून उतरतांच त्यांनीं मला कसं ओळखलं याचं मला आश्चर्य वाटलं.

मी खालीं उतरलों, इकडे तिकडे पाहूं लागलों—कदाचित माझ्या आंगावर खादीचा पोषाख होता यावरून त्यांनीं अंदाज केला असेल—पण एकदम येऊन एका अगदीं बावळट दिसणाऱ्या जाडजूड गृहस्थांनीं माझ्या गळ्यांत मला मोठा हार घातला. मी घाबरल्यासारखा झालों त्यावेळीं तो म्हणाला, “आपणच रघुनाथराव ना?—आम्ही ओळखलंच. चेहऱ्यावरूनच वाटलं आम्हांला—” माझ्या चेहऱ्यावर असा कसला ठसा त्यांना दिसला ?

माझं सामान फारसं नव्हतं. त्यांतल्याच कुणी तरी तें उचलून पाहुंगळीला घेतल्याचं पाहून मी म्हणालों, “राहूं या, मी घेतों तें.”

“छे छे, असं कधीं झालेंय !” तो गृहस्थ म्हणाला, “आतां तुम्ही आमचे गुरुजी आहांत. गुरुजींच्या सेवेला इथनंच सुरवात झाली पाहिजे.”

माझ्या स्वागतासाठीं आलेल्या त्या माणसांचा मी आढावा घेऊं लागलों. बहुतेकांच्या बोक्याला रुमाल होते. अंगांत सदरे होते. कुणाच्याच अंगांत कोट नव्हता. नेसलेलीं धोतरं गुडघ्यापलीकडे गेलीं नव्हतीं. कोकणच्या ताबड्या मातीच्या प्रभावामुळं त्याच्या कपड्यांना हुरमुजी रंग आला होता. कित्येकांचे कपडे तर अगदींच कळकट होते. असल्या पोषाखाचीं माणसं मुंबईत कधींच माझ्या नजरेला आलीं नव्हतीं, असं आठवण करून पहातांना मला वाटलं. ते जरी अगदींच पांढरपेशे नाहीत असं दिसत होतं तरीही त्यांचा दर्जा कुणव्याच्या पायरीचा असावा असंही मला वाटलं नाही.

सर्वांचे चेहरे मात्र अगदीं प्रसन्न होते. त्यांच्या त्या तोंडभर हंसण्यांत अंतःकरणांतल्या निर्मळपणाची छटा स्पष्ट दिसत होती.

आम्ही कांहीं पावलं चालून पुढं गेलों तोंच एक बैलाचा छकडा वाट पहात असलेला दिसून आला. बळंबळेंच त्यांनीं मला त्या छकड्यांत बसवलं आणि छकडा चालू झाला.

मी खेड्यांत गेलों

स्वागतासाठीं आलेल्या मंडळीपैकीं कुणीच आंत बसला नव्हता असं पाहून मी ओरडून गाडी थांबवली.

बराच आग्रह केल्यानंतर माझ्या गळ्यांत हार घालणारे गृहस्थ मोठ्या नाराजीनं एकदांचे छकळ्यांत बसले—पण वसतांनासुद्धां त्यांनीं अदव सांभाळण्याचा प्रयत्न केला होता. छकडा सुरू होतांच मी त्यांना म्हटलं, “सारी मंडळी पायीं चालावी अन् मी गाडींत बसावं हें कांहीं मला बरं वाटत नाहीं. तसं पाहिलं तर आपण सारीं वडील माणसं आहांत—”

“छे छे,” तो गृहस्थ म्हणाला, “इथं वयाच्या वडिलकीचा प्रश्न नाही. आपल्यासारख्या विद्वान माणसांच्या शेजारीं बसायची आमची लायकी नाही. किती झालं तरी आम्ही उदमी माणसं. माझं दुकान आहे या निमगांवांत. तसं बरं चाललंय देवाच्या कृपेनं—” असं म्हणून त्यांनीं आपल्या दुकानाची गेल्या कांहीं वर्षांतली हकिकत सांगायला सुरुवात केली.

गृहस्थ मोठा बोलका होता. हळू बोलणं त्याच्या संवयीचं नव्हतं. किंबहुना सारेच लोक तिथं फार मोठ्यानं बोलतात असं मला वाटलं. एकंदर परिस्थितीची जाणीव त्यांनीं मला मोजक्याच शब्दांत सांगितली खरी, पण त्यामुळं मी कोणत्या वातावरणांत आलों आहे याची अचुक कल्पना यायला मला कठीण गेलं नाही. ते म्हणाले, “मला काळजी पडली आहे ती तुमच्या जेवणाची व्यवस्था कुठं करावी म्हणून. गांवाच्या दोन्ही बाजूला ब्राह्मणवस्ती आहे खरी पण ती मैल मैल दूर आहे. स्वतंत्र ब्राह्मण ठेवून एकट्या माणसासाठीं बिऱ्हाड थाटणं आम्ही आंखलेल्या खर्चाच्या दृष्टीनं जरा जड जाईल, तसंच मैलभर पायपीट करीत जेवणासाठीं तुम्ही जावं हेंही आम्हांला पटायचं नाही—”

“त्याची काळजी नको—” मी म्हटलं, “ब्राह्मणाच्याच हातचं जेवण पाहिजे असा माझा आग्रह नाही.”

“काय म्हणतां ?” तो गृहस्थ आ वासून म्हणाला, “हा आग्रह नाही ? मी वाणी आहे—संगमेश्वरी वाणी आहे. माझ्या घरचं जेवण चालेल आपल्याला ?—” मी हो म्हणत होतो असं पाहून मला थांबवून तो म्हणाला, “आम्ही स्वतंत्र व्यवस्था ठेवू आपली—तसं सांगायचं म्हणजे आम्ही मांसमच्छर खाणारे लोक. पण आमची एक चुलती आहे, ती तसलं कांहीं खात नाही. तिनें जर आपल्यासाठीं स्वैपाक केला—”

“तर चालेल मला.” मी म्हटलं.

फाटकी वाकळ

त्याच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. डोक्यावरचं केवढं तरी ओझं उतरल्यासारखं त्याला वाटलं, आणि मग मात्र तो रंगांत आला. तो म्हणाला, “हें कळलं तर दोन्ही गांवचे ब्राह्मण चिडून उठतील. तुमच्याशीं संबंध ठेवणार नाहीत. आपल्या या चळवळीपासून अजून ते दूरच राहिले आहेत म्हणा, पण हें कांहीं त्यांना पटायचं नाही. कधी कुणी तुम्हांला सणा-सुदिनांमुद्धां बोलवायचा नाही—”

“अन् तें नकोच आहे मला.” मी म्हटलं, “ज्या माणसांत वावरायचं त्यांच्या पंचक्रोशी बाहेर जायची माझीही इच्छा नाही.”

बोलत बोलत आम्ही गांवांत येऊन पोचलों. बाकीची मंडळी आमच्या गाडीबरोबर चालली होती. एवढी मजल चालून यायला मला कांहीं कठीण गेलं नसतं. पण त्यांच्या आप्रहामुळंच ही मिरवणूक काढून घेण्याच्या संकटाला मला तोंड द्यावं लागलं.

माझ्याबरोबर गाडीतून आलेल्या गृहस्थांच्या दारांतच माझी गाडी उभी करण्यांत आली. घर बरंच मोठं होतं. पुढं मोठं आंगण असून तें सारवून स्वच्छ केलेलं होतं. त्या आंगणभर मंडप होता. मंडपांत एक मोठी बैठक घालण्यांत येऊन लोड-तक्के ठेवण्यांत आले होते. घरच्या यजमानांनीं मला हाताला धरून तक्क्याजवळ नेऊन बसवलं. तोंच एकच गर्दी करून शेकडों माणसं मंडपांत घुसलीं. सर्वांना खालीं बसवण्यांत आलं. माझ्याबरोबर येणाऱ्या त्या गृहस्थांचं नांव पांडुरंग होतं. लोक त्यांना अण्णा म्हणत. हळुच येऊन माझ्या कानाशीं लागून अण्णा म्हणाले, “एवढी मंडळी जमली आहे, त्यांना कांहीं तरी चार शब्द सांगा.”

मी संकटांत पडलों. कॉलेजांतल्या वादविवाद मंडळांत मी भाग घेत असं खरा—व्याख्यानाची मला संवय होती, पण या लोकांसमोर काय बोलावं हें मला नीट ठरवतां येईना.

बोलल्याखेरीज गर्त्यंतरच नव्हतं. उभा राहून दहा बारा मिनिटं मी एक व्याख्यान दिलं. भाषणांत इंग्रजी शब्द न येण्याची खबरदारी घेणं मला फारच कठीण जात होतं. इतर कांहीं पारिभाषिक बोजड शब्दसुद्धां त्या लोकांना कळले नसते, त्यांना समानार्थी शब्द चट्कन् सुचून बोलणं जरी मला कठीण जात होतं तरीही कसाबसा या दिव्यांतून मी पार पडलों.

माझं भाषण संपतांच सर्वांनीं टाळ्यांचा एकच गजर केला. तो गजर माझं भाषण आवडल्यामुळं होता कीं नुसता मी बोललों म्हणून नित्याच्या सरावाला अनुसरून

मी खेड्यांत गेलों

त्यानीं टाळ्या पिटल्या होत्या याचा नीटसा अंदाज मला आला नाही. तरीही अण्णा म्हणाले, कीं भाषण मोठं सुंदर झालं. मला वाटलं, खरोखरच माझं भाषण त्यांना आवडलं असावं.

मंडळी घरोघर निघून गेली. मी, अण्णा आणि एकदोन गृहस्थ एवढेच काय ते शिक्षक राहिलों असं पाहून अण्णा म्हणाले, “माझा जीव खाली पडला रामभाऊ. गुरुजींच्या जेवणाची मोठी काळजी होती मला—पण ते आमच्याकडेच रहाणार आहेत जेवायला.”

“खरंच?” आश्चर्यचकित होऊन रामभाऊ म्हणाले, “आपली जात सांगितलीत त्यांना?”

“वा वा—” अण्णा म्हणाले, “जात कशाला चोरायची? जात सांगितली, मास-मच्छर खातो हेंही सांगितलं, आमची काकू कांहीं खात नाही, ती करील जेवण असंही सांगितलं—त्यानीं कबूल केलं ना! आतां पलीकडच्या मंडळींना विंचू लागतील अगदीं. बामणाला बाटवलं म्हणतील या वाण्यांनीं. आधींच ते आमचा विरोध करतात—टिळकवाले आहेत ना ते?—वाणियाचे भक्त वाणगट म्हणून म्हणतात—पण तुम्हीच सांगा रामभाऊ, काका खाडिलकर काय वाणी आहेत? त्यांचा ‘नवाकाळ’ काय सांगतो? तेही टिळकांचेच चेले ना? ते कसे गांधींचे शिष्य झाले? यांनाच तेवढा दिमाख काय म्हणून? आज इतकीं वर्षे आम्ही पहात आलों आहों, टिळकांना शिक्षा झाली ती काकांच्या लेखांमुळं हें काय आम्हांला माहीत नाही? ते काका आम्ही ओळखतो. आम्हांला इंग्रजी येत नाही. त्या इंग्रजी पत्रांत काय असेल तें ज्याला इंग्रजी येत त्यानं पाहून ध्यावं. केसरींतली शिबीगाळ सुरू झाल्यापासून आम्ही तरी आतां केसरी हातीं घेत नाही. तरी पण नरसोपंतांनीं परवा मिठाचा सत्याग्रह केलाच कीं नाही? अण्णा भोपटकरसुद्धा सत्याग्रह करून तुर्गांत गेला. आतां वाहेर आल्यावर काय म्हणायचं असेल तें म्हणो, आम्ही आपली एकच नजर ठेवली आहे—” नवाकाळ आणि केसरी या दोन पत्रांतल्या लेखांची तुलना करून अण्णा ज्यावेळीं बोलूं लागले त्यावेळीं त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीचं मला अत्यंत कौतुक वाटलं. दुकानदार माणूस, पण अंतःकरणपूर्वक हिंदुस्तानच्या प्रचलित राजकारणाचा आपल्या मगदुराप्रमाणे अभ्यास करित होता. टाइम्स क्रॉनिकलचा त्याला परिचय नव्हता. पण नवाकाळबद्दलची त्याची श्रद्धा मात्र असामान्य होती.

त्यावेळीं पुण्याला दुसरीं फारशीं पत्रं नव्हतीं. केसरीनं गांधींच्या राजकारणाला विरोध करायला सुरुवात केली होती, तरीही मवाळ समजला जाणारा ज्ञानप्रकाश गांधींच्या

फाटकी वाकळ

राजकारणाला प्रत्यक्ष रीतीनं कोणतीही नावं न ठेवतां काँग्रेसच्या चळवळीची जी विपुल हक्कित देत होता त्याचा परिणाम या खेडेगांवच्या लोकांवर, केसरीचा अविश्वास उत्पन्न होण्याइतक्या प्रमाणांत, चांगलाच होत होता. एकंदरीत त्या गांवचं वातावरण मला मोठं उत्साही वाटलं.

मुंबईतल्या खाणावळींत जेवतांना पंक्तिप्रपंचाची भावना कधीच मनांत आली नव्हती. इथं माझा पाट मानाच्या जागी पण जरा बाजूला ठेवल्यामुळं मला संकोच वाटला. अण्णा आणि त्यांचे दोन मित्र पंक्तीला होते—पंक्तीला एकाच वेळीं जेवायला होते. जेवणांत भेदाभेद केला नव्हता, तरीही माझा पाट बाजूला ठेवल्यामुळं मी थोडासा अस्वस्थ झालों. उद्यांपासून ही पद्धत बदलायची असं मी मनाशी ठरवून टाकलं.

दुपारी थोडीशी वामकुक्षी केल्यानंतर पुढं काय करायचं याचे बेत ठरवीत आम्ही बसलों होतो. मला सुद्धा चांगलीशी कल्पना नव्हती. राष्ट्रीय शिक्षणाची एकादी शाळा चालवायची, हा कार्यक्रमांतला जरी एक भाग असला तरी या खेडेगावांतल्या लोकांचीं मनं प्रस्तुतच्या राजकारणांत चढावाचं धोरण घ्यायला तयार होण्याजोगा कांहीं तरी नवा कार्यक्रम आखणं आवश्यक आहे असं त्या चर्चेतून निघालं.

आम्ही बोलत असतां एक पोक्त गृहस्थ तिथं आले. मुद्रेवरून ते ब्राह्मण असावे असं वाटलं. रुमाल, उपरणं, अंगांत कोट बगैरे मला साधारणपणें अपरिचित असलेला असा. जरी त्यांचा पोषाख होता तरीही त्या पोषाखावर कोकणच्या मातीच्या हुरमुजो रंगाची छटा मुळींच दिसत नसल्यामुळं ते पांढरपेशे ब्राह्मण असावे असा मी अंदाज केला.

ते येतांच सारी मंडळी उठून अदबीनं उभी राहिली, त्यावरून गांवांतलं हें मोठं बडं प्रस्थ असावं असा मी तर्क केला. मीही उठून उभा राहूं लागलों तेव्हां मला आग्रहानं खाली बसवून ते हक्काच्या जाणीवेनं ऐसपैस तक्क्याला टेकून बसले आणि खिशांतली चंची बाहेर काढून सुपारी कातरीत त्यानीं बोलायला सुरुवात केली. वडीलकीबरोबरच प्रतिष्ठितपणाचा स्वाभाविक आव आणण्याची वृत्ती त्यांच्या ठायीं भरपूर अमावी असं मला वाटलं. मोठी माणसं लहानाला ज्या नजरेनं पहातात त्या नजरेनं माझ्याकडे पहात ते म्हणाले, “हे आपले नवे मास्तर वाटतं ?”

“मास्तर नव्हे—” अण्णा म्हणाले, “गुरुजी !”

मी खेड्यांत गेलों

त्यांच्या उद्गाराकडे काणाडोळा करून ते म्हणाले, “यंदाच बी. ए. झालांत वाटतं ? कोणत्या कॉलेजांत होतां—” मी माझ्या कॉलेजचं नांव सांगितलं तेव्हा ते म्हणाले, “असं का ? आमची कमासुद्धा त्यांच कॉलेजांत असते, तुम्हाला माहीत असेलच ती—”

एकूण हे किक्कीचे वडील तर ! मी म्हटलं, “तसा काहीं प्रत्यक्ष परिचय नाही, पण मी पाहिलंय त्यांना. फार हुषार विद्यार्थिनी आहे ती.”

आपल्याशींच हसून ते म्हणाले, “आम्हीसुद्धा होतो एका काळीं कॉलेजांत—प्रीव्हियस झाल्यावर सोडून दिलं कॉलेज. म्हटलं जें आम्हांला मिळालं नाही तें आमच्या मुलांनी तरी मिळवावं. मोठ्यात मोठी ही मुलगी, तेव्हां पाठवी तिला कॉलेजांत. बाकी पोरीच्या जातीला बी. ए. होऊन काय करायचंय म्हणा ! बरं—आतां काय करणार आहांत तुम्ही पुढं ? रहायची काय व्यवस्था झालीय ?”

अण्णांच्या कपाळाला आठ्ठा पडल्या. बळेंच हसून ते म्हणाले, “ती सारी व्यवस्था ठाकठीक झालीय बाबीकाका.”

“जेवायची काय व्यवस्था केलीय ?”

“आमच्याचकडे रहाणार आहेत जेवायला.”

बाबीकाकांनीं माझ्याकडे रोखून पाहिलं; पुन्हा एकदां अण्णाकडे नजर टाकली आणि पुन्हा माझ्याकडे वळून ते म्हणाले, “आपलं आडनांव मराठे ना ?” मी होकार दिला तेव्हां ते म्हणाले, “म्हणजे ब्राह्मण नव्हे का तुम्ही ?”

“मी जात मानीत नाही.” मी ठांसून म्हणालों, “शुद्ध आणि स्वच्छ अन्न कुठंही मिळालं तरी मला चालतं.”

“म्हणजे म्हाराकडेसुद्धा ?” बाबीकाकांनीं विचारलं.

“हो. म्हाराकडे—चांभाराकडे—घेडाकडे—मुसलमानाकडेसुद्धा !” मी अत्यंत गंभीरपणानं म्हटलं.

बाबीकाका थक्क झाले, “हेंच शिकवणार का तुम्ही आमच्या मुलांना ?”

“हो !” मी म्हटलं.

“मग आमचीं मुलं तुमच्या शाळेंत यायचीं नाहीत.”

फाटकी बाकळ

मी नुसता हसलों. बाबीकाका कपाळाला आठ्या घालून बराच वेळ स्वस्थ बसून राहिले. अण्णा आपल्या दुसऱ्या दोघां मित्रांकडे पहात गालांतल्या गालांत हसत होते.

“माझा वर्गणीचा आंकडा रद्द करा !” बाबीकाका म्हणाले, “असले भ्रष्टाकार मला पसंत नाहीत—आमच्यापैकी कुणालाच ते पसंत पडणार नाहीत. दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मणांच्या वर्गण्या रद्द झाल्या आहेत म्हणून धरून चाला. समजलं ? येतो मी.” असं म्हणून ते एकदम उठून चालते झाले. अण्णानीही त्यांना बसवून घ्यायचा आग्रह केला नाही. फारशी चर्चा न होता थोडक्यांतच या विषयाचा निकाल लागल्याचं पाहून मला समाधान वाटलं.

“असं आहे हे !” अण्णा म्हणाले, “मला पूर्वीच अंदाज होता. तसं पाहिलं तर आम्हीपुढां जुन्या काळचीच माणसं आहेत, आम्हांलासुद्धां काहीं काहीं गोष्टी पटत नाहीत; पण माणसांना एकदम तोडून टाकणं या लोकांना जसं साधतं तसं आम्हांला साधत नाही. मला वाटतं उद्यां परवां एकादा व्याख्यानाचा कार्यक्रम ठेवून आपल्या कल्पना सर्वांच्या समोर मांडा. त्यांतल्यात्यांत जरा मर्यादा ठेवूनच काय सांगायचं तें सांगितलं पाहिजे. ही वितुष्टाला सुरवात झाली आहे, म्हणून म्हारा—चांभारांच्या बाबतींत बोलतांना फारशी पुढली मजल गांठायचं बोलूं नका. व्याख्यानांत बेताबेतानंच पाऊल पुढं टाकलं पाहिजे. हेमगर्भाची मात्रा एकदम पचायची नाही या लोकांना.”

त्या दिवशीं गांवांतल्या बहुतेक भंडारी, मराठे, आणि इतर मंडळींतील मुख्य मुख्य माणसांचा अण्णानीं माझ्याशीं परिचय करून दिला.

काठ्यानं खचलेल्या मार्गावर मी पाऊल टाकतों आहे असं मला वाटलं.

प्रकरण ४ थे

मी पसारा थाटला

व्याख्यानाला खूप गर्दी जमली होती. एवढ्या जनसमुदायापुढं व्याख्यान द्यायचा माझा हा पहिलाच प्रसंग होता. गेल्या दोन दिवसांत गांवच्या लोकांच्या मनोवृत्तीचा मी जो अंदाज घेतला होता त्याला अनुसरूनच बोलायचं असं मी ठरवलं होतं. आपल्या कल्पना कितीही मोठ्या मजला मारीत असल्या तरी त्यांना लगाम घालून खेड्याच्या छोट्या दृष्टीला पटेल अशी मर्यादा राखून मी बोलू लागलों.

बाबीकाका जीशी यांनीं माझ्याबद्दल तितक्यांत बऱ्याच कड्या पिकवलेल्या असल्यामुळं पहिल्यानं सारे लोक साशंक होते. म्हणूनच मी बोलत असतांना माझ्या शक्तीपलिकडेही संयम राखीत होतो. मद्यपाननिषेध आणि अस्पृश्यतानिवारण या दोन विषयांचा उल्लेख करतांना तर मला फारच कठीण गेलं. गांवांतील बरेचसे लोक भंडारी होते. माडी आणि दारू विकणं हा त्यांचा धंदा होता. तसंच अस्पृश्यतानिवारणाबद्दल जर मी जास्त बोलू लागलों असतो तर कुळवाडी लोकसुद्धा माझ्यावर विथरले असते इतकी तयारी बाबीकाकांनीं करून ठेवली होती. म्हणून त्या विषयाचा नुसता उल्लेख करूनच मी त्या दिवशींचं व्याख्यान संपविलं.

फाटकी बाकळ

हिंदू मुसलमानांच्या एकीचा प्रश्न काढणं तर तिथं फारच कठीण गेलं असतं. या भागांत धर्मद्वेषाची मजल माथेफिरूपणापर्यंत गेली नव्हती. पण 'एकी' या शब्दाचा विपर्यस्त अर्थ करून बाबीकाकांनीं जो डागोरा पिटला होता त्यामुळं या विषयाचा मी नुसता उल्लेख केला असता तरीही श्रोत्यांचा गैरसमज झाला असता.

तसें पाहिलं तर हा विषय माझ्या अत्यंत आवडीचा होता. प्रचाराचं कार्य हातीं घेतलं म्हणजे आवडीनिवडी बाजूला ठेवून परिणामकारकतेकडेच कसं लक्ष द्यावं लागतं, याची कल्पना मला त्या दिवशीं आली.

आपण अमुक अमुक सुधारणा करूं, एरुदन क्रांती घडवून दाखवूं, सारी उलटपालट करून टाकूं असं कल्पनेचे खेळ खेळतांना आपल्याला वाटत असतं. पण प्रत्यक्षाशीं गांठ पडतांच त्या साऱ्या उज्या ठेंगण्या पडतात असा अनुभव येतो.

माझ्या व्याख्यानाचा परिणाम चांगला झाला. बाबीकाकांनीं पसरलेल्या बातम्यांचं निराकरण माझ्या भाषणांत मी अगदीं नाजुक पद्धतीनं केल्यामुळं श्रोत्यांचं बरंच समाधान झालं, असं अण्णांनीं मला सांगितलं. माझा आत्मविश्वासही त्यामुळं चांगलाच वाढला.

कोणत्याही चळवळींत आजवर मी प्रत्यक्ष भाग घेतला नव्हता. त्या चळवळीकडे दुरून पहात असतांना हेंच काम मला एकाद्या दिवशीं करावं लागेल असं मला वाटलं नव्हतं. पण एकदम तें जोखीम आंगावर पडल्याबरोबर प्रत्येक गोष्ट मी सावधगिरीनं करूं लागलों.

थोड्याच दिवसांत इंग्रजी शाळेची सुरवात झाली. इंग्रजीचं प्राथमिक शिक्षण देण्याचं काम मला पहिल्यानं फारच कठीण गेलं. मुंबईला मी शिक्षकाची नोकरी पत्करली असती तर असल्या विद्यार्थ्यांना शिकवण्याची पाळी माझ्यावर आली नसती. या अनपेक्षित जबाबदारीमुळं माझ्या शिक्षकधर्माची चांगलीच कसोटी लागली. इंग्रजी शिक्षणाबरोबरच मराठी शिक्षणाकडेही मला लक्ष द्यावं लागत होतं. शिक्षणक्रम सरकारी नियमाप्रमाणें ठेवण्याबद्दल गांवच्या लोकांचा आग्रह होता. मला जेवढे शिकवतां येईल तेवढे शिक्षण झाल्यावर ज्या विद्यार्थ्यांना अनुकूलता असेल त्यांना जिल्ह्याच्या हायस्कुलांत जातां यावं अशा रीतीनंच शिक्षणक्रम ठेवणं अवश्य होतं. पूर्वीच्या एका काळांत राष्ट्रीय शिक्षणाचा आग्रह धरून केलेल्या योजना निष्फळ झाल्यामुळं असं करणं अवश्य होतं असं मलाही वाटलं.

माझ्या या शाळेंत पहिल्यानं दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मण वस्तींतील मुलं येत नव्हतीं. ब्राह्मणतरांचीं मुलं इंग्रजी शिकू लागलीं आणि आपलीं मुलं तेवढीं बाहेरगांवीं पाठवावीं

मी पसारा थाटला

लागणार—यापेक्षां इतर गोष्टींकडे लक्ष न देतां ब्राह्मणांचीं मुलंही माझ्या शाळेंत यावीं असं पुष्कळ ब्राह्मण पालकांना वाटूं लागलं. त्यांच्या टोचणीमुळं एके दिवशीं बाबीकाका जोशी मला भेटायला आले.

पहिल्या भेटीनंतर त्यांनीं केव्हांच माझी भेट घेतली नव्हती. रस्त्यांत कधीं गांठ पडली तर मी जेव्हां त्यांना नमस्कार करीत असं तेव्हां तेही कठोर मुद्रेंनं माझ्याकडे पदात नुसते हात वर केल्यासारखं करीत असत. आज भेटायला येतांना त्यांचा चेहरा हंसतमुख आहे असं पाहून मला कौतुक वाटलं. सुरवातीलाच ते म्हणाले, “असं पहा रघुनाथराव, आतां तुम्ही इथं आलांच आहात—इथं रहाणार हे ठरलंच आहे. तुमची शाळाही चालेल असं दिसतं आहे; तेव्हां आतां तुम्ही या वाण्याच्या घरींच रहायचा आग्रह कां धरतां ? आमच्या तिकडेच या ना कां रहायला ? थोडं लांब यायला पडेल यांत शंका नाही; पण आम्हीही येतोच कीं नाही ? तसा तुम्हाला त्रास होत असेल तर शाळेसाठीं आमच्या तिकडेच जागा द्यायचीही माझी तयारी आहे.”

अण्णा त्या वेळीं तिथं नव्हते. मी एकटाच आहे अशी संधी पाहून मुद्दामच बाबीकाका त्या वेळीं आले असावे म्हणून मी म्हटलं, “तें कांही माझ्या हातीं नाही. ज्यांनीं मला इथं आणलं आहे ते जसं ठरवतील तसा मी चालणार.”

मोठ्यानं हसून बाबीकाका म्हणाले, “तुम्हांला इथं आणण्यांत आम्हीही होतोच कीं. आज घडीभर आम्ही दूर झालेलो असलो तरी मिळतं घ्यायला केव्हांही आमची तयारी आहे. तसं पाहिलं तर या मुलांना शिकवणं तुम्हांला फार कठीण जाईल. बुद्धीच्या दृष्टीनं ब्राह्मणांत आणि शूद्रांत फरक असणारच—”

“मला त्याच गोष्टीचं महत्त्व वाटतं. ज्यांना शिक्षणाचा संस्कार नाही त्यांनाच शिकवण्यांत माझी कसोटी आहे. मी कांहीं भाडोत्री मास्तर म्हणून इथं आलो नाही. हें माझं एक व्रत आहे. सेवाधर्माचं हें जें व्रत मी पत्करलं आहे त्याला अनुसरून ब्राह्मणापेक्षां शूद्राकडेच मला जास्त लक्ष दिलं पाहिजे.”

“बरं बरं !” बाबीकाका सुपारी कातरित म्हणाले, “पण इथं वाण्याच्या घरीं जेवायला रहाणं—”

फाटकी वाकळ

“मी जात मानीत नाही !” मी मधेच म्हणालो, “पूर्वीच तुम्हाला मी तसं सांगितलं होतं. ही माणसं माझी फार चांगली व्यवस्था ठेवतात. अगदी स्वतंत्र व्यवस्था केली आहे त्यांनी माझ्यासाठी. तक्रारीला जर जागा नाही तर मी काय म्हणून दुसरीकडे जाऊं ?”

“मला कांहीं हें पटत नाही.” बाबीकाका म्हणाले, “ब्राह्मणांचीं घरे असतांना एक ब्राह्मण शूद्राच्या घरी जेवायला रहातो आहे, आणि तोच आपल्या मुलांना शिकवतो आहे—तुमचं पाहून उद्यां आमचीं मुलंसुद्धां शूद्राच्या घरी जेऊं लागतील.”

“शक्य आहे.” मी शांतपणे म्हणालो, “पण तसं होईलच असं मला वाटत नाही. माझ्या शिस्तीपेक्षां घरची शिस्तच मुलांना जास्त पाळावी लागणार. तें तुमचं तुम्ही पाहून घ्या. या कामी मी स्वतः कसलाच पुढाकार घेणार नाही—” एक क्षणभर थांबून मी म्हटलं, “केव्हां येणार आहेत आपली मुलं इकडे ?”

“ही एक अट आहे—” बाबीकाका हल्लूच हसून म्हणाले, “तसं आपण कांहीं मनांत आणायचं नाही. पण आम्हां लोकांच्या समजुतीसाठी आपण एवढी एक कबुली द्या, कीं मुलांना असला भ्रष्टाकार शिकवायचा नाही—”

“भ्रष्टाकार म्हणजे काय ?”

“भ्रष्टाकार म्हणजे एवढाच—कीं हे खाण्यापिण्याचे निर्बंध—शिवाशिबीचे निर्बंध—”

“थांबा.” मी गंभीर होऊन म्हटलं, “शिवाशिबीच्या निर्बंधाच्या बाबतींत मला आपल्याला वचन देतां येत नाही. शिवाशिबीचे निर्बंध नाहीसे करण्यासाठीच मी हें व्रत पत्करलं आहे. तसं पाहिलं तर ज्यांना आपण शूद्र म्हणतां तींही माणसं या बाबतींत ब्राह्मणांइतकीच कडवीं होतीं. पण मी त्यांना समजावून सांगितलं तेव्हापासून चांभाराचीं मुलं शाळेंत ध्यायला त्यांनीं कबुली दिली त्यांचा माझ्यावर विश्वास आहे, हें त्यांनीं प्रत्यक्ष माझ्या विनंतीला मान देऊन दाखवलं. इथं मी पंक्तिप्रपंच करणार नाही. ब्राह्मण, शूद्र, अतिशूद्र हा भेदाभेद माझ्या शाळेंत राहणार नाही; मग आपण आपलीं मुलं या शाळेंत पाठवलीं नाहीत तरी मला वाईट वाटायचं नाही. कुणाच्याही प्रामाणिक समजुतीवर मला आघात करायचा नाही. प्रत्येकाचं मन वळवायचा मी प्रयत्न करीन, पण सक्ती कुणावरही करणार नाही. आपल्याला पटत नसेल तर आपण मला विसरून जा.”

मी पसारा थाटला

निश्चयपूर्वक वाणीनं सांगितलेला माझा निर्धार ऐकून बाबीकाका स्तब्ध बसले. तितक्यांत अण्णा तिथं आले. उभयतांची 'हस्तिदंती' झाल्यावर पुनः विषयाला सुरवात झाली तेव्हां अण्णा म्हणाले, "गुरुजी म्हणतात तें आम्हांला पटलेंय. सारं जगच तसं बोलतंय तिथं आतां किती दिवस आपण दूर रहाणार ? पहिल्यापहिल्यानं मला दिखील कठीण गेलं होतं. आमचीं घरचीं माणसं कपडे काढून ठेवून मुलांना घरांत घेत होतीं. पण आतां त्याचं कांहींच वाटत नाही कुणाला. अन् ही सर्वांची समजूत घातली आमच्या काकूंनीं. ब्राह्मण येऊन आमच्या घरीं जेवतो, आमच्याशीं परकीपणा बाळगीत नाहीं, मग आम्ही तरी आमच्या खालचे म्हणून ज्यांना समजतों त्यांना काय म्हणून दूर ठेवावं, असं जेव्हां आमची काकू म्हणू लागली तेव्हां सर्वांनींच तिचं म्हणणं मान्य केलं—"

अण्णा बोलत असतांना बाबीकाकांच्या चेहऱ्यावर संतापाची छटा उमटलेली स्पष्ट दिसत होती. त्यांचा नाइलाज झाला होता. आपल्या मुलांना इंग्रजी आलं नाही तर शूद्रांचीं मुलं आपल्या मुलांवर मात करतील असं बाकीच्या ब्राह्मण मंडळींना वाटूं लागल्यामुळेच त्यांनीं बाबीकाकांना शिष्टाईसाठी पाठवलं होतं. काहींना कांहीं तरी करून आपलीं मुलं या नव्या शाळेंत घालणं त्यांना भाग होतं. पण त्या शाळेंत चांभारांचीं मुलं बसत असल्यामुळे ब्राह्मणांचा त्याला विरोध होता. बाबीकाकांनीं तोड काढायचं ठरवलं आणि म्हटलं, "बरं बरं, तें राहू दे. आमचं एवढंच म्हणणं आहे, कीं चांभाराच्या मुलांना तेवढं तुम्ही बाजूला बसवावं. साऱ्या मुलांत मिसळूं देऊं नये—"

"तें होणं नाही !" मी निर्धारपूर्वक म्हणालों आणि स्वस्थ राहिलों.

"बरं तर," बाबीकाका म्हणाले, "या बाबतींत आमच्या मंडळीचा विचार घेऊन एकदोन दिवसांत मी तुम्हांला कळवतों." जशी कांहीं मीच त्यांच्याकडे मागणी केली होती असा आव आणून ते म्हणाले.

बाबीकाका निघून गेल्यावर या बाबतींत अण्णांची आणि माझी बरीच चर्चा झाली. कुणाला कोणत्याच प्रकारची सवलत द्यायची नाही असा अण्णांचा निर्धार होता. त्या निर्धाराच्या मुळाशी जातिभेदाचा प्रश्न नव्हता—तत्त्वनिष्ठेमुळेच अण्णा तसं म्हणत होते. त्यांचा एवढा पाटिबा मिळाल्यावर मलाही बराच धीर आला.

एक आठवडा गेला तरी बाबीकाका कांहीं पुनः भेटायला आले नाहीत कीं ब्राह्मणांच्या मुलांनीं आमच्या शाळेंत यायला सुरवात केली नाही. तें प्रकरण तहकूब राहिलं असंच

फाटकी वाकळ

मी समजत होतो. दोन्हीही बाजूंच्या ब्राह्मणमंडळींत जोराची खळबळ सुरू झाली होती एवढं मात्र मला कळलं. कांदी तरी पर्याय काढून मुलांना शाळेंत पाठवलंच पाहिजे असं म्हणणाऱांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती. या शाळेसाठी जी वर्गणी देण्याचं ब्राह्मणमंडळींनी कबूल केलं होतं त्या बाबतीत त्यांनीं पहिल्यानंच माघार घेतल्यामुळं खर्चाचा बोजा उदमी मंडळीवर पडत होता. बिनतक्रार तो बोजा ते सहन करीत होते. ब्राह्मणमंडळी सामील झाली असती तर हा भार कमी झाला असता, इतकंच नव्हे तर आणखी एकादा शिक्षक आणायची व्यवस्था करतां आली असती.

कोणत्याही प्रकारें माघार घ्यायची नाहीं असा अण्णा आणि त्यांचे इतर सहकारी यांचा आग्रह होता. अण्णांच्या या सहकाऱ्यांत धोंडशेट या नांवाचे एक भंडारी गृहस्थ होते. वास्तविक भंडाऱ्यांना कुणी शेट म्हणत नाहीं; पण हे गृहस्थ दुकानदार असल्यामुळं इतर व्यापाऱ्यांबरोबर त्यांचाही तसाच उल्लेख केला जाई. हे गृहस्थ आर्थसमाजी होते—दयानंदांचे मोठे भक्त होते. पूर्ववयांत त्यांनीं बरीच वर्षं मुंबईत काढलीं होतीं. तिथंच त्यांनीं आर्थसमाजाची दीक्षा घेतली होती. वेदांचा अभ्यास करून आपलीं सर्वं नित्यकर्मं ते वैदिक पद्धतीनं करीत असत. दररोज घरीं होमहवन करण्याबद्दल गांवांत त्यांची थडा होत असे; पण थट्टेला निर्भयपणानं तोंड देऊन त्यांनीं आपला वाणा निश्चयानं चालवला होता. अस्पृश्यतानिवारणाच्या कामीं मला सर्वांत मोठा पाठिंबा त्यांचाच होता. अस्पृश्यांचीं मुलं आपल्या घरीं आणून त्यांना पंत्तीला घेऊन ते जेवीत असत, म्हणून त्यांच्या जातीच्या मंडळींनीं सुद्धा त्यांच्यावर बहिष्कार घातला होता; तरीही त्यांनीं कुणाची पर्वा केली नाही. फारसं शिक्षण न मिळालेल्या आणि समाजाच्या दृष्टीनं खालच्या वर्गातील समजले जाणाऱ्या या गृहस्थाची तत्त्वनिष्ठा पाहून मला त्याच्याबद्दल फार आदर वाटे. बाबीकाकांच्या विरोधाला तोंड द्यायला अण्णापेक्षांही मला धोंडशेटाचाच पाठिंबा जास्त सहाय्यभूत झाला होता.

नदीपलीकडील ब्राह्मण मंडळींतील चार पांच मुलं शाळेंत येऊं लागलीं. त्यांचे वडील बहुतेक मुंबईवाले होते. हळु हळु या मंडळींतला विरोध नाहीसा होईल असं आम्हां सर्वांना वाटूं लागलं. बाबीकाका आणि त्यांच्या आवाठांतील मंडळी मात्र अजून विरोध करीत होती.

ते नीरस जीवन पहिल्या सुरवातीला जरी मला जाणवलं होतं तरीही हळुहळु या नव्या आयुष्यांत मला गोडी लागू लागली. गांवच्या लोकांत मी जसजसा मिसळूं लागलो,

मी पसारा थाटला

त्यांच्या सुखदुःखाशी समरस होऊं लागलों, तसतसा व्यापक स्वरूपांतोल कौटुंबिकतेचा तो सक्तीचा आभास वास्तवांत रूपांतरित होऊं लागला. एका पक्षाच्या विरोधामुळं दुसऱ्या पक्षाबद्दलचा सुहृद्भाव वृद्धिंगत होऊं लागला. एका काळीं मी मुंबईचा होतो, आज या परक्या लोकांत परक्या वातावरणांत येऊन राहिलों आहें याची मला हलुहलु विस्मृति होऊं लागली. उच्च शिक्षणानं उत्पन्न झालेली उच्चवर्गीयत्वाची कल्पना मावळत जाऊन जसजसा मी त्या खेडेगांवच्या साम्राज्यांत मिसळूं लागलों तसतसा अपरिचित असलेला तो खेडवळपणा माझ्याही आगीं बाणूं लागला.

मी सर्वांत सारखाच मिसळत असें. त्यांच्या व्यवहारांत वेळीं प्रसंगीं सल्लामसलत देण्याचं कामही करीत असें. निर्मळपणाची एकच अट असल्याचं माहीत झाल्यावरून ती अट पाळून प्रत्येकजण मला उया उया वेळीं जेवायला बोलवीत असे त्या त्या वेळीं मीही त्याचं आमंत्रण स्वीकारित असें, यामुळं सर्वांचीच माझ्याबद्दल आपुलकीची भावना उत्पन्न झाली होती.

नित्याप्रमाणें एके दिवशीं मी नदीकाठी जाऊन बसलों होतो. या नदीचं पात्र काहीं ठिकाणीं अगदींच चिंचोळं असून बऱ्याच पलीकडे एक मोठा डोह होता. त्या डोहाच्या कांठावर असलेल्या खडकावर जाऊन मी ज्या वेळीं बसत असें त्या वेळीं गांवच्या मंडळीपैकीं कुणीही त्या बाजूला फिरकत नसे. माझं बरंचसं वाचन त्या खडकावर बसून होत असे. दुरून कित्येकजण मोठ्या भाविकपणानं या वेळीं माझ्याकडे कौतुकानं पहात असत. सायंकाळचे ते थोडेसे क्षण माझ्या एकांताचे आहेत, पवित्रतेचे आहेत असं मी जरी कुणाला प्रत्यक्ष सांगितलं नव्हतं, त्या एकांताचं अवडंबर घालण्याचा जरी मी कधीं प्रयत्न केला नव्हता तरी त्या वेळीं मला उपसर्ग होऊं नये म्हणून गांवचे लोक आपल्या मुलाबाळाना सुद्धां तिकडे न जाण्याबद्दल बजावीत असत, आणि गांवांतलीं उनाड मुलं सुद्धां ती आज्ञा निष्ठेन पाळीत असत.

एके दिवशीं मी बसलों असतां पुस्तक बाजूला ठेवून मुंबईच्या आठवणी नजरेसमोर आणीत होतो. त्या जुन्या आठवणींत कोणत्याच प्रकारची रमणीयता नव्हती. माझं सारंच जीवन एक प्रकारें रूक्षपणांत गेलं होतं. त्या अखंड रूक्षपणाला रमणीयत्वाचा चटका द्यायचा जो प्रसंग मी मुंबई सोडण्याच्या पूर्वी आला होता त्याची मला आठवण झाली. त्या दिवशीं मला भेटायला क्रिकी कां आली याचा मी विचार करूं लागलों. तें कोडं मला

फाटकी वाकळ

उलगडेना असं मी म्हटलं असतं पण तिच्या भाषणाची ज्या वेळीं आठवण झाली त्या वेळीं कोणत्या तरी अस्फुट अशा काव्यात्मकतेचा अंधुक प्रकाश त्या प्रसंगाच्या पाठीशीं असावा असं मला वाटूं लागलं.

त्या वेळीं झालेल्या त्या संवादाची मी शब्दशः आठवण करूं लागलों, तेव्हां तिचा प्रत्येक शब्द हृदयावर खोदून टाकल्याप्रमाणें मला अक्षरशः आठवत आहे असं पाहून माझं मलाच आश्चर्य वाटलं.

तोंच माझ्या कानीं शब्द आला, “ तपश्चर्या चाललीय वाटतं ? ”

मागं वळून पहातों तों—किकी माझ्यासमोर उभी होती !

प्रकरण ५ वें

किकी गांवीं आली

निमगांवच्या प्रपंचांत मी इतका गुंगून गेलों होतो, कीं कॉलेजला सुट्टी यावेळीं व्हायची हें माझ्या भ्यानी सुद्धां नव्हतें. मुंबईहून दूर गेल्यावर माणसाच्या दृष्टीत कोणत्या प्रकारचा फरक होतो याची कल्पना मला त्या क्षणाला झाली.

किकी शेजारच्या एका खडकावर येऊन बसली. तोंपर्यंत मी कांहींच बोललों नव्हतो. एकदा मागंपुढें पाहून ती म्हणाली, “ असं पहा रघुनाथराव, पहिली सूचना ही द्यायची, कीं तें माझे मुंबईचें नांव इथं काढायचें नाही—इथं किकी म्हणायचें नाही—इथं आलं कीं सारंच वातावरण बदलतं—सारा मोकळेपणा नाहीसा होतो—तुरुंगांत पडल्यासारखं वाटतं मला. आता ही मी इथं आलों आहे पण उद्यां येता येईल कीं नाही याची खात्री नाही. तुम्हांला काय वाटलं इथं आल्यावर ? ”

“ इथं मी विभ्रांतीसाठीं आलों नाहीं—” मी म्हटलं, “ किंवा चैनीसाठीही आलों नाहीं. कोणतीही कामगिरी करण्यासाठीं माणूस आला, कीं त्यानं परिस्थितीच्या बंधनाकडे दुर्लक्ष केलं पाहिजे—मी तर मुंबई विसरून गेलोंय—”

फाटकी वाकळ

“मला वाटलंच तसं.” किकी म्हणाली, “नाहीतर या वेळीं मी यायची त्याचा अंदाज हवा होता तुम्हाला. केवढे दचकलांत मला बघून ! ”

तसं झालं होतं खरं. माझ्या मनांत चाललेल्या विचारांना तिच्या येण्यानं धक्का बसला होता. मी म्हटलं, “इथं तुम्ही आल्यावर काय कळलं ? ”

“कशाबद्दल ? ”

“इथल्या आमच्या कामाबद्दल ”

“अजून तितकंसं काहीं कळलं नाही, पण एकंदरीत तुम्हीं चांगलीच अप्रियता संपादन केली आहे यांत शंका नाही.”

“कुठं ? ”

“या गांवांत.”

“या गांवाच्या मर्यादा काय ? हा गांव म्हणजे काहीं नुसती ब्राह्मणवस्ती नव्हे. खरं पाहिलं तर ब्राह्मणवस्ती या गांवापासून दोन्हीवाजूला इतकी दूर आहे, की इतर गावच्या तुलनेनं ते दोन्हीही म्हारवाडे ठरतील— ”

‘खरं आहे, खरं आहे,’ म्हणत किकी एकदम हंसत सुटली. हंसतां हंसतां एकदम थांबून ती म्हणाली, “अगदीं वरोबर आहे तुमचं निदान, म्हारवाडेच आहेत हे. स्वतः कुणाला शिवत नाहीत, दुसऱ्याला शिवूं देत नाहीत, सावली सुद्धां पडूं देत नाहीत नव्या विचाराची. अगदीं कोंडल्यासारखे होतं इथं मला. सुश्री पडली तरी येऊं नये इकडे असं प्रत्येक वेळीं वाटतं—पण बाबांचा हुकूम आहे ना ?— ” एकदां पदरानं तोंड पुसून पुन्हा मागंपुढं नजर टाकीत ती म्हणाली, “या खेपेला थोडं बंड करायचं आलंय माझ्या मनांत. तुमच्या त्या शाळेकडे मधूनमधून येणार आहे मी— ”

“मधूनमधून कां—रोजच येत जा ना ! ”

“रोजसुद्धां येईन, पण आधीं रोज येतां नये. आमच्या तिकडे तुम्हाला बहिष्कार आहे. इकडल्या वाडींतल्या मंडळींनीं आपलीं मुलं पाठवायला सुरवात केली तुमच्या शाळेंत, म्हणून त्यांनासुद्धां बहिष्कार घालायचा विचार चालला आहे— ”

“केव्हां आलांत तुम्ही ? ” मी विषयान्तर करण्यासाठीं विचारलं. किकीला पहातांच मला मुंबईची आठवण झाली होती. तिकडली हकिकत विचारावंसं वाटत होतं. पण कुणाची

किंकी गांवीं आली

हकिंकीत विचारायची ? जिंवाळ्याचं असं मुंबईत आतां कुणीच नव्हतं. मी म्हटलं, “ मुंबईची काय खबर ? ”

“ चार दिवस झाले मला येऊन— ” किंकी म्हणाली, “ आल्यापासून यावं म्हणून म्हणतंय पण जेलरसाहेब बाहेर जाऊं देईनात. आज आलें आहे ती सुद्धां बिगरपरवान्यानं. याचे परिणाम काय होतात ते आधीं पहायचे आहेत— ” पुन्हा एकदां मागं वळून पाहून ती म्हणाली, “ मुंबईची हकिंकीत होय ? तें सुद्धां अपंच. ट्रॅम सुरू आहे, आगगाड्या जाताहेत, मोटारी धावताहेत, कॉलेजं शाळा सुरू आहेत, बंद होत आहेत—रजा मिळते आहे—अन् आता रजा संपणार आहे ! ” असं म्हणून ती पुन्हा मोठमोठ्यानं हंसली.

“ मुंबईची आठवण इतकी का हास्यास्पद झाली आहे ? ” मी गंभीरपणाचा खोटाच आव आणून विचारलं.

“ आमच्या इकडच्या दृष्टीनं मुंबई हास्यास्पदच आहे. ” किंकी खरोखरच गंभीर होऊन म्हणाली, “ सुट्टीत घरीं आलं की हेंच जाणवतं. मोकळेपणाची संवय लागते मुंबईत अन् मग इथं आलं की ही सारीं बंधनें होतात सुरू. रोज एकच ऐकावं लागतं, मुंबईत गेल्यानं माणूस कर्म विघडतं. केव्हा केव्हां असं वाटतं, कीं आता मुंबईत पाठवूच नका असं म्हणावं— ”

“ इतकं छळतात ? ”

एक क्षणभर थांबून खिन्नपणानं हसून ती म्हणाली, “ तो अनुभवच घ्यायला हवा. कसं जंगलात आल्यासारखं वाटतं इथं आल्यावर. तुम्हाला नाहीं तसं वाटलं ? ”

“ परिस्थितीचा परिणाम मनावर होऊं घ्यायचा नाहीं असा निश्चय करूनच मी इथं आलोंय. आनंदाची गोष्ट एवढीच आहे, कीं मी ज्या वस्तीत आहे त्या वस्तीत बुद्धीचा अभिमान असणारीं माणसं फारशीं नाहीत. म्हणजे तीं माणसं निर्वुद्ध आहेत असं नव्हे— तर तीं बुद्धीपक्षां भावनेकडे जास्त लक्ष देतात—भावनेच्या डोळ्यांनीं पहातांना बुद्धीचा जुलूम होऊं देत नाहीत आपल्या मनावर— ”

“ अजून काय पाहिलेंय तुम्ही ? ” किंकी म्हणाली, “ तीं माणसं सुद्धां बुद्धिमान आहेत. त्यांच्या बुद्धीची चमक अजून तुम्हाला पहायला मिळाली नसेल. तंटेभांडणं होऊं देत सुरू म्हणजे कळेल तुम्हांला—उत्सवाला कधीं गेलां होतां त्यांच्या ? ” मी हो म्हटलं

फाटकी वाकळ

त्यावेळीं ती म्हणाली, “ मग कांहांच कळलं नाही का तुम्हांला ? या गांवकीच्या उत्सवांत तंटे कसे चालू असतात ते दिसले नाहीत का तुम्हाला ? ”

“ तेवढं बारकाईनं पाहिलं नाही मी. ”

“ मग पहा तर—लहानशा गांवाचे दोन तुकडे पडले आहेत या उत्सवांच्या पायीं. यंदाच्या शिमग्यांत तुम्हांला दिसून येईल—”

गांवकीची ती उठावेच मला नको होती. शक्य तेवढं करून या तंटेभांडणांपासून आलिप्त रहायचं मी ठरवलं होतं. गांवांतलीं तंटेभांडणं मला दिसत नव्हतीं असं नाही पण वादाचं मूळ शोधून काढून हीं भांडणं मिटवायचा मी निश्चय केला होता. आणि म्हणूनच अवेळीं त्या विषयाची चर्चा करायची नाही असंच मी ठरवलं होतं म्हणून मी म्हटलं, “ अजून इथल्या शिमग्याची मला चांगलीशी कल्पना नाही. मुंबईत शिमग्याला फारसं महत्त्व नाही. इथं शिमग्याच्या गोष्टी इतक्या बोललेल्या ऐकतोय, की एका शिमग्याच्या उत्सवासाठीच बाकीच्या अकरा महिन्यांचं जीवन इथं खर्ची घालतात की काय असं मला वाटू लागतं. ”

“ खरं आहे तें. ” किंकी म्हणाली, “ त्या शिमग्याच्या मुळाशी ज्या हक्कदारी आणि जमीनदारी भावना आहेत त्या मुंबईच्या माणसांना कळायच्या नाहीत. मार्क्सनं एवढं बडं पुस्तक लिहिलं पण त्याला आमची धार्मिक भांडवलशाही मुळीच माहीत नव्हती. तेव्हां हिंदुस्थानच्या दृष्टीनं तें पुस्तक अगदीच निरुपयोगी ठरलं आहे असा समज मी करून घेतला आहे—”

मी कांहीं तें पुस्तक वाचलं नव्हतं. कम्युनिझमच्या गोष्टी मी ऐकत होतो एवढंच. मी कांहींतरी तात्पुरतं उत्तर देणार होतो तोंच एकदम उठून ‘ मी जातं आतां ’ असं म्हणून किंकी झटकन निघून गेली.

मला आश्चर्य वाटलं. भाषणाला नुकतं कुठं तोड लागतं आहे तोंच ही अशी कां गेली ? मी चोहोकडे नजर फेकली. नदीपलीकडच्या ब्राह्मणवटारांतून बऱ्याचशा बायका इकडे येत होत्या. त्या बहुधा देवाला जात असाव्या. त्यांना भिऊनच का किंकी निघून गेली ?

मी तसाच बसून राहिलों होतो. किंकीचं येणं आणि तितक्याच अचानकपणं जाणं मला मोठं ड्रॅमॅटिक वाटलं. तिचा माझा परिचय—प्रत्यक्ष परिचय असा क्षणाक्षणाचाच होता. कॉलेजांत असतांना तिच्या उपध्यापांच्या हकिक्ती मी वारंवार ऐकत होतो. कॉलेजांतल्या विद्यार्थ्यांच्या चळवळीपासून ‘ हिंदी ’ मी दूर रहात असल्यामुळे कॉलेजांत चाललेले

किकी गांवीं आली

किकीचे 'चाळे' मला चांगलेसे कळठे नव्हते. जे कांहीं कळलं होतं त्याच्या धोरणानं मी पाहू लागलों तेव्हां या खेड्यांत आल्यावर तिची स्थिति कशी होईल याची मला कल्पना येत होती. निर्भयपणे कॉलेजच्या आवारांत धुडगूस घालणारी ही मुलगी आपल्या गांवीं येतांच चोराहून चोर झालेली पाहून मला तिची दया आली.

किकी तरी वेळ मी तिथं बसून राहिलों होतों. मन अगदीं कोरडं झालं होतं. एक प्रकारची उदासपणाची छाया माझ्या अंतरंगावर पडली होती. कसं अगदींचुकल्या चुकल्या-सारखं वाटत होतं. मुंबईच्या वियोगाचा का हा परिणाम ? किकीला पाहिल्यामुळं दडपून ठेवलेली शहरी मनोवृत्ती जागी झाली का ? काय होणार परिणाम या जागृतीचा ? निर्धारपूर्वक मी ही परिस्थिति पत्करली होती. इथं प्रतारणा करणं शक्य नव्हतं. तशी प्रतारणा करण्याचं मनांत आलं असतं तर त्याचे परिणाम माझ्याबरोबरच माझ्यावर विश्वास टाकणाऱ्या या गावालाही भोगावे लागले असते. शहरी जीवनाच्या वियोगामुळं मनांत उत्पन्न झालेलं तें चांचल्य जोरजोरानं दावून टाकायचा मी प्रयत्न करीत होतो.

काळोख पडत चालला असं पाहून मी उठून गांवांत जायला निघालो तो रस्त्यांत मला धोंडशेट भेटले. दोन्ही ब्राह्मणवठारांत चाललेल्या उलाढालीबद्दल बोलायला त्यांनीं सुरवात केली. ते म्हणाले, " कसं का होईना, त्यांचं त्यांना जाणवूं लागलं आहे. नुसत्या वेदपाठानं कांहीं प्रतिष्ठा मिळत नाही—वेदाची जागा इंग्रजीनं बळकावली आहे हें आतां कळू लागलं आहे या लोकांना. आम्हांला इंग्रजी सुलभ झालं होतं पण आम्ही वेदपठणासाठीं झगडत होतो—आम्हांला एवढीच उणीव वाटत होती. तुम्हांला माहीतच असेल—वैदिक आचार मी सुरू केलं आहेत म्हणून साऱ्याच गांवाचा मला विरोध आहे. तिथं ब्राह्मण ब्राह्मणेंतर हा भेद नाही. सारेच मला नावें ठेवताहेत. ज्या ईश्वर हे आचार मी सुरू केले ती ईश्वरी आतां जरी जागृत नसली तरीही या विरोधामुळं अभिमानाची ती जुनी ठिणगी कशीबशी तेवत राहिली आहे. ब्राह्मणमंडळीतील कांहीं लोक जितक्या पारंपरिकतेनं आपले आचारविचार चालू ठेवताहेत तितक्याच माझाही बाणा यांत्रिक झाला आहे. एकदां सुरू केलं तें सुरू ठेवायचं, याच्या-पलीकडे त्याला फारसं महत्त्व राहिलं नाही— " इतक्या मोकळेपणानं धोंडशेटबरोबर बोलायची संधी मला त्याच दिवशीं मिळाली होती. मी त्यांना त्यांचा पूर्वतिहास विचारला त्यावेळीं आर्थसमाजाच्या अभिमानानं ऐन ताळण्याच्या उमेदीत केलेल्या झगड्यांची हकी-

फाटकी वाकळ

कत ते मला सांगू लागले. तो इतिहास जितका मनोरंजक होता तितकाच उद्बोधक होता. त्यांनी त्या कामीं सोसलेले क्लेश, स्वजननिंदेचे तडाखे, उच्च वर्णीयांनी केलेला छळ आणि या दोन्ही झगड्यांत सापडल्यामुळे झालेली त्यांची दुरवस्था ऐकून त्या चरित्रांतून धडा घेण्याजोगे काहीं तरी मला मिळाले असंच मला वाटले.

धोंडशेट म्हणाले, “ तुम्हांला इथं जपून वागलं पाहिजे. आतांच मी पाहिलं, बाबीकाकांची ती कमळी तुम्ही बसलां होतां तिकडूनच आली. तुम्ही जाऊन गांवांत पोचायच्या पूर्वी या प्रकाराची चर्चा सुरू झालेली तुमच्या कार्नी येईल. त्या पोरीबद्दल लोकांचं मत फारसं चांगलं नाही. खुद्द बाबीकाकासुद्धां तिच्या वावर्तीत सार्शंक आहत. शक्य तेवढं तुम्ही तिला जवळ येऊं देऊं नका. कॉलेजांतली ओळख असेल तुमची—पण इथं राहायचं म्हणजे शहरच्या ओळखी अगदीं विसरून गेलं पाहिजे. ”

मी आश्चर्यचकित झालों. किक्की एकदम निघून गेली ती नदीपलीकडल्या बायका दिसल्या म्हणून कीं गांवांतल्या कोणी पाहिलं म्हणून ? सुरळीतपणें चाललेल्या माझ्या कामगिरीला आतां अडथळे व्हायला सुरवात होणार असं वाटू लागलं.

किक्कीबरोबरच कॉलेजांतले आणखी एकदोन विद्यार्थी सुट्टींत घरीं आले होते. त्यांच्या बरोबर त्यांचे कांहीं मित्रही आले होते. त्यांच्या फेऱ्या गांवांत सुरू झाल्या होत्या. गांवच्या लोकांचा तो चर्चेचा विषय होऊन बसला होता. गांवांत आलेले हे विद्यार्थी माझ्या परिचयाचे नव्हते असं जरी नाही तरीही ते मला ओळखत होते, मीही त्यांना ओळखत होतो. ते माझ्यापेक्षां ज्यूनियर होते खरे पण माझी थट्टा करणारं जे एक माझ्या बरोबरीचं टोळकं त्यांविळीं होतं त्यांपैकींच ते होते. किक्कीचं आणि त्यांचं नातं कोणत्या प्रकारचं होतं याची मला कल्पना नव्हती. पण पुरुष विद्यार्थ्यांशीं किक्कीचं सहसा जमत नव्हतं असा माझा समज होता. इथं आल्यावरही ते किक्कीच्या बरोबर कधीं असल्याचं दिसून आलं नाही.

मी कॉंग्रेस कमिटीच्या वतीनं या खेड्यांत आलों होतो, आणि कॉंग्रेसची चळवळ म्हणजे कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनं थट्टेचा विषय होता. छानछोकीची आवड असणाऱ्या परभृत विद्यार्थ्यांना कुठलाही खादीवाला डोळ्यांत सरत असे—मीही याच सदरांत होतो. आधींच ब्राह्मण मंडळींत माझ्याबद्दलचा विरोध आणि त्यांत हे विद्यार्थी आलेले, असं पाहून मी थोडासा घाबरून गेलों. त्यांनीं माझ्याविरुद्ध चळवळ करायला जरी प्रत्यक्ष सुरवात केली

किकी गांवीं आली

नव्हती तरी आधींच विरोधी असलेल्या लोकांना माझी निंदा करायला ते शक्य तितकी मदत करीत होते.

एके दिवशीं दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मणवठारांतील मंडळींनीं एक सभा बोलावली. या सभेत या विद्यार्थ्यांपैकीं दोघांनीं माझ्या भ्रष्टाकाराबद्दल जोरजोरानं व्याख्यानं दिलीं. स्वतः इराण्याच्या आणि मोगलाच्या हॉटेलांत जाऊन वाटेल तें खाणाऱ्या या विद्यार्थ्यांनीं मला भ्रष्टाचारी ठरवावं याचं मला कौतुक वाटलं.

या प्रकारामुळं गांवची इतर मंडळी खवळली. अस्पृश्यतानिवारणाच्या बाबतींत मागं असलेली कित्येक मंडळी या विरोधामुळंच मला अनुकूल होऊं लागली.

या मुद्दींत किकीची आणि माझी पुन्हा गांठ पडली नव्हती. ती स्वतःच मला टाळीत होती, कीं तिला बंदी करण्यांत आली होती हें मला कळायला कांहीं मार्ग नव्हता. मीही त्या बाबतींत मुद्दाम चौकशी करीत नव्हतो. तिचा माझा परिचय आहे याचा उल्लेख मी कधींच कुणाजवळ केला नाहीं.

दिवाळीच्या दिवसांत मला घरोघर आमंत्रणं येत होती. आमंत्रणं आलीं नव्हतीं काय तीं ब्राह्मण वस्तीतून. पेन्शनर सुभेदार असलेल्या चांभाराच्या घरीं मी दिवाळीच्या फराळासाठीं गेलों तेव्हां माझ्या अनुयायी मंडळींत सुद्धां जोराची खळबळ सुरू झाली. पण निर्लेप फराळाला कांहीं दोष नाहीं असे काहींतरीं पर्याय सांगून अण्णांनीं सर्वांची समजूत घालायचा प्रयत्न केला.

या खळबळीला गाडून टाकण्याकरितां धोंडशेटनीं फराळासाठीं साऱ्याच लोकांना आमंत्रण दिलं. त्यांनीं चांभारांनाही वगळलं नव्हतं. चांभारमंडळी धोंडशेटच्या दारासमोरील मंडपांत आली तेव्हां कित्येकांनीं हल्लहूळ काढता पाय घ्यायला सुरवात केली. आमंत्रण देण्यांत धोंडशेटनीं पंक्तिप्रपंच केला नव्हता. ब्राह्मणांना सुद्धां आमंत्रणं दिलीं होती. देण्योघेण्याच्या नात्यानं धोंडशेटशीं उपकारबद्ध असलेल्या एकदोन ब्राह्मणांनीं या समारंभाला हजर राहून नुसतं दूध पिऊन जायचं कबूल केलं होतं.

चांभारांना एका बाजूला बसवण्यांत आलं होतं—तरीही एकाच मंडपांत सर्वांना बसवल्या मुळं कित्येकांना संकोच वाटत होता. स्वतः अण्णा या पंक्तीला बसलेले पाहून भिडेखातर कित्येक मंडळी नुसती पानावर बसली होती. ग्रामण्याचा प्रश्न निघाला तर सुटून जावं

फाटकी वाकळ

म्हणून कित्येकांनीं फराळाच्या जिन्नसांना स्पर्श केला नाही. पंगत सुरू असतांना अचानक एक चमत्कार घडला—

मुंबईहून आलेल्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं अगदीं शेजारींच एक सभा भरवली आणि आम्हां सर्वांचा निषेध करायला सुरवात केली. कशीबशी पंगत उरकून आम्ही बाहेर पडलों आणि अण्णांच्या सल्ल्याप्रमाणें या सभेला जाऊन हजर राहिलों.

एक विद्यार्थी हिंदुधर्म आणि आर्यसंस्कृति यांची महति जोरजोरानं ओरडून वर्णन करीत होता. सांस्कृतिक परंपरेच्या संरक्षणासाठीं हिंदूंनीं कोणत्या खबरदाच्या घेतल्या पाहिजेत या-बद्दल भाषण करतांना त्यानं काँग्रेस आणि काँग्रेसचे पुढारी यांना मनसोक्त शिव्या द्यायला सुरवात केली.

या सभेचे अध्यक्ष बाबीकाका होते. वक्त्यानं काढलेल्या मुद्द्यांना उत्तर देण्यासाठीं म्हणून मी अध्यक्षकांडे परवानगी मागितली ती त्यांनीं साफ नाकारली. या सभेंत बसण्याचासुद्धां आम्हांला अधिकार नाही असं त्यांनीं निक्षून सांगितलं. धोडशेट आणि अण्णा हे दोघेही चिडून गेले होते. अण्णांना सभेंत बोलायची संवय नव्हती, पण पूर्वीच्या काळी आर्य-समाजाच्या चळवळींत प्रामुख्यानं भाग घेतलेल्या धोंडशेटना मात्र फारा दिवसांनीं एकदम स्फूर्ति आली. अध्यक्षाची परवानगी घेण्याच्या भानगडींत न पडतां त्यांनीं एकदम उठून उभें राहून जेव्हां बोलायला सुरवात केली तेव्हां एकच गोंधळ माजला. जिकडून तिकडून 'खाली बसा, खाली बसा' म्हणून आरडाओरडा सुरू झाला. आता सभा उधळली जाणार असं वाटत होतं तोंच, कुठून कुणाला ठाऊक, किंकी एकदम येऊन सभेंत उपस्थित झाली. तिला पहातांच सारी गडबड एकदम थांबली.

“ मला काहीं बोलायचं आहे ” असं तिनं अध्यक्षांना सांगताच बाबीकाका स्तंभित झाले. काय करावं हेंच त्यांना सुचेना. निघून जा म्हणून म्हणावं आणि किंकीनं ऐकलं नाही तर चारचौघांत आपली बेअन्नू व्हावी त्यापेक्षां बोलूं द्यावं हेंच बरं, असा विचार करून कांहींच न बोलतां ते स्वस्थ राहिले. ती मौनाची संमति गृहीत धरून किंकी व्यासपीठावर येऊन उभी राहिली.

प्रकरण ६ वें

मी घर थाटलें

किकी येऊन समोर बोलायला उभी राहिली त्यावेळीं बावीकाकांप्रमाणेंच ओतेही फार अस्वस्थ झाले. व्याख्याती या नात्यानं कोणतीही स्त्री बोलायला उभी राहिल्याचं कुणालाच माहीत नव्हतं. मग ही एक लहानशी मुलगी येऊन आतां व्याख्यान देणार म्हणजे काय करणार असं प्रत्येकजण प्रत्येकाला विचारूं लागला.

किकीनं भाषणाला जी सुरवात केली तीच मोठ्या डोलानं. कॉलेजांत असतांना सुद्धां व्याख्यानांत तिचा सदोदित पहिला नंबर असे. कॉलेजच्या चिटवळ विद्यार्थ्यांपुढं बोलायची संवय असल्यामुळं इथं बोलायला तिला मुर्झीच भीती वाटली नाही.

सुरवातीला तिनं धर्माची व्याख्या सांगितली, रूढाचार आणि धर्माचार यांच्यांतला भेद समजावून दिला. परंपरेमुळं उत्पन्न झालेला अभिमान आणि बुद्धिप्रामाण्यवाद या दोहोंचा परस्पर संबंध तिनं अगदीं सोप्या भाषेत समजावून सांगितला.

आणि मग मात्र तिनं धडाक्यानं सुरवात केली. ती म्हणाली, “रघुनाथराव मराठे हे या गांवीं शिक्षक म्हणून आले आहेत. ते नोकर म्हणून आले नाहीत. नोकराचा पेशा त्यांना पत्करायचा असता तर यापेक्षां जास्त सुखाची आणि जास्त पगाराची नोकरी मुंबईत

फाटकी वाकळ

यांना सहज मिळाली असती एका विशिष्ट तत्त्वासाठी म्हणून—सेवाधर्माचं व्रत पत्करून ते इथं आले आहेत. ते इथं आले आहेत ते या गांवाच्या सेवेसाठी—या गांवातल्या अज्ञानांना सज्ञान करण्यासाठी. त्या अज्ञानांत नुसत्या वयानं अज्ञान असलेल्यांचाच समावेश करायचा नाही, तर बुद्धीनं अज्ञान असलेल्या सज्ञानांना सुद्धा अधिक सज्ञान करण्यासाठी त्यांनी हे व्रत पत्करलं आहे असं मला इथं आल्यावर कळलं. त्या तत्त्वाला अनुसरून त्यांनी आपलं कार्य चालवलं आहे अशी चौकशी केल्यानंतर माझी खात्री झाली आहे म्हणूनच मी इथं बोलायला उभी राहिलं. आतांच माझ्या एका तरुण कॉलेज-बंधूनी त्यांच्यावर भ्रष्टाचाराचा आरोप केला. अस्पृश्यांच्या घरीं रघुनाथरावांनी फराळ केला म्हणून ते भ्रष्ट झाले आहेत—म्हणूनच आपली मुलं त्यांच्याकडे शिकवायला पाठवूं नये—असं माझ्या या धर्माभिमानी बंधूनीं सांगितलं. चांभार म्हणजे हिंदु तरी आहेत. माझ्या या बंधूना माझा असा सवाल आहे, की इराणी म्हणजे कोण? मुसलमान म्हणजे कोण? इराण्याच्या किंवा मुसलमानांच्या दुकानावर जाऊन जो वाटेल ते जिनस खात असेल तो सुद्धा भ्रष्टच नव्हे का?—” उत्तरासाठीं तिणं एक क्षणभर अपेक्षा केली आणि विचारलं, “कृपा करून माझ्या प्रश्नाचं उत्तर द्या. इराण्याच्या किंवा मुसलमानांच्या हातचे मांसाचे पदार्थ खाणारा माणूस शुचिर्भूत समजायचा काय?—” सारे ‘नाहीं नाहीं’ म्हणून ओरडले. तेव्हां ती म्हणाली, “रघुनाथरावांवर आरोप करणाऱ्या या सद्गृहस्थांना माझा असा प्रश्न आहे, की ते इराण्याच्या आणि मुसलमानांच्या दुकानांत जाऊन बोकडाच्या आणि कोंबड्याच्या मांसाचे जिनस खातात की नाहीं?—” क्षणभर जिकडेतिकडे स्तब्धता पसरली. पुन्हा ती ओरडली—“रघुनाथरावांवर आरोप करणारे वक्ते कृपा करून माझ्या प्रश्नाचं उत्तर देतील काय?” तो विद्यार्थी घामाघूम होऊन काहीच न बोलतां स्तब्ध राहिला आहे असं पहातांच श्रोते ओरडले, “उत्तर द्या, उत्तर द्या.” तो कांहींच बोलना. त्याची बोंबडी वळली होती. खोटे बोलायचा हिऱ्या त्याला होईना. किकी पुढं बोलू लागली, “पहा, उत्तर देण्याचं त्यांना धैर्य होत नाहीं. धर्माभिमानीच्या नांवानं आपल्यासारख्या सरळ मनाच्या खेडेगांवाच्या लोकांवर छाप टाकण्यासाठी, कांहीं सुद्धा कारण नसतां, रघुनाथरावांसारख्या निस्सीम समाजसेवकावर आघात करणारे हे गृहस्थ स्वतः अभक्ष्यभक्षण करणारे आहेत हे मी प्रत्यक्ष पाहिलं आहे—” तो विद्यार्थी ‘नाहीं नाहीं’ म्हणायचा प्रयत्न करीत होता, पण श्रोत्यांनीं एकच आरडाओरडा

मी घर थाटलें

करतांच त्यानं सभेंतून एकदम काढता पाय घेतला. गांवचीं पोरं त्याच्या मागं लागलीं. एकच हुलड उठली. किकीला आपलें भाषण पुरं करता आलं नाहीं. ती उभी असतांनाच अभ्यक्ष या नात्यानं बाबीकाका उठले आणि म्हणाले, “बंधू हो, आजचं सभेचं काम संपलं आहे.” एवढंच बोलून रागानं किकीवर डोळे वटारीत कांहींच न बोलता ते निघून गेले. त्यांची अनुयायी मंडळीही त्यांच्या मागोमाग गेली.

पुढं येऊन धोंडशेट किकीला म्हणाले, “शावास पोरी, चांगलं नाक ठेंचलंस या पोराचं. पण पुढचा काहीं विचार केलायस का ? आतां घरीं गेलीस कीं बाबीकाका तुझे वाभाडे काढतील—”

“त्याची मला कल्पना आहे—” किकी म्हणाली, “पण मला तें सहन झालं नाहीं. मुंबईहून आलेल्या या तिघाचौघांनी आमच्या बाबाच्या संमतीनं हा घाट घडवून आणला होता. तें माझ्या कानी पडलं म्हणूनच मी मुद्दाम आलें. आतां काय व्हायचं तें होईल. मला त्याची पर्वा नाहीं. मी काहीं बाबाविरुद्ध बोललें नाहीं. बोलले ती या पोरांविरुद्ध. इतकंहि असून बाबाचा जर माझ्यावर रोष झाला तर त्याचे परिणाम भोगायची माझी तयारी आहे.” असं म्हणून ती एकदम निघून गेली.

मंडळीची पांगापांग झाली होती. तिथून उठून आम्ही पुन्हा धोंडशेटच्या घरीं गेलों. अण्णा बरोबर होतेच. झाल्या प्रकाराची चर्चा करतांना अण्णांना अगदीं त्वेष चढला होता. ते म्हणाले, “बरीं चोरांचीं नाकं ठेचलीं. तुम्हाला वाईट वाटेल गुरुजी, पण हें असंच सर्वत्र चाललेलं असतं. आपण वाटेल तें करावं आणि दुसऱ्याला मात्र नांव ठेवावीं. मला आश्चर्य वाटलं तें एवढंच, कीं बेळूट नाकवूल कसं केले नाहीं त्या गृहस्थानं !”

“तिला भ्यायला वाटतं तो !” धोंडशेट म्हणाले.

“भ्यायचं कशाला !” अण्णा म्हणाले, “इथं काय पुरावा होता तिच्याजवळ ? गुरुजींची साक्ष काढली असती तर ती उपयोगी पडली नसती.”

“अन् मला कांहीं माहितही नव्हतं त्यातलं,” मी म्हटलं, “माझी त्यांची नुसती तोंड-ओळख आहे. यापलीकडे मला कांहीं सुद्धा माहित नाहीं. मी कधीं बाबरलेंच नाहीं त्यांच्या—बरोबर, तर मला तरी कसं कळणार ? तिनं मला हटकलं असतं तर सरळसरळ मी तसं सांगितलं असतं.”

फाटकी वाकळ

“यांत कांहीतरी गोम आहे.” धोंडशेट म्हणाले, “कमळीलाच विचारलं पाहिजे. पण आतां बाबीकाका तिला इकडे येऊं देतील कीं काय हीच शंका आहे.”

बराच वेळ जरी आम्ही बोलत बसलों होतों तरी त्या चर्चेतून यापेक्षा अधिक कांहीं निष्पन्न झालं नाही. मला वाईट वाटलं तें एवढंच, कीं दिवाळीची संधी साधून धोंडशेटनीं योजलेलं हें महत्कार्य जावं तसं तडीस गेलं नाही यांतून पुढं वाद निर्माण होतील याची त्या दोघांप्रमाणे मलाही भीति वाटत होती. पूर्वीं एकदां कसल्याशा उत्सवावरून मोठे बखेडे माजून या गांवांत एक खून पडला होता. त्यामुळं गांवांतल्या वस्तींत दोन तट पडले होते. इतर व्यवहारांत या दोन्ही तटांतील माणसं जरी एकमेकांत मिसळत असत तरी उत्सव किंवा मंगलकार्याच्या प्रसंगीं एकमेक एकमेकांच्या घरीं सुद्धां जात नसत. एक तट दुसऱ्या तटापासून अशा प्रकारे पूर्णपणे विभक्त झाला होता. आतां या प्रकारामुळं आणखी एक तट निर्माण होतो कीं काय अशी भीति मला पडली.

किकीची भेट झाल्याशिवाय त्या प्रकरणाचा उलगडा होणं शक्य नव्हतं. माझ्या मनाला रुखरुख लागली होती. या एकंदर प्रकाराच्या मागं कांहीतरी इतिहास आहे, आणि किकीला त्याची पूर्ण माहिती आहे असंच माझं मन मला सांगत होतं.

पण ती भेटावी कशी ? आधीं बाबीकाकांच्या घरी मी गेलों नसतों—त्याचं घर कुठे आहे हें सुद्धां मला माहीत नव्हतं—त्यांतून गेलोंच असतों तर या खेडेगावात किकीसारख्या एका मुलीची एकांतांत भेट घेणं मला शक्यच नव्हतं. इतरांसमोर हा प्रश्न विचारणंही शक्य नव्हतं आणि तिलाही उत्तर देतां आलं नसतं.

किकीला पत्र पाठवावं आणि विचारावं असं एकदां माझ्या मनात आलं, पण तोही विचार मी दूर सारला. पत्र कुणाच्या हाती गेलं असतं तर माझ्याबद्दल निष्कारण गवगवा झाला असता. कांहीतरी विशिष्ट कार्य करण्याच्या उद्देशानं मी या गांवीं आलों होतों. त्या कार्याच्या बजावणीसाठीं मला माझं वर्तन निर्दोष ठेवणं भाग होतं—एवढीशीसुद्धां ढिलाई माझ्या हातून झाली असती तर विरोधी लोकांनीं राईचा पर्वत करून माझी वेअन्नू केली असती. फाजील जिज्ञासेच्या बळीं पडून असलं संकट स्वतःवर ओढवून घ्यायचं नाहीं असा पोक्त विचार करून मी स्वस्थ राहिलों.

चारदोन दिवसांतच जो एक चमत्कार घडून आला त्यामुळं किकी स्वतः कांहीतरी उपब्याप करते आहे असा मला संशय येऊं लागला. ज्या वठारांत किकी रहात होती त्या

मी घर थाटलें

वठारांतील अजूनपर्यंत आमच्यां शाळेंत न आलेलीं अशीं दहा ब्राह्मण मुलं एकाएकीं शाळेंत येऊं लागलीं. सर्वांनाच आश्चर्य वाटलं. त्या मुलांत बाबीकाकांच्या घरचीं मुलं होतीं म्हणूनच मला या कामीं किक्कीचा हात आहे असा संशय आला. जिज्ञासा प्रबल होत असतांना देखील मी त्या मुलांना कसलाच प्रश्न केला नाहीं.

आणखी चारसह! दिवसांत दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मणवठारांतील रोज एकदोन एकदोन अशीं मुलं येऊं लागलीं. अण्णांना सुद्धां आश्चर्य वाटलं. बाबीकाकांची आणि त्यांची भेट होत होती पण अण्णांजवळ ते या प्रकरणीं कांहींच बोलत नव्हते. अण्णांनींही आपलं कुतूहल आवरून धरलं होतं.

सभेंत भाषण करून अस्पृश्यतानिवारणाला विरोध करणारे कॉलेज विद्यार्थी इतक्यांत निमगांव सोडून निघून गेले होते. किक्की अजून गेली नसावी असा माझा समज होता.

आश्चर्याची दुसरी गोष्ट म्हणजे दोन्ही वठारांतील ब्राह्मण मंडळींनीं पूर्वीं कबूल केल्या-प्रमाणें आपलीं वर्गणी न मागतां आणून द्यायला सुरवात केली. शाळेचा फंड यामुळं वाडूं लागला. पूर्वीं ठरल्याप्रमाणं मला यापुढं स्वतंत्र रीतीनं रहाण्याइतका पगार मिळणं शक्य झालें.

आजवर अण्णांच्या घरचा एक माणूस या नात्यानं मी रहात होतो. त्यांची काकू माझ्याबद्दल विशेष काळजी घेत असे, पण त्यामुळं त्यांना त्रास होत होता हें मला दिसून येत होतं. मी मत्स्य-मांसाहारी नसल्यामुळं माझ्यासाठीं त्यांनीं स्वतंत्र चूल ठेवली होती, जवळ जवळ स्वतंत्र स्वैपाकघर इतके दिवसपर्यंत चालवलं होतं याचं मला संकट वाटत होतं. आतां पुरेसा पगार मिळूं लागल्यामुळं मी स्वतंत्र जागा घेऊन रहाण्याचं ठरवलं.

अण्णांच्या घरच्या मंडळीचा आत्मीय भावाचा लोभ जरी लागला होता तरीही या-पुढे त्यांच्यावर माझ्या सरबराईचा बोजा टाकणं मला योग्य वाटेना. ते एक सुखवस्तु गृहस्थ असल्यामुळं माझ्या पगारांतून मिळणाऱ्या पैशांतले माझ्या जेवणापुरते पैसे देणं मला शक्य नव्हतं—येणं त्यांना इष्ट वाटत नसे—देण्याघेण्याचा प्रश्न काढणंसुद्धां कठीण वाटत होतं, म्हणून मला स्वतंत्र बिऱ्हाड करणं आतां अवश्य वाटलं.

बिऱ्हाडाच्या व्यवस्थेला मी लागलों होतो. त्यासाठीं एक छोटंसं घर मी निवडलं. मला स्वैपाक करतां येत नव्हता. शिकून स्वैपाक करायला लागण्याइतकी फुरसतही मला

फाटकी वाकळ

मिळत नसे म्हणून एक आचारी ठेवायचं ठरलं. अण्णांनीं एक ब्राह्मण आचारी शोधून काढला, पण मी मुद्दामच नकार दिला. मुंबईच्या हॉटेलांतून काम केलेला एक भडारी या कामासाठी आपण होऊन पुढं आला आणि त्याच्या प्रस्तावाचा फायदा घेऊन मी माझं बिन्हाड धाटलं.

चौकशी करतांना मला असं कळून आलं कीं किकी यापूर्वीच निघून गेली होती. कॉलेजची सुट्टी केव्हा संपते याचा अंदाज मी कसा ठेवला नाही याचं माझं मलाच आश्चर्य वाटलं.

मला भेटल्याशिवाय किकी निघून गेली ही गोष्ट माझ्या मनाला लागून राहिली होती. एकदां असं वाटे, कां म्हणून तिनं मला विचारावं ? एवढा लोभ लागण्याइतका तिचा माझा परिचय तरी कुठं झाला होता ? गांवच्या ब्राह्मणांनीं माझ्याविरुद्ध यापूर्वी केलेल्या कारवाईचं निराकरण करण्याची तजवीज तिनंच केली असावी असं जरी मला वाटत होतं, तरी आपण केलेल्या कामगिरीचा तिनं स्वतः माझ्याकडे येऊन उल्लेख करावा अशी अपेक्षा मी कां करावी ! मुकाट्यानं तिनं काहीं कार्यं केल होत—मुकाट्यानं तरी कसं म्हणायचं—तिकडे ब्राह्मणवटारात त्याचा काहीं बोभाटा झाला होता कीं नाहीं हें आम्हांला कळणं शक्य नव्हतं—तिनं जें कार्यं केलं होतं त्याची बडई कुणाकडे—माझ्याकडेसुद्धां तिनं कां म्हणून मिरवावी ? आजपर्यंत जें कुणालाच साधलं नाहीं तें तिनं अतिशय थोडक्या कालांत घडवून दाखवलं. यांतच तिच्या कर्तवगारीची कसोटी होती सभेंतल्या भाषणानंतर बाबीकाकांचा तिच्यावर रोष होईल असं जियं आम्हा सर्वाना वाटत होतं, तिथं तिनंच उलट बाबीकाकांसह दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मणमंडळीवर मात करून दाखवल्यावर तिनं घडवून आणलेल्या या चमत्काराबद्दल सर्वानाच कौतुक वाटूं लागलं.

यामुळंच मला क्षणोक्षणीं तिची आठवण येई. पूर्वी घडलेल्या प्रसंगांची मी उजळणी करून पहात असं तेव्हां माझ्या मनांत किकीबद्दल कांहीं विशिष्ट प्रकारची भावना उत्पन्न झाली आहे असं मला वाटे. तें प्रेम नव्हतं. प्रेमाचे जे प्रकार मी कॉलेजांत असतांना पाहिले होते त्यांतल्या कोणत्याच प्रकाराच्या सदरांत ही भावना येत नव्हती. आदर म्हणावा तर मी तिच्याकडे एक प्रकारच्या वडीलकीच्या नात्यानं पहात होतो. लहानाबद्दल मोठ्याला आदर असणं कांहीं अशक्य नव्हतं, तरीही आदर आणि प्रेम या दोहोंचा मध्य साधून या नवीन भावनेचा माझ्या ठायीं प्रादुर्भाव झाला होता असंच मला वाटलं.

मी घर थाटलें

बिन्हाड थाटल्यापासून मो कांहीं मुलांना माझ्या फुरसतीच्या वेळीं घरीं शिकवूं लागलों. हीं मुलं अर्थांतच ब्राह्मणांचीं नव्हतीं. ब्राह्मण वस्ती दूर असल्यामुळं इच्छा असती तरी अशा मुलांना माझ्याकडे शाळेच्या बाहेरच्या वेळांत शिकायला येणें शक्य नव्हतं.

बरींचशीं वर्तमानपत्रे जीं गांवांत येत असत तीं एका जागीं आणून सर्वत्रांना वाचायची सोय व्हावी म्हणून माझ्याच बिन्हाडीं आणून टाकलों जात असत. माझ्यासाठीं कांहीं इंग्रजी पत्रंही मुरू करण्यांत आलीं होतीं. रात्रीच्या वेळीं गांवची प्रमुख मंडळी माझ्याकडे गोळा होई आणि मी त्या पत्रांतील मजकुराचा तर्जुमा करून त्यांना वाचून दाखवीं. विशेषतः महात्माजींच्या 'यंग इंडिया' तले लेख अथवापासून इतिपर्यंत सर्वांना मराठीत तर्जुमा करून सांगणें हें माझें महत्त्वाचें काम होऊन वसलें होतें. त्यामुळं मराठी माणसा माझा व्यासंग आपोआप वाढत होता.

ही बरीवशी वर्दळ माझ्या घरीं होऊं लागल्यामुळं घरची इतर साफसफाई ठेवण्याकरितां कुणीतरी नोकर ठेवणें अवश्य झालें. अगदीं नाममात्र पगारांत असा नोकर मिळणें शक्य असल्यामुळं मी अण्णांना तशी कांहीं योजना करण्याची विनंति केली. त्यांनीं एक म्हातारी कुळवाडी बाई या कामावर नेमली. तिला पगार माहिना एक रुपया ठरवल्याचें पाहून मला आश्चर्य वाटलें. घरची झाडलोड, भाडीं घासणें, धुणीं धुणें आणि बाजारहाट करणें वगैरे सारीं कामें ही म्हातारी करीत असे. त्या कामाला मदत करण्यासाठीं तिची एक नात मधून मधून येत असे. ही मुलगी जरी कुळवाड्याची होती तरी मोठी हुषार होती. तिच्या जन्मावद्दल गांवांत प्रवाद होता. तिच्या या हुषारीचें मूळ कुठल्यातरी उच्च वर्णायाच्या बीजांत होतें असा पुष्कळांचा समज होता. तिची आई हयात नसल्यामुळं त्यावद्दल कुणी विशेषशी चर्चा करीत नसे.

या जनीला माझ्यावद्दल फार आदर असे. एकाद्या गुरूवद्दल एखादी सनातनी शिष्यीण जेवढी निष्ठा दाखवते तेवढ्याच निष्ठेन ती माझी व्यवस्था ठेवीत असे.

पहिल्या पहिल्यानं तिच्या या निष्ठेकडे माझें फारसं लक्ष गेलें नव्हतें. कारण ती दररोज म्हातारीबरोबर येत नसे. पण हळुहळू तिचा क्रम नित्याचा होऊं लागला तेव्हां तिची ही मुकी निष्ठा माझ्या नजरेला स्पष्टपणें दिसूं लागली. माझ्या घरीं येणाऱ्या मुलांना मी शिकवूं लागलों म्हणजे मंत्रमुग्ध झाल्यासारखी ती कोपऱ्यांत बसून तासेच तास पहात राही.

फाटकी वाकळ

एके दिवशीं मी तिला विचारलं, “जने, मी शिकवात असतांना नुसतीच पहात कशाला बसतेस ? ”

“ मग काय करूं तर ? ” जनी म्हणाली, “ मला शिकावंसं वाटतं, सारीं मुलं लिहितात वाचतात—मला सुद्धा वाचावंसं वाटतं; पण वाचतां येत नाहीं मग काय करूं ? नुसती पहात बसतें झालं. ”

“ तुला शिकायचं आहे का ? ” मी विचारलं. तिचा चेहरा एकदम प्रफुल्लित झाला. ती म्हणाली, “ कुळवाड्याच्या मुलींनीं शिकलं तरी चालतं का ? ”

तिच्या त्या प्रश्नाचं मला हसूं आलं. तेव्हां ती पुन्हा म्हणाली, “ मला जर शिकवाल तर मी आजीला सांगेन, कीं तूं गुरुजींकडून मजुरी घेऊं नकोस म्हणून. आजीला सुद्धा वाटतं मी शिकावं म्हणून. पण इथं कुळवाड्याच्या मुलींना शाळेंत घालीत नाहीत ना ?—”

“ बरं बरं—” मी म्हटलं, “ मी तुला शिकवायची व्यवस्था करतो. ”

एकदम तिनें माझ्या पायांवर डोकं ठेवलं. तिच्या डोळ्यांतलीं दोन आसवं माझ्या पायांवर पडलीं.

कुळवाड्याच्या निर्मळ हृदयाची त्या दिवशीं मला पहिली कल्पना झाली.

प्रकरण ७ वे

मी काम सुरू केलें

जनीला अक्षरओळख करून देण्याचें काम मी शाळेंतल्या एका प्रौढ विद्यार्थ्याला लावून दिलें. त्याला संकोच वाटत होता. तसें पाहिलें तर जनी ही अगदींच मुलगी नव्हती. कुळवाडी जातींत मुलींचीं लग्नं फार लवकर होत असलीं तरी त्या रूढीला अनुसरून जनीचें लग्न झालें नव्हतें. त्याच्या कारणाचा उल्लेख मी पूर्वीं केलाच आहे. शुद्ध रक्ताबद्दल कुळवाडी जातींत मोठा काटेकोरपणा आहे. जरा कुठें कांहीं संशय असला तर त्या व्यक्तीचीं लग्नं द्वाणें कुळवाड्यांत मोठें कठीण होऊन वसतें आणि त्याचे परिणामही शेवटीं अनिष्ट होतात.

शाळेचें काम सुरळित चाललें होतें. ती सुव्यवस्था लागलेली पहातांच मला असमाधान वाटूं लागलें. मी नुसता मास्तर म्हणूनच आलों होतो का ? दुसरें कांहीं तरी काम करणें अवश्य होतें. पण तें काम कोणतें याचाच अंदाज मला येत नव्हता. अस्पृश्यतानिवारणाच्या प्रयत्नांना तात्कालिक यश येणें शक्य नव्हतें. रूढाचाराचीं पाळंमुळं खेड्यांत इतकीं खोलवर गेलीं आहेत, कीं त्यांच्यावर एकदम आघात करणें समंजसपणाचें झालें नसतें; म्हणून त्या प्रयत्नावर जोर देऊन आजच अप्रियता संपादन करणें योग्य नाहीं असें सर्वानुमतें ठरलें.

फाटकी वाकळ

मग करायचं काय ? नुसतं शिकवीतच का बसायचं ? कुठलाही मास्तर आला असता तर त्यानं तें काम केलं असतं, मग मी येण्यांत विशेष तें काय ? खेडेगांवच्या चळवळीच्या सर्व बाजू मला अजून आकलन करतां आल्या नव्हत्या. कोणत्या बाबतींत सुधारणेची आवश्यकता आहे, कोणती सुधारणा हातीं घेतली तर ती अल्प विरोधानं यशस्वी होईल, कोणत्या सुधारणेमुळं गांवच्या लोकांचा तात्कालिक फायदा होईल याचा अंदाज घेण्यासाठीं एके दिवशीं आम्ही बैठक भरवली.

निश्चितपणें कुणालाच कांहीं मत देतां येत नव्हतं. जो तो आपापल्या व्यवसायांत गुंतलेला होता. त्या व्यवसायापलीकडे इतरांच्या व्यवसायाची त्याला कल्पना नसे. बारकाईनं पहातां मला असं दिसून आलं, कीं शेतकऱ्यांच्या कैवारानं जरी आम्ही झगडत होतो तरी त्यांच्याबद्दल खरी सहानुभूति वाटावी असं त्यांचं वर्तन नव्हतं. बहुतेक शेतकऱ्यांत आळसाचं प्राबल्य स्पष्टपणें दिसून येत होतं. बारा महिन्यांतले सोरे तीन महिने ते राबत असत आणि बाकीचे नऊ महिने किरकोळ मोलमजुरी करण्याच्या नांवाखालीं आळसांत दिवस घालवीत असत—कित्येक गांव सोडून मुंबईला जाऊन मोलमजुरी करीत असत.

या प्रामत्यागाला आळा कसा घालावा याचा मी विचार करूं लागलों. इथं व्याख्यानांनीं कांहीं काम होणार नव्हतं. कोणत्या उपायानं या परिस्थितींत फरक घडवून आणावा याची योग्य कल्पना कुणालाच सांगतां येईना.

म्हणूनच या शेतकरी लोकांत शक्य तितकं मिसळण्याचा मी निश्चय केला.

पूर्वीं मुंबईच्या सुट्यांची मी आठवण ठेवली नव्हती. पण किकी एकदां येऊन गेल्या-पासून या सुट्यांकडे मी लक्ष ठेवूं लागलों होतो. नाताळची सुटो एकदोन दिवसांवर आली होती हें ज्यावेळीं माझ्या ध्यानीं आलं त्यावेळीं मला अस्वस्थपणा वाटूं लागला. ही सुट्टी थोड्याच दिवसांची असल्यामुळं या सुट्टींत ती गांवीं येईल कीं नाहीं याची मला शंका होती. चौकशी करीत राहणं बरं दिसलं नसतं म्हणून हें काम मी जनीवर सोपवलं. कुठंही जाऊन तिणं चौकशी केली असती तर तें गैर दिसलं नसतं.

ही कामगिरी सोपवल्यामुळं जनीला मात्र तितकंसं बरं वाटलं नसावं असं मला वाटलं. मी तिला सांगितलं तेव्हां ती म्हणाली, “ तिची कशाला चौकशी करतां ? तिकडे तिला कुणीसुद्धा चांगलं म्हणत नाहीं. तिच्या घरचीं माणसंसुद्धा तिच्यावर नाराज आहेत. कुणीच तिला चांगल्या नजरेनं पहात नाहीं—” असं कां व्हावं म्हणून मी विचारलं

मी काम सुरू केलें

तेव्हां ती म्हणाली, “ फार फाजील आहे ती. आईबापांचं मुळींच ऐकत नाहीं. बामणवठारांत बाबीकाकांचा केवढा दरारा. पण ती त्यांना मुळींच जुमानीत नाहीं. कुणी म्हणतात, तिच्या आईची तिला फूस आहे म्हणून, पण मला कांहीं तसं वाटत नाहीं. तिची आई विचारी अगदींच गरीब आहे. कीडमुंगीला सुद्धा दुखवायची नाहीं. पण बाबीकाकासारख्या कर्दन-काळ बापाला ती कशी दाद देत नाही याचेंच मला आश्चर्य वाटतं.”

कशा रीतीनं तिला समजावून द्यावं याचा मी विचार करीत होतो. आधुनिकतेची वृत्ती तिच्या परिचयाची नव्हती. तिच्या दृष्टीनं किकी ही वाईट मुलगी होती. पण हा वाईटपणा म्हणजे निर्भयपणा, असं मी तिला एकदम सांगितलं असतं तर तें तिला पटलं नसतं. या प्रसंगानं किकीचा आणि तिचा परिचय घडवून आणावा, कदाचित तिची भेट झालींच तर जनीची हकिकत तिला सांगून एक प्रकारें तिला किकीच्या ताब्यांत द्यावं असा माझा विचार होता.

मोठ्या नाखुषीनं तिनं तें काम पत्करलं. तिला असं कां वाटावं याची निश्चित कल्पना मला येईना. एकाद्या कुळबाज्याच्या मुलीनं जाऊन मोठ्या घरच्या ब्राह्मणाच्या मुलीशीं बोलणं तिथं शक्य नव्हतं हें मला कळत होतं. पण किकीला भेटायची जनीची जी नाराजी दिसली तिचं कारण वेगळंच असावं असा तिच्या मुद्देवरून मला संशय आला.

नाताळच्या सुट्टींत किकी घरीं आल्याची बातमी जनीनं आणली. पण तिची जनीची भेट झाली नव्हती. ती आल्याचं कळतांच मला एक प्रकारचें समाधान वाटलं—उगीच उत्सुकता वाटली—अगदीं प्रामाणिकपणं सांगायचं म्हणजे ती केव्हां येईल आणि केव्हां भेटेल असं मला होऊन गेलं होतं. जनीशीं बोलतांना मी ही माझी उत्सुकता तिला दिसू दिली नाहीं. तरीही ती अगदीं तिखट दृष्टीनं माझ्या अंतःकरणाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न करोत होती असं मला वाटलं.

त्या दिवशीं दुपारीं रविवार असल्यामुळं आमची नित्याची बैठक बसली होती. अण्णा, धोंडशेट, रामभाऊ वगैरे मंडळी गोळा झाली होती. पुढला कार्यक्रम कोणत्या प्रकारचा ठेवावा याची चर्चा आम्ही करीत होतो. सूत काढण्यावर पुष्कळांचा विश्वास नव्हता. सारेच खादी वापरीत असत, पण खादी तयार करण्याची प्रवृत्ती मात्र कुणाच्या ठिकाणीं नव्हती. खादी तयार करण्याची योजना जर कुठं व्हायची तर ती खेड्यांतच असं मला खेड्याची परिस्थिति पाहून वादं लागलं होतं. कितीतरी लोक उद्योग नसल्यामुळं नुसत्या आळसांत

फाटकी वाकळ

वेळ काढीत होते, त्यांना काम लावले तर त्यांच्याकडून, साऱ्या खादी वापरणारांपुरती जरी नसली तरी, खादीची निर्मिती करण्याची चटक लागण्याइतकी खादी निर्माण करता आली असती.

अण्णांना माझी योजना पटली होती पण इतरांना तिचं महत्त्व कळत नव्हतं. निदान दहा बारा तरी चरखे सुरू करणे अवश्य होतं. मोठा प्रश्न होता तो हाच, की हे चरखे चालवायला शिकवायचं कुणी ? मी स्वतः त्या कामी फारसा वाकबगार नव्हतो. चरख्यावर सूत काढण्याची संवय असलेला दुसरा कुणी माणूस गांवांत माझ्या नजरेसमोर नव्हता. एवढ्याच कामासाठी मुंबईहून कुणी मागवावा असं म्हटलं तर ते सर्वच दृष्टींनी गैरसोईचं झालं असतं. या बाबतीत स्वतःच धडपड करून आपणच सूत काढण्याच्या कामांत तरबेज व्हावं आणि मग इतरांना शिकवावं असं मी ठरवलं.

आमची ही चर्चा सुरू असतां किकी अचानक तिथं आली. सर्वच आश्चर्यचकित झाले. मागल्या सुटीत तिने जाण्यापूर्वी मला भेटायचं सुद्धां टाळलं आणि आतां ती स्वतः न बोलावतां अगदीं बैठकीत येऊन बसली याचं इतरांपेक्षां मलाच जास्त आश्चर्य वाटलं.

अण्णा म्हणाले, “ बरं झालं तुम्ही आलांत त्या कमाताई. आम्हाला मोठा पेच पडला आहे. यांना आम्ही इथ आणलं, नुसतं मुलं शिकवीत रहाण्यानं कांहीं यांचं समाधान होत नाही, दुसरं कांहीं तरी काम लवकर सुरू केलं पाहिजे असं हे म्हणताहेत, आज काम कोणतं सुरू करावं हें कुणालाच कांहीं सांगतां येत नाही. तुम्हांला कांहीं सुचतंय का ? ”

एक क्षणभर स्तब्ध राहून किकी म्हणाली, “ कामं पुष्कळ आहेत पण तीं करणारीं माणसं पाहिजेत. मी तरी काय सांगणार ? चार दिवसाच्या पाहुणीसारखी मी इथं येतं, गावांत कुणाला भेटतां येत नाहीं मला, कुणाशीं बोलतां येत नाहीं कीं चर्चाही करतां येत नाहीं. या गांवांत माझा जन्म, इथंच मी लहानाची मोठी झालं पण किती जणांशीं माझी ओळख आहे ? म्हण आहे, कीं गांव आहे तिथं म्हारवाडा आहे म्हणून, पण इथं अगदीं उलटच झालंय. गांव टाकून जर कुठला वाडा असेल इथं, तर तो ब्राह्मणवाडा, इतर गांवच्या म्हारांसारखीच आमची स्थिति झालीय. कुणाशींच संबंध येत नाही आमचा—“ अगदीं त्रासल्यासारखं करून ती म्हणाली, ” केव्हां एकदां पास होऊन या कॉलेजांतनं सुटेन असं झालंय मला. ”

मी काम सुरू केलें

चर्चेल्या निराळीच दिशा लागते आहे असं पाहून मी म्हटलं, “ तोंपर्यंत आम्ही काय करायचं ? ”

पदरानं तोंड पुशीत ती मोठमोठ्यानं हसूं लागली, तेव्हां धोंडशेट म्हणाले, “ हमण्याजोगं झालंय खरं. एवढे आम्ही गांवचे गावकरी पण काय करावं हें आम्हाला सुचत नाही. आमच्यापरीनं कांहींतरी करावं म्हणून आम्ही धडपड केली पण शाळा चालवण्यापलीकडे आमची मजल जात नाही. हें शिवाशिवीचं प्रकरण अगदींच नाजुक होऊन बसलंय. ब्राह्मणापेक्षां ब्राह्मणेतरच जास्त विरोध करतायत या बाबतींत—म्हणजे ब्राह्मण पाठिंबा देतायत असं नव्हे—कदाचित बाकीच्या लोकांना तेच उठवीत असतील—पण असलं विरोधाचं काम हातीं घेण्यापेक्षां सर्वांना पटेल असं कांहींतरी काढलं पाहिजे. गुरुजी म्हणताहेत, सूत काढावं, माग आणावे, खादी तयार करावी. पण चरखे आणि माग चालवणारा कुणी माणूसच नाही इथं—”

“ मागाचं राहूं या सध्यां—” किकी म्हणाली, “ मी आहे तोंवर चरखे चालवायचं पहातें जमलं तर. तसं मला चांगलं सूत काढतां येतं—”

मला एकदम अवसान आलं. मी म्हटलं, “ तर मग आजच्या आज कुठून तरी चांगलेसे चरखे आणवायचा प्रयत्न करा. एक दिवस सुद्धां फुकट घालवायचा नाही या कामी—” माझ्याकडे पाहून किती अर्थपूर्ण दृष्टीनं ती हसली ! मी आपल्याशींच थोडासा ओशाळलों, माझी ती उत्पुक्ता मी मर्यादेबाहेर उघड करून दाखवली असं माझं मलाच वाटलं इतरांना तसं वाटलं नसावं. कारण अण्णा म्हणाले, “ दोन वर्षांपूर्वी आम्ही आणले होते चरखे ते तसेच पडून राहिले आहेत. जरा इकडेतिकडे दुरुस्त करून घेतले तर आजच काम सुरू करतां येईल. तोंपर्यंत मुंबईहून चांगलेसे चरखे आणायचा प्रयत्न करूं. ”

“ काय दुर्दैव आहे—” रामभाऊ म्हणाले, “ चरखे मुंबईहून आणायचा प्रसंग यावा ना ? आमचं खेडेगांवचं यंत्र हें, पण तेवढ्यासाठीं सुद्धां आम्हांला मुंबईकडे पहावं लागतंय ! ”

चरख्याचा वर्ग सुरू करण्याचा बेत आखण्यांत आला. एकेकजण उठून निघाला. प्रत्येकजणाला कांहींना कांहीं काम होतंच. रिकामा होतो काय तो मीच. हा रविवारचा सुट्टीचा दिवस मी वाचनांत घालवीत असें. पण आज किकी आल्यामुळं वाचन वाजूला ठेवावं असं मला वाटलं. सारे उठून गेले तरी ती वसून राहिली होती. कोण काय म्हणेल याची तिनं जरी पर्वा केली नाही तरी मला संकोच वाटत होता. वाजूला उभी राहून जनी

फाटकी वाकळ

टक्कारून पहात होती त्यामुळे मी अगदीं अस्वस्थ झालों होतो. मुद्दाम उठून बाहेर फिरायला जाण्याचा प्रस्ताव करणं मला इष्ट वाटलं नाही. आम्ही दोघं बरोबर निघालों असंतों तर गांवांत मोठी खळबळ उडाली असती. घरी सुद्धां दोघांनीं एकटं बसणं योग्य नव्हतं. पण संकोच दूर व्हायला जनी होती एवढाच मला आधार होता.

वाकीची मंडळी जातांच जनीनं तिथंच बैठक मारली. मी तिकडे पाहिलं न पाहिल्या-सारखं केलं आणि बोलायला सुरुवात केली. मी म्हटलं, “मुंबईहून मी इथं यायला निघालों त्या वेळीं दर आठवड्याला रिपोर्ट पाठवायचा तुम्ही मला हुकूम केला होता. आठवतं ना ?—” हळुच हसून तिचं होकारार्थी मान हालवली, पण ती कांहींच बोलली नाही असं पाहून मी म्हणालों, “हुकूम केलात खरा पण पत्ता दिला होता का मला ? बरं, त्या-नंतर तुम्ही इथं आलात, तुमची माझी भेट झाली, पण या रिपोर्टाबद्दल एक अवाक्षर सुद्धां काढलंत नाहीं तुम्ही”—एवढंच बोलून मी तिच्या उत्तराची अपेक्षा करीत स्वस्थ राहिलों.

एक क्षणभर ती कांहींच बोलली नाही. पलीकडे बसलेल्या जनीकडे नजर टाकून ती म्हणाली, “आतां जनीसुद्धां शिकायला लागलीय होय ? बरीच मोठी मजल मारलीत —”

“कां बरं ?” जनी चवताळून म्हणाली, “तुम्हीच तेवढं लिहावं वाचावं, यसफ्यस करावं, अन् आम्हांला नुसतं वालबोधसुद्धां वाचतां येऊं नये ?”

“कुणी म्हटलं असं ?” किकी म्हणाली, “मी तारीफ करीत होतें तुझ्या गुरुजींची जने. त्यांत एवढं रागवायला काय झालं तुला ? शिकू नकोस असं का मी म्हटलं ! मी इथं राहिलें असतें कायमची, तर मी सुद्धां तुला शिकवलं असतं. पण तूं कांहीं शाळेंत जात नाहीस इतर मुलांबरोबर—”

“पोरासोरांबरोबर मी का शाळेंत जाऊं ?” जनी म्हणाली, “आता मी लहान का आहे ? माझ्या बरोबरीच्यांना एकेक पोरसुद्धां झालंय !—”

“मग तूं कां केलं नाहीस लग्न ?” किकी गंभीरपणाचा आव आणून म्हणाली, “लग्न झालं असतं तुझं, तर तुला सुद्धां झालं असतं एक पोर इतक्यांत.”

“पण माझ्याबरोबर लग्न करणार आहे कोण ?” जनी केविलवाणा चेहरा करून म्हणाली, “लोक काय म्हणतात तें माहीत आहे ना तुम्हाला ? काय होणार आहे माझं कोण जाणे—”

मी काम सुरू केले

विषयांतर होऊं लागलं असं पाहून मी म्हटलं, “आतां जनी शिकतेय, उद्यां चांगली विद्वान झाली कीं वाटेले तो माणूस लग्न करील तिच्याबरोबर. ब्राह्मण नवरा सुद्धा मिळेल तिला.”

“ही थट्टा बरी नव्हे बरं गुरुजी !” जनी म्हणाली, “आतां मला कव्हे लागलंय सारं कांहीं—इथं बसतं ना मी रोज—एकतें ना—मलासुद्धां वाटतं—” असं म्हणून ती एकदम थांबली.

“ काय वाटतं तुला ? ” किकीनं विचारलं.

“जाऊं दे तैं.” जनी म्हणाली, “आज चरखा घेऊन येतैं मी एक. आधीं मलाच शिकवा सूत काढायला.”

“वा: छान !” किकी म्हणाली, “तू तयार झालीस की तूच शिकवशील इतरांना, होय ना ?”

रागावल्यासारखं करून जनी मान फिरवून स्वस्थ बसली तेव्हा मी म्हटलं, “रुसा-यला काय झालं जने ? आतां गांवच्या कामाचा भार आपापल्या परीनं प्रत्येकाचं उचलला पाहिजे—” किर्कीकडे वळून म्हणालों, “माझा प्रश्न तेवढाच राहिला ?”

किक्कीची मुद्रा एकदम बदलली. एक मोठा सुस्कारा टाकून ती म्हणाली, “सुंबईच्या वातावरणात जे बोलता येतं ते इथं काहीं बोलतां यायचं नाही. फार जपून बोललं पाहिजे इथं. त्या वेळीं मी उल्लूपणानं काय वाटेल तें बोललें. पण तुम्ही तें ध्यानांत ठेवाल असं नव्हतं वाटलं मला. गेल्या खेपेला आलें त्या वेळीं काय झालं तें तुम्हाला माहीत आहेच. मोठा कोंडमारा होतो या हवेंत. तोंड दाबून बुक्क्याचा मार झालाय मला. तरी पण मुलं येऊं लागलीं ना शाळेंत आतां तिकडलीं ? ”

“कसा काय झाला हा चमत्कार ?” मी विचारलं.

“चमत्कार कसला त्यांत ?” किंकी म्हणाली, “मुलांना वाटत होतं शाळेत यावं म्हणून — शूद्रांचीं मुलं सुद्धा शिकतायत तिथं ब्राह्मण मागे राहून कसं परवडणार कुणाला ? — त्यांच्या आईबापांना सुद्धा वाटत होतं. पण विरोध होता माझ्या वडिलाचाच. मीच होऊन जेव्हा प्रत्येकाला सांगूं लागलं तेव्हा काकासुद्धा उगी राहिले — काका म्हणजे माझे वडील — आणि मग येऊं लागलीं मुलं शाळेत —” असं म्हणून ती हसली आणि म्हणाली, “पण

फाटकी वाकळ

मला मात्र येतां आलं नाहीं इकडे. मी आलें असतें तर तें काहीं जमलं नसतं. मुलं यायची सुरवात झाली त्यांतच सारं काहीं आलं असं मला वाटलं. ”

ती उगीच राहिली. आणखी बोलावं असं तिला वाटत असावं असं तिच्या मुद्रेवरून दिसत होतं. पण ती पुन्हापुन्हा जनीकडे पहात होती आणि जनी तर बसल्या जागेवरून हालेल असं दिसत नव्हतं. तिला जसा काहीं हट्ट भरला होता, उठून जा म्हणून जनीला म्हणावं तर तेंही बरं दिसलं नसतं.

बोलायला मोकळेपणा दिसायचा संभव दिसत नाहीं असं पाहून किकी म्हणाली, “ आतां आपण या चरखे चालवायच्या कामाला लागूं या. पहिला धडा जनीला द्यायचा, होय ना ग जने ?—” ती जनीकडे वळून म्हणाली.

“ हा झाला पहिला धडा—” जनी म्हणाली, “ अन् दुसरा धडा कसला देणार आहांत मला ? ”

जनीच्या भाषणांतली खोंच किकीच्या लक्षांत आली असावी, तरीही ती अगदीं शांतपणें म्हणाली, “ पहिला धडा झाल्याशिवाय दुसऱ्या धड्याची गोष्ट आजच कशाला ? पुष्कळ धडे द्यायचेयत मला. उद्यां तुझ्या गुरुजींना हें निमगांव सोडून जावं लागलं तर इथलीं कामं पुढं तुलाच चालवावीं लागतील—”

“ गुरुजी जाणार इथनं ? ” जनी उतावीळ होऊन म्हणाली.

“ नको का जायला ? ” किकीनं घट्टून उभं रहात विचारलं, “ इथं खेड्यांतच जन्मभर डांबून ठेवणार आहेस का त्यांना ?—” असं म्हणून ती जायला निघाली. जातांना माझ्याकडे वळून म्हणाली, “आतां काय करायचं तें एकदां ठरवून टाकलं पाहिजे. सध्यांतरी मला फारशी सवड नाहीं. धीर करून आज आलें तें कितपत पचतं तें पहायचंय. बरं, जातें मी ! ” असं म्हणून ती एकदम निघून गेली.

ती जात असतांना मी तिच्याकडे पहात राहिलों होतों तोंच माझ्या कानीं शब्द आले, “ पाहिलीत कशी मगूर आहे ती ? ” जनी माझ्याजवळ येऊन उभी राहिली होती.

“ काय झालं ? ” असं मी विचारलं तेव्हां नाक मुरडून माझ्याकडची मान वळवून ती म्हणाली, “ तुम्हांला काहीं तें दिसायचं नाहीं. तुम्ही देखील त्यांतलेच ! ” असं म्हणून तीही एकदम फणकाऱ्यानं निघून गेली.

मी काम सुरू केलें

मला आश्चर्य वाटलें. जनीला राग येण्याजोगं असं कोणतं वर्तेन किक्कीच्या हातून घडलें ? तिनं तिला शिकवायचं कबूल केलं होतं, पुढलीं कामं तिलाच करावीं लागतील असं देखील मोठ्या अभिमानानं सांगितलं होतं—याचाच का जनीला राग आला ?

उच्चारले जाणारे शब्द आणि त्यांच्यामागं असलेली अंतःकरणांली वृत्ति या दोहोंत दिसणारा मेळ, पहाणारा आपल्या नजरेप्रमाणें पहात असतो. जनीचा पहिल्यापासूनच किक्कीवर राग होता. तिचा प्रत्येक शब्द म्हणूनच ती कुत्सित अर्थानं पहात असावी असा मला संशय आला.

सध्यां तरी या बारीकसारीक गोष्टींकडे लक्ष द्यायचं नाहीं असा मी निश्चय केला होता. ज्या माणसाचा जितका उपयोग होईल तितका पुरेपूर करून घ्यायचा आणि आपण पत्करलेलं काम प्रामाणिकपणानं पार पाडायचं, तें करीत असतांना इतर कोणत्याही भावनांना मनांत थारा द्यायचा नाहीं, असा कठोर निर्धार करून मी पुढल्या कामाला लागायचं ठरवलं.

प्रकरण ८ वें

मला आशा सुटली

दुसरा दिवस सोमवार होता—अर्थात् त्या दिवशी शाळा होती. शाळा सुटतांच मी घरीं आलों तोच किकी तिथं येऊन दाखल झाली. माझ्याकडे यायला तिला कशी मोकळीक मिळाली याचं मला आश्चर्य वाटत होतं.

शाळा सुटल्यानंतर दोन चार मुलांना स्वतंत्र रीतीनं शिकवण्यासाठी मी घरीं बोलावीत असें. नित्याप्रमाणें तीं मुलं आलीं होती. पण किकी आल्यामुळं मी त्यांना त्या दिवशीं सुट्टी दिली. आतां मोकळेपणानं बोलायला मिळणार अशा उमेदीनं मी बैठक मारून बसलों होतों तोंच जनी येऊन हजर झाली. रोज ती त्यावेळींच येत असे, त्याचप्रमाणं ती आजही आली होती. पण मला मात्र वाटलं, कीं ती मुद्दाम आली. इतर मुलांना जशी मी जायची परवानगी दिली तसंच तिलाही सांगून पाहिलं. पण ती काहीं जाईना असं पाहिल्यामुळंच माझा तसा समज झाला.

चरख्यांची व्यवस्था एकदोन दिवसांत होणार होती. माझ्यावर पडलेले जुने चरखे काढून ते दुरुस्त करायला दिले होते. शिवाय जिल्ह्याच्या काँग्रेस कमिटीकडून कापसाचे पेटू आणल्याशिवाय सूत काढण्याचं काम सुरू करणं शक्य नव्हतं.

मला आशा सुटली

मी ही सारी हकिकत किकीला शक्य तितक्या विस्तारानं सांगितली. पुढं काय बोलावं हें मला सुचेंना. समोर बसून राहिलेल्या जनीमुळं माझी बोलण्याची स्फूर्ति अडून पडत होती आणि किकी लवकर जावी असं तर मला वाटत नव्हतं. कांहीं तरी बोललंच पाहिजे म्हणून मी कॉलेजच्या गोष्टी काढल्या, शक्य तितका इंग्रजी बोलत राहिलों, तीही इंग्रजी बोलू लागली, तरीही जनी बसल्या जागेवरून हालेना. संस्कृत समजत नसतांना पुराणिकाचं संहितावाचन भाविक बाया जितक्या भक्तिभावानं ऐकतात तितक्याच भक्तिभावानं—कीं कुणाला ठाऊक, दुसऱ्याच कसल्यातरी भावनेनं—जनी ऐकत बसली होती. तिचा तो दृष्ट किकीच्या ध्यानी आल्यावांचून राहिला नाही. ती सहज थेटेनं म्हणाली, “आम्ही काय बोलतो तें कळतं का तुला जने ?”

“न कां कळेना—” जनी म्हणाली, “पण तुम्ही बोलत असलां कीं ऐकायला बरं वाटतं मला—अगदीं सारखं ऐकत रहावंसं वाटतं.”

“कांहीं कळलं नाही तरी ?” मी विचारलं. ती नुसतं ‘हो’ म्हणाली. तिच्या चिकाटीचं मलाही कौतुक वाटलं. मला प्रश्न पडला तो हा, कीं एवढ्या चिकाटीनं ती कां बसते आहे ? ही नुसती खेडवळ चौकसबुद्धीच का ? तसं पाहिलं तर तिला माझ्याबद्दल आदर होता, माझ्याकडच्या बातम्या गांवांत नेऊन पसरवण्यासाठी ती खात्रीनं बसत नव्हती. मग ती कां बसत होती ? मला त्या प्रश्नाचा उलगडा होईना. थांबायचं नाही म्हणून मी पुन्हां कॉलेजच्या गोष्टी काढल्या. आतां आम्ही मराठीतच बोलू लागलों. आमच्या बोलण्यांत कांहीं गमतीच्या हकिकती निघाल्या तर जनी अगदीं मनमुराद हसत होती. पहिल्यानं ती दूर कोपऱ्यांत बसली होती—हळुहळु सरकत सरकत तिने आपली बैठक आमच्या बैठकीला आणून भिडवली.

आम्ही तिघंही बसून गप्पागोष्टी करीत आहों असा पहाणाऱ्याचा समज झाला असता.

थोड्या वेळांत झालंही तसंच, आमच्या बोलण्यांत जनी मधून मधून तोंड घालू लागली. किकीला त्याची चीड येईल अशी मला शंका आली होती पण तिनेही सारं खेळीमेळीनं घेतलं. तीही मनमोकळेपणानं जनीबरोबर बोलू लागली.

किकीला कांहींतरी सांगायचं होतं असं मला माझ्या अंतरंगांतून वाटत होतं. मुद्दाम तेवढ्याचसाठी ती आली असावी, पण जनीनं बैठक मारल्यामुळं जें कांहीं बोलायचं होतं तें बोलायचं ती टाळीत असावी असा मला भास झाला. जनी येऊं लागल्यापासून सैपाक

फाटकी वाकळ

करणाच्या भंडाऱ्याला रजा दिली होती. आतां तीच आपल्या आजीच्या नजरेखाली माझ्या स्वैपाकाचं काम करीत होती.

किकीला बरोबर घेऊन फिरायला जावं, नदीकाठी खडकावर बसावं असं माझ्या मनांत येत होतं. बरोबर जाणं तर शक्य नव्हतंच, पण नदीकाठीं सुद्धा आम्हांला बोलायला एकांत मिळाला नसता. कोण केव्हा येऊन गोळा झाले असते तें सांगतां आलं नसतं. आणि तसं झालं असतं तर आमच्या वर्तनाबद्दल गांवांत उगीच बभ्रा झाला असता. ही मुंबई नव्हती. गदीं असल्यामुळंच मुंबईला कुठंही एकांत सुलभ होतो. कोण कुणाकडे फारसं लक्ष देत नाहीं. पण या खेडेगांवांत प्रत्येक माणसाची प्रत्येकाच्या हालचालीवर अगदीं बारकाईची नजर असते, जसं काहीं पोलीस तपासाचंच काम चालू असावं, या बंदिस्त परिस्थितीमुळंच मला सदोदित फार जपून वागावं लागे. एका विशिष्ट भावनेनं गांवचे लोक माझ्याकडे पहात होते. त्यांनीं माझं आसन शक्य तितकं उंच करून ठेवलं होतं. माझ्याकडून एवढीशी ढिलाई झाली असती तर तें आसन एकदम कोसळून पडलं असतं म्हणूनच मला जपून वागावं लागत होतं.

मी पूर्वीच सांगितलं आहे कीं आयुष्याच्या पुढल्या मार्गक्रमणासाठीं कॉलेजांत असतानाच मी हें स्थळ हेरून ठेवलं होतं. त्यावेळीं आमची एकमेकांना ओळखसुद्धा नव्हती. आतां ओळख झाली, थोडासा लोभही जडला, संधि मिळाली पण मोकळ्या मनानं बोलतां येणंही अशक्य झालं हें पाहून माझा जीव कासावीस झाला.

किकीच्या गृहस्थितीची माहिती करून घेणं माझ्या दृष्टीनं मला अवश्य होतं. पण जनीसमोर मोकळ्या मनानं तिचं माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरं दिलीं नसतीं म्हणूनच ते प्रश्न करायचं मी टाळलं. कॉलेजांतल्या आमच्या सहाध्यायी मित्रांच्या गोष्टी निघाल्या तेव्हां त्यांतल्या कुणाकुणाचीं लग्नं कोणत्या प्रकारें झालीं त्याजबद्दलच्या हकिक्ती किकी सांगूं लागली. त्यांतल्या दोघातिघांचीं लग्नं कॉलेजांतल्या परिचयामुळंच जमून आलीं होती त्या संबंधांच्या हकिक्ती किकीनं सांगितल्या तेव्हां जनी मधेंच म्हणाली, “तुमचं असं कांहीं जमलं नाहीं वाटतं कमाताई ?”

“तुला काय वाटलं ग जने ?” चढेलपणाचं उसनं अवसान आणून किकी म्हणाली, “आतां ज्या मुलींची हकिक्कत मी सांगितली तसली का मी आहे ?”

“म्हणजे त्या कशा काय होत्या ?” जनानं विचारलं.

मला आशा सुटली

“मग ऐकलंस काय आतांपर्यंत ?” किकी हंसत म्हणाली, “अन् त्या कशा होत्या हे तुला सांगून तरी कसं कळणार आहे ? कॉलेज कसं असतं, तिथं विद्यार्थी लोक एकमेकांशी कसे वागतात, मुलामुलींच्या कशा ओळखी होतात, त्या ओळखींतून बरेवाईट प्रकार कसे बाहेर येतात हे जोपर्यंत तुला नीटसं कळलं नाही तोंपर्यंत तुझ्या प्रश्नाचं उत्तर कसं देऊं ?”

“तें कशाला कळायला हवं ?” जनी म्हणाली, “तुमचं आपलं कुठं जमलं असलं तर तेवढंच सांगा मला—अन् कसं जमलं तेंही पण सांगा हं.”

“तसं कांहीं जमलं नाही माझं अजून” किकी जरा गंभीर होऊन म्हणाली, “पण खोटं कशाला सांगूं तुला ?—पण तसं कांहींतरी जमेल असं अलीकडे मला वाटूं लागलंय. मला मुलीं लग्नच करायचं नाही असं पूर्वीपासून मी म्हणत असें—अजूनसुद्धा तसंच सर्वांना सांगतें—पण तें खरं नाही हो. लग्नाशिवाय रहाणं कांहीं सोपं नाही—तुला नाही असं वाटत जने ?”

“वाटलं तरी काय उपयोग ?” जनी म्हणाली, “कोण करणार आहे माझ्याबरोबर लग्न ! मला कांहीं इथले लोक आवडत नाहीत. आमच्या जातीचीं माणसं पाहिलीं कीं मला अगदी राग येतो त्यांचा—अन् वाटतं, इतरांसारखं लहानपणीं माझं लग्न झालं असतं तर आज मला रडत रहावं लागलं असतं. अन् आतां आतां तर गुरुजी आल्यापासून मला रोज रोज नवं नवंच ऐकायला मिळतंय. त्यांतून आज जे हें पहायला मिळालं त्यानं तर मला कांहींच्या कांहींच वाटूं लागलं आहे तुम्हा ब्राह्मणांच्या घरांतसुद्धा अशीं दोन परकी माणसं कधीं एकाजागीं बोलत नाहीं बसत. नवराबायको सुद्धा कधीं दुसऱ्याच्या समोर अशीं बोलत नाहीत. अन् तुम्हीं हीं बोलत बसलां तरी कशीं, याचंच मला आश्चर्य वाटतंय !—” जनीचं तें भाषण ऐकून किकी मोठमोठ्यानें हसूं लागली तेव्हां जनी चिडून म्हणाली, “हसतां काय, मी खोटं का बोलतेंय ? आळ का घेतेंय तुम्हां लोकांवर ? आम्हा कुळवाड्याघरचीं नवराबायको जशीं उघडउघड बोलतात एकमेकांबरोबर तसे बोलतात का तुमचे बामणलोक ?”

“खरं आहे तें.” किकी म्हणाली, “अजून माझी आई आमच्यासमोर सुद्धा काकांजवळ बोलत नाही. मोठी बारीक नजर आहे तुझी जने. चांगली निरखून पहातेस वाटतं सारीं घंरं ?—”

“अशी चुकवाचुकवी करूं नका.” जनी खट्याळपणाने म्हणाली, “आधीं माझ्या प्रश्नाचं उत्तर द्या. कुठं जमवलंयत हे स्थळ ?”

तिच्या प्रश्नाचा तो आविर्भाव पाहून मला सुद्धा हसू लोटलं. मलाही जिज्ञासा होतीच.

“या सांगायच्या का गोष्टी आहेत !” किकी नाजुकपणें हसत मला डोळा घालीत म्हणाली, “या असल्या गोष्टी कुणी कुणाला विचारूं नयेत अन् कुणी त्या सांगूही नयेत कुठं जुळलेलं केव्हां कसं फिसकटेल हें सांगतां का येतंय ? पुरुषांची जात म्हणजे खेडे-गांवच्या कुत्र्यासारखी—रागातून नका हं गुरुजी—गावांतून फिरतांना वळचणीला पडलेला भाकरीचा तुकडा दिसला, कीं खेड्यांतलं कुत्रं जसं शेपूट हलवीत वस्कुन ढास मारतं अन् तितक्यांत पलिकडे एकादं हाडुक पडलेलं दिसलं कीं तोंडची भाकर टाकून त्या हाडकामागं धावतं—अन् मग तसंच तोंडांतून रक्त येईपर्यंत हाडुक चघळीत बसतं, तसंच असतं पुरुषजातीचं ! समजलं ना मी काय म्हणतं तें ? असं आहे आमच्या कॉलेजांतलं वातावरण !”

“चांगलं समजलं मला !” जनी म्हणाली, “कॉलेजांतलंच कशाला, या खेडेगांवांत तरी काय चालतंय ? लमाच्या बायका टाकून शहाणीसुतीं माणसं कुणव्यामाळ्यांच्या बायकांमागं इथंसुद्धा धावतातच नाहीं का ?—” बोलतां बोलतां तिचा चेहरा खर्कन उतरला,—किकीही एकदम गंभीर झाली.—क्षणभर सारंच बोलणं बंद पडलं.

“मी जातं आतां.” असं म्हणून किकी उठली, “चरखे आले कीं मला कळवा. पेढूंमुळं भगदींच काहीं अडायचं नाहीं. चांगलासा कापूस मिळाला तर आपण इथंच पेढू करूं. मला आमच्या देवकापसाचा प्रयोग करून पहायचा आहे—” असं अर्धवटच बोलून ती निघून गेली.

बसल्या जागेवरून जनी हालली नाहीं. मी दारांतच उभा होतो. जनी सारखी माझ्याकडे ाक लावून पहाते आहे असं मला वाटत होतं. मी मागं वळून पाहिलं त्यावेळीं माझा अंदाज बरा ठरला. खरोखरच जनी डोळे तारवटून सारखी माझ्याकडे पहात होती.

“काय झालं जने ?” असं मी विचारलं तेव्हां ती एकदम दचकली.

“कांहीं नाहीं !” ती घाबरल्यासारखं करून म्हणाली, “पाहिल्यापासूनच आमच्या माताई भारी दांडग्या. बाबीकाकांचा तिच्यावर भारी राग. लहानपणीं मी त्यांच्याच घरीं गेले कीं नाहीं—अगदीं बरोबरीनं वागत होतो आम्ही ! बाबीकाकाना तें आवडत नसे. को म्हटलं तरी मला मुद्दाम शिवून ती मिठी मारायची अन् मग तिची आई तिला साडी दलायला लावायची. तिची आई मोठी देवमाणूस आहे हो. कधीं कुणाला टाकून बोलाची नाहीं. बोलूं नये पण बोलतेंच—बाबीकाकांचा स्वभाव मात्र भारी वाईट. कुणाचं बरं घवत नाहीं त्यांना. लहानपणीं किती मारायचे कमाताईला. अजूनसुद्धा मारीत असतीलसं गतं मला. माणुसकी कशी ती नाहीच त्यांना—”

“ याच गोष्टी का आठवीत होतीस ? ” मी मधेंच विचारलं.

“ नाही—तसं नाही—” जनी ओशाळून म्हणाली, “ हें आपलं मी नुसतं सांगितलं तुम्हाला. मला आपलं तिसरंच काहीं वाटलं होतं—” असं म्हणून ती गालांतल्या गालांत हसून उगीच राहिली.

“ काय वाटलं होतं ? ” मीही हसतच विचारलं.

“ मला वाटलं होतं,—“ जनी म्हणाली, “ कीं तुमची तिची ओळख असावी—पूर्वीची. म्हणजे आपली अगदीं चांगलीच ओळख असावी—”

“ कां असं वाटलं तुला ? ” मी जरा गंभीर होऊन विचारलं.

“ नाहीं आपलं उगीच ! ” असं म्हणून जनी पुन्हा हसली आणि म्हणाली, “ पण आतां नाहीं वाटत तसं. तुम्ही सांगितलं मला चौकशी करायला त्यावेळीं वाटलं होतं मला. म्हटलं, एकच जात आहे—आपली ओळख असायची ! अन् पुढं—“ पुन्हां थांबून ती म्हणाली, “ पण आतां नाहीं वाटत तसं. तिचं तुमचं जमायचं नाहीं. भारी दांडगी आहे ती. अन् तुम्ही तर अगदीं धंडे—डोहांतल्या पाण्यासारखे. तिचं तुमचं नाहीं जुळायचं. ”

“ पण तिचं माझं जुळायच्या गोष्टी बोलत होतं तरी कोण ? ” मी विचारलं.

“ नाही, मीच आपली म्हणत होतें ! ” जनी म्हणाली, “ अगदीं आपल्याशींच म्हणत होतें—तशी मी बोललें नाहीं बरं कुणाजवळ. अन् आतां सुद्धां बोलायची नाहीं. तसा नाहीं हो माझा स्वभाव. दुसऱ्या कुणी चुगल्या केल्या तरी सुद्धां मला नाहीत आवडत. मी नाहीं बरं बोलायची कुणाजवळ ! ”

“ पण बोलायला आहे काय ? ”

“ आतां ही ती इथं आली होती, तुमच्याबरोबर बोलत बसली होती, गांवांत एवढं कळलं तरी सुद्धां केवढी गडबड होईल चोहीकडे ! कुणालासुद्धां आवडायचं नाहीं तें. अण्णांना—धोंडेशेटना सुद्धां नाहीं आवडायचं. ”

“ नाहीं आवडलं तर नाहीं आनडलं. पण या लोकांना आवडत नाहीं म्हणून मी काय माझ्या मनासारखं वागूं नये ? नाहीं आवडलं त्यांना तर मी निघून जाईन इथून—”

“ नाहीं नाहीं ! ” जनी एकदम घाबरून म्हणाली, “ कुणाला कळं घायची नाहीं मी यातलं काहीं. पण तुम्ही जाऊं नका इथनं. तुम्हाला नको असलं, तर ती आल्यावर मी बसायची सुद्धां नाहीं इथं—” असं म्हणून ती केविलवाण्या नजरेनं माझ्याकडे पाहू लागली.

फाटकी वाकळ

“ असं का वाटलं तुला तुला जने ? ” मी तिच्याकडे रोखून पहात विचारलं, “ ती आली तर बसणार नाही असं का म्हणतेस तू ? ”

“ खरं सांगू—” जनी काकुळतीला येऊन म्हणाली, “ मी आज अगदीं हट्टानं बसलं इथं. मला वाटत होतं, की मी बसलं हें काही तुम्हाला आवडलं नाही. तरीही मी बसून राहिलं—उठून जावंसं वाटलं तरी सुद्धा बसून राहिलं—म्हणूनच मला वाईट वाटतंय आतां. राग नाहीना आला तुम्हाला ? आतां यापुढं असं काहीं करायची नाही मी—तुम्ही थांब म्हटल्याशिवाय इथं बसायची नाहीं मुळीच !—” तिच्या त्या चमत्कारिक भाषणाचं मला मोठं कौतुक वाटलं. कुणबीपणाच्या बाहेरच्या बोजड आवरणाखाली झाकून पडलेलं तिचं सोज्वळ अंतःकरण मला तिच्या त्या काकुळतवाणीत दिसत होतं. नुसते ते शब्द वाचून तिच्या त्या वेळच्या मनःस्थितीची कल्पना करतां येणार नाहीं. ज्या जिव्हाळ्यानं आंतडं पिळवटून ती बोलत होती, त्या कोवळ्या मनाच्या केविलवाण्या आणि साध्या भाषेनं बोललेल्या उद्गाराचं यथातथ्य स्वरूप लिहिलेल्या शब्दांनीं कळायचं नाहीं. खरोखरच मला तिची दया आली. तरीही कठोरपणानं मी तिला म्हटलं, “ एवढं विवळायला काय झालंय तुला ? मी तुला रागं भरलं होतों का ? एका शब्दानं तरी तसं काहीं बोललं का ? ”

“ तुम्ही बोललां नाहीत पण माझी चूक मला कळते ना ? ” जनी म्हणाली, “ आतां राग राहिला नाही ना तुमचा ? ”

“ पण मी रागावलों असं तुला कां वाटलं ? ”

“ मी केलंच तसं मग कां राग येऊं नये तुम्हाला ? राग आला नाही म्हटलं तरी मला खरं वाटायचं नाही. ”

“ मग नाइलाज आहे माझा ! ” मी डोक्यावर टोपी ठेवीत म्हणालों, “ आतां गेलं पाहिजे मला. आज भात टाकूं नकोस. नुसता दशमी झुणका कर म्हणजे झालं. ” असं म्हणून मी घराबाहेर निघालों.

थोड्या अंतरावरून मी मागं वळून पाहिलं, तों दारांत उभी राहून जनी पदरानं आपले डोळे पुशीत होती असं मला दिसून आलं.

प्रकरण ९ वें

मी गांवकींत सांपडलों

चरखे आले आणि सूत कातण्याचे वर्ग सुरू झाले. पांढरपेशे लोक या वर्गाची थड्ठा करीत होते. गांवांत नसलेली इंग्रजी शाळा सुरू झाली याजबद्दल विरोध नसला तरी असमाधान व्यक्त केलें जात नव्हतं. वाणी, मराठे, कुणबी यांचीं मुलं इंग्रजी शिकत आहेत याबद्दल जेवढं कांहीं वैषम्य दाखवलं जात होतं तेवढंच. पण आतां ब्राह्मणांचीं बहुतेक मुलं शाळेंत येऊं लागल्यापासून तो विरोधाचा अंशही नाहीसा झाल्यासारखा झाला होता.

चरख्याचे वर्ग सुरू झाल्यानंतर मात्र लगेच या विरोधानें उचल खाली. सूत कातण्याचं काम शिकवण्यासाठीं किती येत होती तरीही प्रत्यक्ष तिच्या घरच्या मुलांना या कामीं भाग घेण्याची मनाई करण्यांत आली होती. दोन्ही बाजूच्या ब्राह्मणवठारांतील एकदोनच मुल खुषीनं चरखे चालवूं लागलीं होती. इतर मुलं चरख्यावर बसत असलेलीं पाहून बाकीच्या मुलांना आपणही तेंच काम करावं असं वाटे पण घरच्या बंदीमुळं त्यांचा नाइलाज होई.

फाटकी वाकळ

हे चरख्याचं शिक्षण घायला किकीलाही फारसे दिवस मिळण्याचा संभव नव्हता. पण दोनतीन दिवसांतच दोनतीन मुलं आणि जनी याकामी चांगली तरबेज झाली. या सर्वांनी पहिल्यानं जवळ जवळ सारा दिवस हे काम शिकायला खर्ची घातला म्हणूनच या थोड्या मुदतीत दुसऱ्यांना शिकवण्याइतकी त्यांची तयारी झाली. हे नवीन शिक्षण देण्याच्या कामी किकी सारखी गुंतून राहिल्यामुळं तिच्याशी बोलायची संधी मला मुळींच मिळेना. ती स्वतःही या कामांत अगदीं गढून गेली होती. ती स्वतः खादी वापरीत नसल्यामुळं चरखे चालवण्याच्या कामी ती इतकी रंगून जाईल अशी मला कल्पना नव्हती. या चार दोन दिवसांतच मला असं दिसून आलं, कीं सूत काढण्याचं तिला अगदीं वेड होतं. कोकणच्या देवकापसाचं अगदीं बारीक सूत काढण्याचा प्रयोग तिनं याच वेळीं केला, आणि तो फार यशस्वी झाला. एवढ्या साऱ्या चरख्यावर इतकं तलम सूत निघेल अशी माझी सुद्धां कल्पना नव्हती. या नवीन शोधाचे जास्त मोठ्या प्रमाणांत प्रयोग करण्यासाठी देवकापूस मिळवण्याचे व्यवस्थित प्रयत्न आम्ही सुरू केले.

लवकरच किकीला मुंबईला जाणं भाग होतं. सुट्टीच्या बाहेरही तिनं तीनचार दिवस रहाण्याचं ठरवलं आणि त्या मुदतीत या आमच्या नव्या प्रयोगाबद्दल जी जी व्यवस्था केली पाहिजे होती ती सर्व करून दिली.

हे सारं कांहीं व्यवस्थित चाललं होतं खरं, पण इकडे माझा जीव तडफडत होता. एकदां मन मोकळं करून तिच्याशीं बोलावं असं मला वाटत होतं. पण मी काय बोलणार होतो ? ती तसं कांहींच बोलली नव्हती. कुठंच कांहीं धागादोरा नव्हता. मी कांहींतरी बोलायला गेलों असतो आणि त्याचा भलताच परिणाम झाला असतां तर साराच डोलारा कोसळून पडला असता. किकी घरची फार श्रीमंत नसली तरी कोकणच्या मानानं बाबीकाकांचं घर समृद्ध समजलं जात असे. म्हणूनच तिला कॉलेजांत जाणं शक्य झालं होतं. मला कुणी विचारलं असतं तर मी माझ्या गृहस्थितीबद्दल काय सांगणार होतो ? मला घरदार नव्हतं, जमीन-जुमला नव्हता, वतनवाडी नव्हती—फार काय, माझी नोकरी होती तीसुद्धां एका माणसाच्या अन्नवस्त्रापुरती होती. माझी गृहस्थिति अशी असतांना मी जर कांही बोलायचा प्रयत्न केला असता तर तें व्यावहारिक दृष्टीनं गैर झालं असतं.

अशा संबंधांत व्यावहारिक दृष्टीखेरीजही एक दृष्टि असते. विशेषतः कॉलेजांत वावरणाऱ्या मुलांचं जीवन या दृष्टीवरच आधारलेलं असतं. या दृष्टीच्या पायी पुढल्या आयुष्यांत

मी गांवकीत सांपडलों

कोणत्या प्रकारचे प्रसंग येतील याची अव्यवहारी असलेल्या भावनात्मक अशा कॉलेजांतल्या विद्यार्थ्याला मुळीच कल्पना नसते—इतकंच नव्हे, तर ती कल्पना करून परिस्थितीचा पडताळा घेण्याचं तो बुद्धिपुरस्सर टाळीत असतो.

भावनेच्या अन्नावर माणूस जगत नाही. भावनेच्या धुक्यावर तरंगतांना आयुष्याची वाटचाल किती बिकट होत असते याची त्याला कल्पना येत नाही. माझं तसं नव्हतं. भावनात्मकता अंतरंगांतल्या कोपऱ्यांत कुठंतरी जागी असली तरी मी तिच्या आहारीं जात नव्हतो. व्यवहार मला फारसा कळत नव्हता खरा पण अव्यवहारीपणाचा आरोप माझ्यावर येऊं नये म्हणून मी फार खबरदारी घेत होतो.

वस्तुस्थिती अशी असतांना मी किकीबरोबर काय बोलणार होतो ? मला वाटलं, चाललं आहे तेंच ठीक आहे. आज आपण कसलाही प्रस्ताव केला तरी तो अंमलांत आणणं शक्य नाही, मग बोला तरी कशाला ? जनीच्या प्रश्नाला उत्तर देतांना तिने जी अंधुकशी कल्पना दिली होती तीमुळं माझं मन साशंक झालं होतं. कुठंतरी आणि कांहींतरी लागवांधा उत्पन्न झाल्याचं तिने जे न्वनित केलं तें कुणाच्या बाबतींत असावं याची मला कल्पना येत नव्हती खरी, पण केव्हा केव्हां वाटे, त्या उल्लेखाशीं माझा तर संबंध नसेल ?

असं वाटायला कांहीं कारण होतं असं मुळीच नाही. ती नुसती कल्पना होती—आशाळ-भूतपणाची कल्पना होती. त्या कल्पनेविषयी निराकरण करून घेऊन पुढल्या आशेला ठोकर देणं योग्य होणार नाही असं ठरवून मी स्वस्थ राहिलों.

सूत काढण्याच्या बाबतीत जनी अगदीं रंगून गेली होती. पहिल्यानं सक्तीनं तिने तें काम हातीं घेतलं, पुढं चुरस उत्पन्न झाली, थोड्या अवधीत तिला त्या कामाची गोडी लागली आणि एक आठवड्याच्या आत ती त्या कामांतली एक्सपर्ट बनली. किकीला सुद्धा जनीचा अभिमान वाटूं लागला. ती म्हणाली, “आतां मला जायला हरकत नाही. जनी या कार्मीं अगदीं तरबेज झाली आहे. आतां तुम्हांला पुढल्या कामाला लागलं पाहिजे. सूत काढून त्याच्या गुंड्या वळून ठेवल्या म्हणजेच कांहीं सारं झालं नाही. कुठं तरी दुसऱ्या गांवीं सूत पाठवून कपडे तयार करून आणण्यांत मोठासा पुरुषार्थ नाही. आपल्या अन्ना-प्रमाणं आपलं वस्त्र आपणच तयार करून वापरण्यांत जो आनंद आहे—जो कैफ आहे—तो अनुभवल्याशिवाय या कार्याचं महत्त्व कुणाला पटायचं नाही—”

फाटकी वाकळ

“ थांब.” मी म्हटलं, “ मला सुद्धा हें पटतं. मागाच्या व्यवस्थेला लागायला मी आधीच अण्णांना सांगितलंय. पण मला आश्चर्य वाटतं तें हेंच, कीं एवढ्या कळकळीनं खादीचा अभिमान बाळगणाऱ्या माणसाच्या आगावर हे गिरणीचे कपडे कां ? स्वतःचं अन्न आणि स्वतःचं वस्त्र वापरायचं हें तत्त्वज्ञान नुसतं बोलण्यापुरतंच का आहे ? ”

किकी मोठमोठ्यानं हसूं लागली. तिचं तें हसणं मोठं केविलवाणं होतं. ती सारखी हसत होती. हसणं तिला आवरतां येत नव्हतं. एवढं हसायला काय झालं असं मला वाटूं लागलं आणि मी तसं विचारलं सुद्धा—तेव्हा ती म्हणाली, “ प्रत्येकाच्या आयुष्यांत कांहीं गमती असतात. त्या गमती दुसऱ्याला सांगतां येत नाहीत. दुसऱ्याला सांगितल्यावर त्या गमती आहेत असं त्या ऐकणाराला कदाचित वाटायचंही नाही. तसलीच ही एक गंमत आहे. ती गंमत आठवली म्हणूनच मला हसूं लोटलं. पण तिचं वर्णन करून सांगण्यांत कांहीं अर्थ नाही. वेळ येईल त्यावेळीं तुमच्या या प्रश्नाचंही मी उत्तर देईन. आज मला कांहींच विचारूं नका.”

अर्थातच मी तो विषय तेवढ्यावर सोडून दिला.

दुसऱ्या दिवशीं किकी मुंबईला निघून गेली. मला अगदीं चुकल्याचुकल्यासारखं वाटूं लागलं. रोज ती तिथं येत होती, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सारखी काम करीत होती, आळीपाळीनं एकेकाला शिकवीत होती, तिचा तो अनावर उत्साह पाहूनच माझ्या डोळ्यांचं समाधान होत होतं, मला स्वतःलासुद्धा ती धडे देत होती, मीही सूत काडीत बसत होतो, त्यावेळीं आम्ही फारसे बोलत नव्हतो—फारसे कां, क्वचितच बोलत होतो—नव्हे ती धडे देत असे तेवढं ऐकत होतो, तरीही मला एक प्रकारचं समाधान वाटत होतं. पण ती निघून गेल्यावर तिची उणीव मला तीव्रतेनं भासूं लागली. शाळेंतील मुलांच्या मनांत सूत काढण्याची आवड इतक्या थोडक्या अवधीत तिनं निर्माण केली तसं करणं मला शक्य झालं नसतं. न बोलतां ती काम करीत होती. एकाद्याच शब्दानं आपल्या विद्यार्थ्यांमधें चुरस उत्पन्न करीत होती. त्या चुरशीच्या कैफांत मुलं जोरजोरानं काम करीत होती.

मला वाटलं, तें तसलं प्रोत्साहन देण्याचं सामर्थ्य माझ्या ठायीं नाही.

कंपनेचे मनोरे बांधायची मला संवय नव्हती. पण या अगदींच थोड्या दिवसांच्या कार्यक्रमांतून मला नवी दिशा दिसली. काम करण्याची मला आवड होती खरी पण त्या आवडीची आत्यंतिकता, तें कामाचं वेड—तो कैफ जेवढ्या प्रमाणांत किकीच्या आर्गी

मी गांवकीत सांपडलों

होता तेवढा माझ्या ठायीं नाहीं असं माझं मलाच जाणवूं लागलं. म्हणूनच मी कल्पनेचे मनोरे बांधूं लागलों. माझ्या ठायीं असलेली ही उणीव भरून काढायला किकीच समर्थ आहे असं पुनःपुन्हा मला वाटूं लागलं.

मुंबईत कॉलेजांत असताना किकीबद्दलचे जे प्रवाद होते त्यांच्याशी मी नव्या अनुभवाचा मेळ घालून पाहूं लागलों, तेव्हा कुठेच काहीं जमत नाहीं असं मला दिसून आलं. तिथं तिला सारे लोक फाजील म्हणत होते, उनाड म्हणत होते—बेफाम वर्तनाच्या निरनिराळ्या आरोपाखाली तिचं नांव बद्द होत होतं. त्यावेळीं तिचा माझा परिचय नव्हता—मी जे काहीं अंदाज केले होते ते या प्रवादांच्या अनुरोधानंच. तरीही तिच्याबद्दल त्या वेळींही मला सहानुभूती होती. ते तसले प्रवाद असतांना सुद्धा मी तिला हेरून ठेवलं होतं यांतच माझ्या मनोभावनेची साक्ष पडत होती. या अगदीच थोड्या कालाच्या अनुभवानं त्या प्रवादच्या खरेपणाबद्दल मला शंका उत्पन्न होऊं लागली.

पण शंका तरी कशी म्हणू ? तिचं वर्णन बरंचसं दुटप्पी होतं. सूत काढण्याचा तिला एवढा अभिमान पण ती स्वतः खादी वापरीत नव्हती कां ? मुंबईत तीं नित्यनियमानं सूत काडीत होती कीं काय हें मला माहीत नव्हतं—मी तिला विचारलंही नव्हतं—पण हा जर तिचा नित्यक्रम असेल तर तिच्या संग्रहाला बरंच सूत पडलं पाहिजे होतं. त्या सुताचा कपडा तिनें काडून घेतला नसेल का ? आणि घेतला असला तर ती तो वापरीत कां नाहीं ? कीं आपल्या नुसत्या सुताच्या गुंड्या रचून ठेवल्या होत्या तिनें ? हे प्रश्न कां मी तिला विचारले नाहीत ?

माझा उणेपणा मला जाणवूं लागला. तिच्यासमोर मी हतप्रभ होत होतो असं मला वाटलं आणि म्हणूनच तिच्या जोडीशिवाय माझी उणीव भरून यायची नाहीं असा माझा समज होऊं लागला.

मला आश्चर्य वाटूं लागलं तें जनीचं. चरख्याचं तिला वेड लागलं होतं. दिवस नाहीं, रात्र नाहीं, हातचं काम संपलं कीं ती सारखी सूत काडीत बसत असे. नको म्हटलं तर ऐकत नसे. तोंपर्यंत तिच्या हृष्टी स्वभावाची मला कल्पना आली नव्हती.

किकी मुंबईला निघून गेल्यानंतर आठदहा दिवसांनीं बाबीकाका मला भेटायला आले. त्यावेळीं मी एकटाच घरीं होतो. तसंच काहीं काम असल्याशिवाय ते माझ्याकडे येणार

फाटकी बाकळ

नाहींत हें मी जाणत होतो. म्हणून ते येतांच आज माझ्यावर कांहींतरी मारा होणार अशी अपेक्षा करूनच मी त्यांचे स्वागत केले.

बाबीकाका म्हणाले, “हें कसलं काम चालवलय तुम्हीं ! आमचा समज होता, कीं शाळा चालवण्यासाठी तुम्हाला आणलं आहे. तें टाकून हीं नवीं ढोंग कसली सुरू केली आहेत तुम्हीं ?”

त्यांचा रोख चरल्यावर होता याची मला कल्पना आली. पण प्रत्यक्ष त्यांनीं तसा आरोप करीपर्यंत सरळ उत्तर द्यायचं नाही असे ठरवून मी म्हणालों, “आपला समज चुकीचा झाला आहे असे मला वाटतं. मुंबईच्या काँग्रेस कमिटीच्या वतीने मी इथं आलों आहे. मला काँग्रेसने आखून दिलेले कार्यक्रम अमलांत आणायचे आहेत. शाळा चालवणं ही त्यांतली एक बाब आहे—तेवढ्याच एका कामासाठी मी इथं आलों नाही.”

“मग काय काय आहेत हे तुमचे काँग्रेसचे कार्यक्रम ?” बाबीकाका खवचटपणाने म्हणाले,

“काँग्रेसचे कार्यक्रम जगजाहीर आहेत. मला वाटतं आपल्याला सुद्धा माहीत असतील.—”

“छे छे, नाही हो. पहिल्यापासूनच आम्ही या काँग्रेसच्या भानगडीत पडलों नाही. आम्ही आपले टिळकवाले लोक आहोंत. हीं तुमचीं नवीं ढोंग आमच्या परिचयाचीं नाहीत आणि त्यांचा परिचय करून घ्यायची आम्हाला जरूरीही वाटत नाही.”

“होय ना ? मग आपण इकडे पाहूं नका. आमचं काम आम्हाला करू द्या. त्याचा परिणाम काय होतो तें आपण स्वस्थपणे पहा. तोपर्यंत उगीच गैरसमज करून घेऊं नका, एवढीच माझी तुम्हाला विनंति आहे.”

बाबीकाका कांहीं वेळ स्वस्थ बसले. खिशांतील आडकित्ता सुपागी काडून कातरीत कातरीत ते म्हणाले, “तें एक राहूं द्या, पण आमची कमा इथं येत होती ?”

“हो.”

“कां येत होती इथं ?”

“तुम्हाला सांगितलं नाहीं तिनं ?”

मी गांवकीत सांपडलों

“मला कशाला सांगेल ती ? आम्ही काय तिच्या खिजगणतीत आहों ? ”

“असं कसं होईल ? ती कां येत होती हें आपल्याला कळलंच असलं पाहिजे. ”

“तसं कळतंय मला, पण तिनं होऊन काहीं सांगितलं नाही. कां येत होती ती ? ”

“तिनं सांगितलं नाही आपल्याला—पण आपण कां नाही विचारलं तिला ? ”

“मी पुष्कळ विचारलं, पण ती सांगायला हवी ना ? म्हणूनच तुम्हाला विचारतोय. ”

मला विचार पडला. तिनं काहीं सांगितलं नाही तर आपण तें सांगणं इष्ट होईल का ? ती कां येत होती हें साऱ्या गांवाला माहीत होतं, बाबीकाकांना तें कळलं नसेल असं म्हणतां आलं नसतं, मग मलाच विचारण्यांत काय उद्देश होता त्यांचा ?

मी उगीच राहिलों असं पाहून बाबीकाकांनीं बोलायला सुरवात केली. ते म्हणाले, “असं पद्दा रघुनाथराव, आम्ही आपलीं जुन्या काळचीं माणसं आहों. नवे ढंग आम्हाला आवडत नाहीत आणि पटतही नाहीत. मग ते ढंग घरगुती असोत कीं राजकारणाचे असोत. आम्ही आपले जुन्या मळलेल्या वाटेनं जाणारे लोक आहोंत. तुम्हीं इथं जे आलां आहांत ते काहींतरी विशेष उद्देशानं आलां आहांत. त्या तुमच्या उद्देशाला आम्हा लोकांचा पाठिंबा नाही. हे वाणी उदमी लोक नाचताहेत—आम्ही म्हणतो नाचेनात का—नवं मिळालं कीं अशीच चार दिवस त्यांची बकवा चालते आणखीन् चार दिवसांनीं सारं काहीं सामसूम होतं—तसेच हे उद्यां सारे थंडावतील आणि तुम्हांला मुंबईला जावं लागेल. म्हणून म्हणतो, इथं आहांत तोंपर्यंत भलत्या भानगडी करूं नका—”

मला त्यांच्या भाष्याची चीड आली. त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत अंतःकरणांतलं विष भरून राहिलं होतं. मी मर्चेच म्हणालों, “भलते आरोप माझ्यावर केलेलेही मला खपणार नाहीत. कसल्या भानगडी म्हणतां आपण ? ”

“आतां स्पष्टच सांगतो. ” अवसान आणून बाबीकाका डोळे फिरवीत म्हणाले, “इथं ही सुभद्रेची पोरगी असते तुमच्या घरीं—तिच्याच हातचं जेवतां तुम्ही—त्याच्याशीं आम्हाला काहीं कर्तव्य नाही म्हणा, आतां कोण धर्मीला विचारतोय—पण ती इथंच रहाते—”

“ती इथं रहात नाही. ” मी ठासून सांगितलं.

“बरं बरं ! ” बाबीकाका थंडावून म्हणाले, “इथं नसेल रहात. पण तिचं तुमचं चांगलं जुळलंय म्हणतात—”

फाटकी वाकळ

“ कोण म्हणतात ? ” मी चिडून विचारलं.

“ सारा गांव बोलतो. ”

“ काहीं नाही सारा गांव बोलत. गांवाबाहेरचीं आपलीं चार घरं बोलत असतील. हेंच विचारायला आलां होतां का आपण ? ”

“ बरं तें राहूं या, ” कातरलेली सुपारी तोंडांत टाकीत बाबीकाका म्हणाले, “ उभा दिवस आमची कमी इथं येऊन काय करीत होती ? ”

“ तुमच्याच मुलावाळांना विचारा तें. ”

“ पण तुम्ही सांगा ना—सरळ असलं तर सांगायला कां हरकत वाटते तुम्हांला ? ”

“ मला काहीं सांगायचं नाही. माझ्या पद्धतीप्रमाणं मी माझं काम चालवलंय. मला प्रश्न करायचा अधिकार ज्यांना आहे त्यांची काहींच तक्रार नाही. ते तक्रार करतील त्यावेळीं मी उत्तर देईन. ”

“ पण माझ्या मुलीचा प्रश्न आहे हा. माझी मुलगी इथं कां येत होती, इतका वेळ कां रहात होती, काय करीत होती, तें मला कळलं पाहिजे. ”

“ तें तुम्ही आपल्या मुलीलाच विचारा. तुम्हाला उत्तर द्यायला मी बांधलेला नाही. ”

“ हें बरं नव्हे रघुनाथराव ! ” आवाज चढवून बाबीकाका म्हणाले, “ आम्ही तुम्हाला बोलावलं नसेल, पण आम्ही सुद्धा गांवकरीच आहोंत. गांवचे मानकरी या नात्यानं आम्हालाही काहीं अधिकार आहे याची तुम्हाला कदाचित कल्पना नसेल. ही मगहरी बरी नव्हे एवढंच मी तुम्हाला सांगून ठेवतो. ”

“ अन् मीही तें ऐकून ठेवतो ! ” मी शांतपणानं उत्तर दिलं. “ याशिवाय काहीं विचारायचंय ? ”

एक शब्दसुद्धा न बोलतां बाबीकाका रागारागानं उठून गेले.

मी आपल्यापरीनं डोकं शांत ठेवयचा प्रयत्न केला होता. पण त्या माणसाचं वागणं इतकं चमत्कारिक होतं, इतकं मस्तवालपणाचं होतं, कीं तें पाहिल्यावर एकादा स्थितप्रज्ञ योगी सुद्धा चिडला असता. कित्रीबद्दल विचारलं त्याचं मला काहीं वाटलं नाही. जनीची उठाठेव यांनीं कां करावी ? कुणाच्या कल्पनेंत सुद्धा नसलेले आळ माझ्यावर कां घ्यावे ? मला वाटलं, हा त्यांचा डाव असावा. माझं नांव वद्दू होण्यासाठीं माझ्यावर हा असला

मी गांवकीत सांपडलों

घाणेरडा आरोप घालून मला इथून घालवून लावण्याचा हा त्यांचा बेत असावा. यांत त्यांचे दोन उद्देश सिद्ध झाले असते. एक माझी नाचकळी झाली असती, आणि त्यामुळं किरीच्या मनांतही माझ्याबद्दल संशय आला असता; आणि दुसरा, गांवच्या लोकांनी त्यांच्या संमतीविरुद्ध सुरू केलेली चळवळ मी गेल्यानं बंद पडली असती. एकदां मी निघून गेल्यावर दुसरा माणूस आणणं कदाचित कठीण गेलं असतं.

मी त्याच वेळीं जाऊन सारी हकिकत अण्णांना सांगितली आणि म्हटलं, “ मला वाटतं जनीला रजा द्यावी आणि दुसरा कुणीतरी पुरुष घरकामासाठी ठेवून द्यावा. ”

“ छे छे ! मुळींच नाहीं—” अण्णा म्हणाले, “ अशी पड खाकळी तर ते लोक शेफारून उठतील. प्रत्येक प्रकरणांत नव्या नव्या कल्प्या काढतील ! आणि प्रत्येक बाबतींत मग आपल्याला पड खावी लागेल. ते काहीं नाहीं. जसं चाललंय तसंच चालूं द्या. आमचा तुमच्यावर विश्वास आहे. उघड्या डोळ्यांनीं आम्ही पहातो आहोत. एवढ्या मुलाबाळांत तुम्ही वावरात आहांत, तिथं भलतीं कुमांडं तुमच्यावर घेण्याइतका हलकटपणा आम्ही करणार नाहीं. ”

तेवढ्यापुरतं माझं समाधान झालं खरं पण मनाला लागलेली रुखरुख कांहीं केल्या थाबेना. अंदाज ध्यावा म्हणून मी जनीला म्हटलं, “ मी आतां दुसरा माणूस ठेवणार आहे जने. यापुढं तुझं इथं येणं बंद आणि शिक्षणही बंद. ”

“ असं ! ” जनी डोळे मुरडून म्हणाली, “ बाबीकाका भेटले वाटतं ? ”

“ बाबीकाकांचा यांत काय संबंध ? ”

“ मला सारं कांहीं माहीत आहे. बामणवठारात जातें कीं नाहीं मी—तिकडे चाललीं-यत हल्लीं खलबतं. कमाताई येत होती ना इथं, ती मिरची झोंबलीय त्यांना. चरखा म्हटला कीं त्या लोकांची पायाची तिडीक मस्तकाला जाते. अन् कमाताई इथं येऊन चरखा चालवायला शिकवीत होती म्हणून डोंब झालाय त्यांच्या अंगाचा. त्यांचं उट्टं असं काढता-यत माझ्यावर आग पाखडून ! मला अन् तुम्हाला जन्मांतून उठवायचा बेत आहे त्यांचा. त्यांचं ऐकून का घालवून देणार मला तुम्ही ! ”

जनीचा तो करारीपणा पाहून मला माझी लाज वाटली. अण्णा तसंच म्हणतात, जनीही तसंच म्हणते, मग मी कां कुणाला भ्यावं ?

फाटकी वाकळ

मी विचारलं, “ तुझ्या आजोच्या कानावर गेलीय का ही कळ ? ती काय म्हणते ? ”

“ माझी आजी होय ? ” जनी तुच्छतेनं हसत म्हणाली, “ त्या सगळ्यांच्या बारश्याच्या घुगऱ्या खाऊन बसलीय माझी आजी. सगळ्यांचीं अंडींपिळीं माहीत आहेत तिला. अजून तिच्या कानीं कांहीं गेलं नाही; पण जर का गेलं तर ती एकेकाचीं बिंगं चवाट्यावर मांडील अन् मग तोंड दाखवायला सुद्धां जागा राहायची नाहीं कुणाला. ”

गांवच्या भानगडींची मला कांहींच कल्पना नव्हती आणि असल्या प्रकरणीं फार खोलांत शिरायची मला इच्छाही नव्हती. मी तिला म्हटलं, “ इतरांच्या भानगडींशी मला कांहीं कर्तव्य नाही. माझी अब्रू मला सांभाळली पाहिजे—”

“ खोट्या आरोपाला भिऊन का तुम्ही मला घालवून देणार आहांत ? ” जनी चिडून म्हणाली, “ मग इथं येऊन आम्हां लोकांना तुम्ही शिकवणार काय ? हाच का तुमचा गुरूपणा ?—”

“ बरं बरं—” मी म्हटलं, “ सध्या त्या गोष्टीचा विचार नको. सध्या तरी मी तुला घालवून देत नाहीं. ”

जनीचा चेहरा आनंदानं फुलून उठला.

यापुढं आपल्याला फार जपून वागलं पाहिजे याची खूणगांठ मी त्या दिवशीं बांधली.

प्रकरण १० वें

मी किकीची वाट पाहूं लागलों

वरील प्रकार घडल्यानंतर काहीं दिवसपर्यंत आमचे सर्व व्यवहार सुरळित चालले होते. देवकापसाचं सूत काढायचे प्रयोग मी स्वतः सुरू केले होते. जनी त्या कामीं मला चांगलीच मदत करीत होती. चरख्यावर तिचा हात आतां चांगला चालत होता. देवकापसाचा धागा फारच सुंदर निघत होता.

दोन माग आणवण्यांत आले. ते चालवण्यासाठीं जे दोन कोष्टी आणवेल होते त्यांनीं पहिल्यापहिल्यानं आम्हाला फारच त्रास दिला. गिरणीच्या सुताची त्यांना संवय लागली असल्यामुळं हातसुताचं काम करायला ते पहिल्यानं तयार होत नव्हते. हें आमच्याकडचं पहिलं सूत सुद्धां तितकं चांगलं नव्हतं. पण जनीनं काढलेल्या पिळदार धाग्याच्या बाबतींत त्यांना तक्रार करतां येईना. हळुहळु त्यांना आमचं धोरण पटूं लागलं. गिरणीच्या सुतावर अवलंबून राहिल्यामुळं आपण कसे परावलंबी झालों आहोंत याची जाणीव त्यांना जेव्हां करून दिली तेव्हां ते आमच्याशीं मिळतं ध्यायला तयार झाले.

फाटकी वाकळ

पहिला कपडा बराच बोजड निघाला होता. पण स्वतःच्या सुताचा कपडा म्हणून प्रत्येक मुलगा त्याचं कुडतं घालून अभिमानानं मिरवूं लागला. संबंध लुगड्याला पुरेल एवढं सूत काढायची जनीनं तयारी चालवली होती. माझ्या सुतांत दोन सव्यांपुरतं कापड निघालं. त्याचे सदे करून जेव्हां मी आंगांत घातले तेव्हांच आजपर्यंत मला ज्या भावनेचं पूर्ण आकलन झालं नव्हतं त्या भावनेमागील भूमिका हृदयगम्य झाली. 'माझ्या सुताचा सदा' असं म्हणतांना जो अभिमान वाटत होता त्याचं आविष्करण करणं शक्य नव्हतं. ती प्रत्यक्ष अनुभवाची गोष्ट होती. दुसऱ्याला सांगून पटवण्याजोगी अशी कोणतीच चर्चा त्या प्रकरणीं करतां आली नसती.

प्रयोगासाठी म्हणून काढलेले हे लहान लहान तुकडे पुढल्या कामाला उत्तेजन यायला साधनीभूत झाले. गांवांतली चरख्यांची संख्या वाढूं लागली. घरीं रिकाम्या असलेल्या बायका जनीला बोलावून सूत काढायला शिकूं लागल्या. हा मुलांनीं सूत काढून तयार केलेल्या कपड्यांचा परिणाम होता हे जेव्हां मला कळलं तेव्हां खादीची निपज वाढवण्याचा मला हुरूप येऊं लागला. या कामीं जनी अगदीं वेडी झाली होती. मुद्दाम प्रत्येकाच्या घरीं जाऊन आपला चरखा घेऊन ती सर्वांना सूत काढून दाखवीत असे. चालत असलेला माग पहायला सर्वांना घेऊन येत असे. या तिच्या प्रयत्नामुळं गांवच्या बायकांना या विषयाची गोडी लागली. नुसत्या चकाट्या पिटीत बसण्यापेक्षां सूत काढीत चकाट्या पिटणं त्यांना आवडूं लागलं. अण्णांनीं एका घराची एक मोठी ओटी या कामासाठी मिळवून दिली आणि तिथं गांवच्या दहाबारा बायका बसून रोज सूत काढूं लागल्या.

शाळेची प्रगतीही चांगली होत होती. मुलांची संख्या मात्र फारशी वाढली नव्हती. गांवच्या मानांनं शाळेची फी जरा जास्तच होती पण एवढी फी ठेवल्याखेरीज खर्चाची तोंड-मिळवणी झाली नसती.

कामाचा व्याप आतां एवढा वाढला होता, कीं मला क्षणभरसुद्धां फुरसत मिळत नव्हती. आतां कुणीतरी जोडीला सहकारी पाहिजे असं मला वाटूं लागलं. निमगांवीं मी आलों त्याला आतां जवळ जवळ वर्ष होत येत होतं. एवढ्या मुदतीच्या मानांनं ही प्रगती समाधानकारक झाली असं अण्णा, धोंडशेट प्रभृति गांवकऱ्यांना जरी वाटत होतं तरी तेवढ्यानं माझं समाधान होत नव्हतं. बाहेरच्या जगाशीं माझा संबंध तुटल्यासारखा झाला होता. वर्तमानपत्रं वाचून जेवढं काहीं कळेल तेवढ्यावरच समाधान मानून घेण्याखेरीज दुसरा

मी किकीची वाट पाहू लागलों

उपाय नव्हता. वर्तमानपत्रांतील बातम्यांवरून परिस्थितीची यथार्थ कल्पना येत नाही असा माझा समज वर्तमानपत्राच्या ऑफिसांत कांहीं दिवस काम केल्यामुळे झाला होता. तरीही हें गांव सोडून मुंबईला जावं असं मला वाटत नव्हतं. गांवातील लहानथोर मंडळींशीं माझा लोभ जडला होता. प्रत्येक जण आपुलकीच्या दृष्टीनं माझ्याकडे पाही, तसंच कांहीं असलं तर मला आपल्या घरी बोलावी, त्यांच्या उत्सवांत, लग्नकार्यांत मी तितक्याच आपुलकीनं भाग घेई, त्यामुळं या गांवाचा मला लोभ जडू लागला होता.

ब्राह्मणवठारांतील मंडळींचा विरोध मात्र पूर्वीइतकाच कायम होता. पहिल्यानं जीं कांहीं ब्राह्मणांचीं मुलं शाळेंत आलीं त्यानंतर तिकडलीं फारशीं मुलं अजून येऊं लागलीं नव्हतीं. जीं आलीं होतीं ती किकीच्या प्रेरणेमुळंच, असं आतां मला वाटूं लागलं.

परिक्षा संपून त्याचेवळीं किकी गावीं आलीं. ती आल्याचीं वर्दी जनीनं मला दिली. बाबीकाकांची जी मुलाखत कांहीं दिवसांपूर्वी झाली होती त्यानंतर किकी मला भेटायला येईल कीं नाही याची शंका होती.

जनीला हल्लीं बाबीकाकांचं घर वर्ज झालं होतं हें त्या दिवसापर्यंत तिनें मला सांगितलं नव्हतं. किकीला भेटून ये असं मी सांगितलं त्याचेवळीं या बंदीचा उल्लेख तिनें माझ्याकडे केला. बाहेरून तिला बातमी कळली तेवढी तिनें येऊन मला सांगितली.

किकी भेटायला येणार या अपेक्षेनें मी अगदीं उतावीळ झालों होतो. माझ्या या उत्कंठेबद्दल माझी मलाच लाज वाटूं लागली. क्हां मला असं वाटावं ? ज्या या वातावरणांत मी स्वतःला सामावून घेतलं होतं तें वातावरण माझ्या मूळ प्रकृतीशीं अनुरूप नव्हतं. सक्तीनें मी ही परिस्थिति पत्करली होती. ही सक्ती सरकारी नोकरीची असती तर मला दुःसह झाली असती. पण मी बुद्धिपुरस्सर—मागल्या पुढल्या गोष्टींचा विचार करून—त्यागबुद्धीनं इथं येऊन राहिलों असल्यामुळं तक्रार करण्याचा प्रश्नच निघत नव्हता.

मी आपल्या मनाशीं विचार करून पाहूं लागलों त्यावेळीं मला वाटलं, कीं ही तक्रार नव्हती—मुद्दाम केलेल्या त्यागाचा पश्चात्तापही मला होत नव्हता—निराळ्या दर्जाच्या वातावरणांत सक्तीनं सांपडल्यामुळं उत्पन्न झालेली ती विरक्तीही नव्हती—मग किकीच्या भेटीसाठीं मी इतका उतावीळ का झालों ?

समान मनोभूमिकेचीं माणसं दुरावल्यामुळं उत्पन्न झालेल्या आसोसानं किकीला भेटण्यासाठीं मी उतावीळ झालों होतो, कीं त्याला दुसरंच कांहीं कारण होतं ?

फाटकी वाकळ

‘दुसरेंच काहीं कारण’ हा विचार माझ्या मनांत येतांच मला एक प्रकारचा धक्का बसला. हें दुसरें कारण कोणतें ? तारुण्यसुलभ मनोधर्माच्या प्रकर्षानें उत्पन्न झालेली समानधर्मी युवती क्षणभर भेटावी अशी ती उत्कंठा होतो का ? कीं यापेक्षांही जास्त भावनात्मक अशी दुसरीच काहींतरी सूक्ष्म वृत्ती होती ?

ती उत्कंठा अगदीं अनावार झाली होती हें माझें मला कळत होतें. लोक नांव ठेवतील ही भीति नसती तर मी सरळ जाऊन किंकीला भेटलों असतों, इतका मी उतावीळ झालों होतों. पुनः पुन्हा मी जनीला विचारूं लागलों तेव्हां ती म्हणाली, “ती आपली मालकीण कुठाय ? दैत्यासारखा हा बाप—त्यानं जाऊं नको म्हटलं तर जायची छाती तिला व्हायची नाही.”

“मग पूर्वी कशी येत होती ?”

“त्यावेळीं त्यांनीं नको—होय कांहींच म्हटलं नव्हतं—विचारलेंसुद्धां नव्हतं. आतां प्रकरण अदीतटीवर आलं आहे तुमची त्यांची इथं चकमक झाली तेव्हांपासून ते बाहेर काय बोलतात तें तुम्हांला कळलं असतं तर हा प्रश्नच केला नसता तुम्ही !”

मी उगीच राहिलों. बोलायला गेलों तर माझी अनावार उत्कंठा जनीच्या ध्यानीं येईल म्हणून मी उगी राहिलों खरा पण तीक्ष्ण दृष्टीच्या जनीसमोर तें झाकून राहिलं नाहीं. मी बोलत नाहीं असं पाहून ती म्हणाली, “काय करूं ? माझा अगदीं नाइलाज झालाय. ती कुठंच घराबाहेर पडत नाहीं. नाहीतर मी तिला कुठंतरी गांठली असती. मला कळतंय—तुम्ही सांगायची जरूरी नाही—तुमच्या जागीं मी असतें तर मला दिखील असंच वाटलं असतं—”

“काय वाटलं असतं ?” मी थोड्याशा रागाच्या आवाजांत विचारलं.

जनी हसली—नित्याच्या सरावाप्रमाणें माझ्याकडे पहात डोळे मुरडून मानेला हिसडा देत म्हणाली, “तें बोलायला कशाला लावतां मला ? कुणव्याची पोर असलें तरी माझं काळीज माणसाचंच ओह.” असं म्हणून झटून ती तिथून निघून गेली.

मी अगदींच शरमलों होतों. उतावीळपणामुळं जनीसमोर आपलं रहस्य उघडं पडलं असंच मला वाटलं. असं व्हायला नको होतं. जनीनं तें उक्त केलं नसतं, पण माझ्याबद्दल तिचा जो आदर होता त्या सात्विकतेच्या भावेनेवर असला आघात व्हायला नको होता.

मी किकीची वाट पाहू लागलों

असेच आणखी चारपांच दिवस गेले. नित्याचीं कामं मी लक्षपूर्वक करीत होतो खरा पण मनाची हुरहुर कांहीं थांबत नव्हती. हा माझा कमकुवतपणा आहे हें मला कळत होतं. पण कळत असूनही मला मन आवरतां येत नव्हतं. किकीच्या भेटीसाठी मी अगदीं व्याकुळ झालों होतो. ती माझी आतुरता न दिसू देतां काय करावं याचा विचार मी करीत असतां अण्णा तिथं आले. येतां येतांच ते म्हणाले, “काय गंमत पहा गुरुजी, बाप हा असा—पण मुलगी पहा कशी निपजली ती—”

“कुठला बाप ?” मी विचारलं, “अन् कुठली मुलगी ?”

“हे आमचे बाबीकाका—” अण्णा म्हणाले, “—असला हा नतद्रष्ट बाप, पण त्याची मुलगी तिकडे भटवाडीत काय करतेय पहा.”

“काय करतेय ?”

“मुंबईहुन येतांना तिनं कसले घडीचे चरखे आणलेयत म्हणे—खूप पेढ्ही आणलेयत ! अन् बक्षिसं लावून पोरंकाहुन सूत काढून घेतेय. एक चांगला अड्डाच बसवला आहे तिनं करणेश्वराच्या देवळांत ! मारे आग झालीय सगळ्या लोकांची ! पण पोरंना काय, आणा दोन आणे बक्षिसाची लालूच पुरेशी होते. मला वाईट वाटत तें हेंच, कीं आम्हाला कसं हें सुचलं नाही ? आम्ही अशीं बक्षिसं लावलीं असती तर कितीतरी पोरं इथं चरख्यावर बसलीं असतीं. मोठी विलक्षण पोर आहे ही !”

माझं हृदय भरून आलं होतं पण मी बोलायला तोंड उघडलं नाहीं. मला आश्चर्य वाटलं तें हेंच, कीं या गोष्टी जनीला कशा कळल्या नाहीत ! कीं कळून सवरून तिनं मुद्दामच मला सांगितल्या नाहीत ? बाबीकाकांच्या घरीं जायला तिला बंदी होती पण देवळांत जर बैठक भरत होती, तर तिथं तिनं कां जाऊन येऊं नये ?

मी कांहींच बोलत नाहीं असं पाहून अण्णा म्हणाले, “एकंदरीत तिनं बरा चालवलाय हा प्रचार, अजून ती इकडे कशी आली नाहीं म्हणून मला आश्चर्य वाटत होतं. आमचे हे माग दाखवायचे होते तिला—कपडा काढलेला दाखवायचा होता—पण ती या कामांत गुंतली होती मग येईल कशी ? एकदां स्वतःच जाऊन पाहून आलं पाहिजे मला.”

अण्णांचा तो बेत ऐकून मला समाधान वाटलं. आतां कळेल मला !

“मग याच एकदां जाऊन—” मी शांतपणानं म्हणालों, “तिकडे काम चाललंय हें

फाटकी वाकळ

कांहीं वाईट नाही. उलट बरंच आहे—पण ती इकडे आली असती तर आपल्याला बरीच मदत झाली असती—नाहीं ? ”

“ होय तर ! ” अण्णा म्हणाले, “ म्हणूनच तर मी जाऊन येणार आहे. इतके दिवस झाले, पण एकसुद्धा फेरी टाकली नाही तिने या बाजूला. असं कां झालं तें मला पाहिलं पाहिजे. ”

माझं काम आयतंच झालं असं मला वाटलं. जनी आली त्यावेळीं मी तिला म्हणालों, “ हें कां ग चोरून ठेवलंस माझ्याकडून ? तुझ्या कमाताईने काय चालवलय तिकडे ! ”

“ तें होय ! ” जनी तुच्छतेचा आव आणून म्हणाली, “ त्यांत काय आहे एवढं ? पैशाची लालच दाखवून का असलीं कामं होतात ! पैसे मिळतायत तोंपर्यंत चार पोरंपोरी गोळा होतील, अन् उद्यां पूर्वीच्यासारखे चरखे पडतील माळ्यावर. ”

“ पण मला सांगितलं नाहीस तूं ? ”

“ काय सांगायचं त्यांत ? ”

“ तसं नव्हे, पण तिने ही बैठक देवळांत ठेवलीय ना ? देवळांतच हे सुताचे वर्ग सुरू आहेत ना ? ”

“ हो ! ”

“ मग ती तुला कशी नाही भेटली ? ”

“ कशी भेटेल मला ? मी गेलें तिकडे तर मला भेटणार ना ? अन् मी जाऊं कशाला ? काय माझं एवढं अडलय ? तिने तरी एकदां कां येऊं नये माझी चौकशी करायला ? माझं घर म्हणजे कांहीं म्हारवडा नव्हे. मग तिला तरी एवढा दिमाख कशाला ? ”

मी थक झालों. हाच का तो कुणव्याचा अभिमान ?

“ खरं आहे तें. ” मी म्हटलं, “ तिलाच जर कळकळ नाही तर आपण तरी कशाला एवढी चौकशी करायची ? ”

जनी हसली आणि म्हणाली, “ मला वाटतं तिची चढाओढ चाललीय आमच्या बरोबर. पण म्हणावं, आमची सर कांहीं तुला यायची नाही. बामणांचीं नुसतीं चार घरं—काय दिवे लावणार आहेत तें माहीत आहे मला. चार दिवस खेळ खेळतील अन् उद्यां विसरून जातील. घरीं खायला आहे ना ? आम्ही इथं खपतो, रोज चारदोन आणे मिळ-

मी किकीची वाट पाहू लागलो

वर्तो ते सैसाराला लागतायत आमच्या. ती पोराना पैसे देते ते जातायत पेपरमिटच्या वज्यांना—आणि म्हणे चरखे चालवते ! उद्यां सूत घेऊन इथंच यावं लागेल म्हणावं, कीं पूर्वीसारख्या गुंड्या गुंडाळून लक्ष वाती लावणार आहेत देवासमोर ? ”

तिची ती वृत्ती पाहून मला मोठं कौतुक वाटलं. एक धडाही मिळाला. खेळ म्हणून हीं कामं होणार नाहीत. तिथं पोटतिडिक पाहिजे. जरूरीची आंच पाहिजे. भुकेची आग पाहिजे. आमच्याकडे जीं मुलं येत होती त्यांना सुताचे पैसे आम्ही देत होतो. ते त्यांच्या प्रपंचाला लागतात हे मला माहीत होतं. कित्येकांची शाळेची फी त्यांतूनच निघत होती. म्हणूनच कुणव्यामाळ्यांच्या मुलांची शाळेत वाढ होत होती. दोन्ही कामं परस्परांना पूरक होत होती पण त्यांचा परस्परांशी संबंध आहे याची जाणीव जनीच्या या भाषणानंतरच मला आली. मला वाटलं, अजून कितीतरी शिकायचं आहे मला.

“ मी सांगतं तुम्हाला गुरुजी, ” जनी म्हणाली, “ तुम्ही तिच्याकडे लक्ष देऊं नका. इंग्रजी बोलायला मिळत नाही म्हणून तुमचा जीव खालींवर होतोय तें मला माहीत आहे—” माझ्याकडे पाहून डोळे मिचकावीत ती म्हणाली, “ इंग्रजी बोललं म्हणजे बरं वाटतं नाही ? अन् बायकांच्या तोंडचं इंग्रजी मोठं गोड लागतं नाही ? आतां हें मला बाळबोध वाचतां येऊं लागलं. आतां इंग्रजी केव्हां शिकवणार आहांत मला ? ”

“ म्हणूनच तर मी किकीची वाट पहात होतो—” मी चट्कन बोलून गेलो आणि मग सावध झालो.

“ किकी ” जनी उद्गारली, “ कोण किकी ? ”

“ तिला किकी म्हणत तिकडे मुंबईला. ”

“ कुणाला ? कमाताईला ? बरं मिळालं हें. आतां जातं हं तिला भेटायला—” असं म्हणून ती आंत जाऊन कामाला लागली.

नित्याप्रमाणे मी नदीकांठीं फिरायला निघालो होतो तों वाटेत धोंडशेटची गांठ पडली. बोलत बोलत आम्ही दोघेही नदीकडे निघालो. ते म्हणाले, “ चाललं आहे हे ठीक आहे, पण हे इथले लोक कसे चिकटून रहाणार याचीच मला काळजी वाटतेय. आपलं मुख्य काम अजून व्हावं तसं होत नाही. चांभारांचीं चारदोन पोरं येतात, पण तीं येतात म्हणून घरीं

फाटकी वाकळ

गेल्यावर बाकीच्या मुलांची आईबापं त्यांना कपडे बदलायला लावतात, हे कांहीं बरं नाही, ही शिवाशीव गेली पाहिजे पहिल्यानं. पुरुषांपेक्षां बायकांनाच ही शिवाशीव जाणवते. या बायकांत थोडा प्रचार केला पाहिजे. अन् बायकांत प्रचार करायचा म्हणजे तें काम पुरुषांकडून व्हायचं नाही. किती दिवस मी विचार करतोय याचा—”

“ मलासुद्धां जाणवतंय तें. ” मी म्हटलं, “ पण असं वाटतं, सारेच प्रचार एकदम सुरू केले तर इथल्या लोकांना ते पेलणार नाहीत. एकाच्या पायीं दुसरं कार्यं बिघडेल, म्हणून अस्पृश्यतानिवारणाची मी धाई करीत नाही. ”

“ तें खरं आहे, ” धोंडशेट म्हणाले, “ पण कांहींतरी धार्मिक कार्यक्रम पाहिजे. धर्माचं नांव काढल्याशिवाय जाग यायची नाही या लोकांना. ”

धोंडशेटचं म्हणणं खरं होतं. पण या धार्मिक समजल्या जाणाऱ्या प्रकारांवर माझी श्रद्धा नव्हती. गांवच्या उत्सवांत मी मिसळत होतो. त्यांच्या भजनांत सुद्धां सामील होत होतो, पण त्याची माझी मलाच शरम वाटत होती. तो माझा दांभिकपणा होता. धार्मिक समजल्या जाणाऱ्या गोष्टींवर खेड्यांतल्या लोकांचा केवढा विश्वास होता, त्यापायीं ते किती निष्कारण खर्च करीत होते, किती उघळमाधळ करीत होते—ऋण काढून सण करीत होते तें पाहिल्यावर तसल्या गोष्टींना उत्तेजन द्यावं असं मला मनःपूर्वक वाटत नव्हतं.

“ धार्मिक कार्यक्रम काय करायचा ? ” मी धोंडशेटना विचारलं, “ तुम्ही आर्यसमाजी आहात, तुम्हाला त्याची कल्पना आहे. सार्वत्रिक दृष्टीनं कोणता धार्मिक कार्यक्रम या लोकांना रुचेल याची कल्पना मला नाही—”

“ खरं आहे तें. ” धोंडशेट पुनः म्हणाले, “ मला सुद्धां तोच पेच पडला आहे. यांच्या उत्सवासाठीं मी पैसे देतो पण मी कांहीं त्यांत मिसळत नाहीं एवढ्यासाठीं हे लोक नाराज आहेत माझ्यावर. नुसतें पैसे देऊन त्यांचं समाधान होत नाहीं. पैसे दिले नाहीत तरी चालेल पण त्यांच्या मेळाव्यांत मिसळल्याशिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीं—आणि तें कांहीं मला पटत नाहीं. मी जातीचा भंडारी असलों तरी आमच्या आर्यसमाजाच्या नियमाप्रमाणें होमहवन करतो, म्हणून या लोकांचा राग आहे माझ्यावर. तिथं मी कांहीं सुचवलं तर उगीच अप्रियता मात्र उत्पन्न होईल. तेव्हां तुम्हीच कांहीं तरी नवी योजना काढा. ”

मला वाटलं, या वेळीं किंकी पाहिजे होती. दोन्ही प्रकारच्या लोकांचा तिला अनुभव

मी किकीची वाट पाहूं लागलों

होता. अशिक्षितांचीं चरित्रं तिनं पाहिलीं होतीं, सुशिक्षितांच्या नास्तिकतेंत ती वावरत होती, या दोन्ही मनोभूमींचा मध्यबिंदु साधून कांहीं तरी योजना केली पाहिजे असं मला वाटूं लागलं.

आम्ही नंतर बराच वेळ या विषयाची चर्चा केली, पण त्यांतून निश्चित असा कार्यक्रम कांहीं निघाला नाही. या कामीं अण्णांचा सल्ला घेण्यांत अर्थ नव्हता. ते अत्यंत श्रद्धाळू होते. ठरलेल्या मार्गाच्या बाहेर जाणं त्यांना पसंत पडलं नसतं. या विशिष्ट परिस्थितींत त्यांच्या धार्मिकतेवर आघात होईल अशी कोणतीही योजना अमलांत आणणं जसं शक्य झालं नसतं, तसंच धार्मिकतेला राष्ट्रीय वृत्तीची जोड देण्याची कल्पनाही त्यांना सुचवतां आली नसती.

त्या दिवशीं मी घरीं आलों तेव्हां मला कळून आलं, कीं तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत वेळ काढून जनी ब्राह्मणवठारांत जाऊन आली होती, ती म्हणाली “ एकदां केलं तुमच्या मनासारखं, भेटून आलें तिला, केव्हां येणार म्हणून विचारलं, पण ती कांहीं निश्चित सांगेना. मोठी घुमी बनली आहे ती अलीकडे. माझ्याशीं धड बोलली सुद्धां नाही. आधीं पाहीना सुद्धां माझ्याकडे. पण मीच जरा लघळपणा केला. तेव्हां म्हणाली, ‘ हें पहा जने, तूं इकडे येत जाऊं नकोस. काकांनीं बंदी केलीय तुला. तूं म्हणशील, कीं बंदी केली ती घरीं म्हणून, पण तें घर आणि हें देऊळ दोन्ही मला सारखींच आहेत.’ एवढं तुटक बोलली तरी सुद्धां मी बोलत राहिलें. तुम्ही वाट पहातां आहां म्हणून सांगितलं तेव्हां हे एवढे मोठाले डोळे केले तिनं माझ्यावर. माझं मलाच वाईट वाटलं. म्हटलं कुठली झक मारली आणि इथं आलें. माग पहायला ये म्हणून सांगितलें तेव्हां नुसतं हूं म्हणाली. एवढी मस्ती आलीय तिला ! ”

आधींच वैषम्य मनांत धरून ती गेली होती. त्यांत तिची अशी संभावना झाल्यामुळं तिचं पित्त खवळलं होतं. तिनं पुष्कळच सहनशीलपणा दाखवला असं मला वाटलं. यापुढं तिकडे जाऊं नकोस असं मी तिला सांगितलं तेव्हां ती म्हणाली, “ आतां तर सुदाम जाणार मी. किती माझा अपमान करते आहे तें पहाणार आहे मी. आतां बी. ए. होणार आहे ना ती, तेव्हां एवढा दिमाख आला आहे तिला. पण म्हणावं, मी सुद्धां चांगली खंबीर आहे. लाथ मारलीन तिनं तरी सुद्धां सहन करीन, पण आतां अगदीं पाठपुरावा करणार आहे तिचा ! ” असं म्हणून ती पुन्हा आपल्या कामाला लागली.

फाटकी वाकळ

मला आश्चर्य वाटलं. आधीं ती जात नव्हती याचं मला आश्चर्य वाटत नव्हतं. पण आतां ती गेली, किकीकडून अपमान करून घेऊन आली—एवढा अपमान झाला असता तर माझ्यासारख्यां पुनः तिकडे हुंकूनही पाहिलं नसतं—पण अपमान झाला म्हणूनच पुनःपुन्हा जायला ही कां तयार झाली ? ही कसली वृत्ती ? सदा लाथेखालीं तुडवलं जाण्याची कुणब्याला जी सवय आहे तीतूनच या वृत्तीचा उगम झाला आहे का ?

जनीच्या या विलक्षण निर्धारबद्दल मला जितकं कौतुक वाटलं, तितकीच त्याचा परिणाम काय होतो हें कळून घेण्याकडे माझी जिज्ञासा धावू लागली. यांतून काय निष्पन्न होतं हें स्वस्थपणें पहाण्याचा मी निश्चय केला.

प्रकरण ११ वें

मला बरेंच कळूं लागलें

आणखी दोनतीन दिवस गेले. किकीच्या भेटीसाठी मी अधीर झालों होतो. माझा हा दुबळेपणा मला जाणवत होता. पण मला वाटतं, जनी म्हणाली त्याप्रमाणे इंग्रजी बोललेलं ऐकण्यासाठी मी उतावीळ झालों होतो. म्हणजे अगदी कुणीतरी इंग्रजी बोलणारं मला भेटलं असतं तर माझं समाधान झालं असतं का, असा मी आपल्या मनाशीं प्रश्न केला तेव्हा त्याचं उत्तर मला देतां येईना.

माझ्या उत्कंठेची छानना मी करून पाहूं लागलों त्यावेळीं माझं मलाच दिसून आलं, कीं नुसती इंग्रजी भाषा ऐकण्यासाठी मी उतावीळ झालों नव्हतो; नुसत्या सुसंस्कृत व्यक्तीच्या—कुठल्याही व्यक्तीच्या भेटीनं माझं समाधान झालं नसतं—किकीच्याच भेटीसाठी माझा जीव तळमळत होता.

मला प्रश्न पडला, कां असं मला वाटावं? एवढा कुठं तिचा माझा परिचय झाला आहे? लोभ लागण्यासारखं असं तरी काय घडलं आहे? या उत्कंठेच्या मुळाशीं कोणत्या प्रकारची भावना होती याचं निदान मला ठरवतां येईना.

फाटकी वाकळ

प्रेम म्हणतात ते हेंच का ? प्रेमीजनांच्या विरहाची वर्णनं मी काव्य-नाटकांतून वाचलीं होतीं. त्यांतल्या कोणत्याच प्रसंगाशीं किकीच्या आणि माझ्या गांठीभेटीचा हा प्रसंग जमेना. या आमच्या प्रसंगांत कसलेंच काव्य नव्हतं—रोमान्स नव्हता. तशा आमच्या फारशा बैठकाही झाल्या नव्हत्या. प्रेमाच्या गोष्टी तर आम्ही मुळी बोललोंच नव्हतो. जो चालला होता तो काँग्रेसचा प्रचार—खादीचा प्रचार—गांवची गांवकी—असल्या या रक्ष विषयांतून का प्रेमाचा उद्भव होत असतो !

मुंबईतून निघायच्या दिवशीं किकीची जी पहिली भेट झाली त्यावेळचं भाषण मला आठवलं. मी निमगांवालाच जातो आहे हें कळलं तेव्हां जो विषय बोलण्यासाठी ती आली होती तो विषय टाळून तिनं काँग्रेसच्या प्रचाराच्या गोष्टी सुरू केल्या होत्या. त्यानंतर झालेल्या भेटींत त्या टाळलेल्या गोष्टीचा तिनं कधींच उल्लेख केला नव्हता. ती टाळलेली गोष्ट काय होती याचा मी विचार करूं लागलों. त्यावेळीं कॉलेजांत किकीच्याबद्दल काहींतरी बोललं जात होतं आणि त्याचा पत्ता मला लागला नव्हता, असा त्या मुंबईतल्या भेटीच्या बोलण्याचा तिचा रोख होता. आठवण करूं लागलों तसतशी ती एकच गोष्ट पुनः पुन्हा मला जाणवूं लागली. किकी भेटली कीं तिला पहिल्यानं हा प्रश्न करायचा असं मी ठरवून टाकलं

पण किकीची भेट होण्याचा संभव दिसत नव्हता. जनी तिच्याकडे खेडे घालीत होती पण ती जनीशीं बोलायचंसुद्धां टाळीत होती। खरोखरच आमच्याबरोबर तिनं चढाओढ चालवली होती का ?

एके दिवशीं बाबीकाका पुन्हा मला भेटायला आले. पूर्वी मी अपमान केला असतांही ते आल्याचं पाहून मला आश्चर्य वाटलं. त्यांची मुद्रा पाहिल्यावर ते काहीं सलोख्याच्या बुद्धीनं आले होते असं वाटलं नाहीं. पडवींत उभे राहूनच आम्ही बोलूं लागलो. ते स्वतः होऊन बसले नाहींत आणि मीही त्यांना बसायचा आग्रह केला नाहीं.

ते म्हणाले, “मी आलों याचं तुम्हाला आश्चर्य वाटलं असेल. पण माझा नाइलाज झाला. त्या आमच्या पोरीनं तिकडे देवळांत बाजार मांडला आहे. वाडीतलीं पोरं गोळा करून सुतं काढीत बसत असते. पोराना दटावून पाहिलं तर तीं काहीं ऐकत नाहींत, त्यांनासुद्धां नाद लागलाय तो. हीं असलीं ढोंगं आमच्या वाडींत नकोत असं आम्हा

मला बरेंच कळूं लागलें

साऱ्यांनाच वाटतं. तीं पोरं तुमच्याइकडे आलीं सुतं काढायला तर तुमची हरकत आहे का ? ”

“ मुळींच नाही. ” मी म्हटलं, “ एक उद्योग म्हणून आम्ही हा व्याप सुरू केला आहे. तें काम इथं फुकट चालत नाही. आम्ही पेळू देतो, त्याचं सूत काढून घेतो आणि त्याबद्दल मजुरी देतो. तुमच्या तिकडचीं मुलं चांगला पिळदार धागा काढीत असतील तर त्यांना दिवशीं दोनचार आण्यांचं काम मिळणं शक्य आहे. ”

बाबीकाका मोठमोठ्यानं हसले आणि म्हणाले, “ मोठा जबरदस्त उद्योग दिसतो हा तुमचा ! रोज दोनचार आणे मिळतात अं तुम्हा लोकांना ? मोठं जबरदस्त उत्पन्न आहे म्हणायचं !—”

चांगलं सणसणीत उत्तर द्यावं असं माझ्या मनांत आलं होतं. पण मी आत्मसंयमन केलं. क्षणभर थांबून ते म्हणाले, “ तो चरख्याचा विटाळ नको आमच्या देवळाला. ते सारे चरखे उद्यां इकडे पाठवून देतो. आलीं कुणी तिकडचीं पोरं तर ठीकच, नाही तर इकडच्या माणसांना द्या ते चरखे. मात्र त्या चरख्यांवर आमची मालकी राहील हें ध्यानांत ठेवा ! ” असं म्हणून बाबीकाका एकदम निघून गेले.

मला मोठा आनंद झाला. पण तो आनंद कसला होता ? आणखी चरखे मिळाले म्हणून का ? कीं ब्राह्मणांचीं मुलं आमच्या याही वर्गांत येणार आहेत म्हणून ?

खरं म्हणायचं म्हणजे मला आनंद झाला होता तो निराळ्याच कारणानं. कर्णेश्वराच्या देवळांतला चरख्याचा पसारा बंद झाल्यावर किक्कीला तिथं काय उद्योग रहाणार होता ? कांहीतरी काम होतं म्हणून किंवा कांहीतरी काम आहे असं सांगण्याकरितां हा चरख्याचा पसारा घालून ती इकडे येत नव्हती. तो एक उद्योगही होता. त्या उद्योगामुळं ती गुंतून पडली होती. आतां ती काय करील ?

मी विचार करीत बसलों होतो तितक्यांत जनी आली आणि म्हणाली, “ ही गंमत कळली का गुरुजी ? ”

“ कळली ! ” मी म्हटलं, “ त्या कर्णेश्वराच्या देवळांतल्या चरख्याबद्दलच ना ? ”

“ काय कळलंय तुम्हाला ? ”

“ ते वर्ग बंद केले ना बाबीकाकांनीं ? ”

फाटकी वाकळ

“ पण कसे बंद केले तें आहे का माहीत ? ”

“ आतांच ते आले होते. त्यांनीं ते चरखे आम्हांला देऊन टाकलेयत. तिकडलीं मुलें आलीं तर त्यांनीं वापरायचे, नाहीतर आम्ही वापरायचे असं सांगितलंय त्यांनीं. ”

“ पण ते आम्हांला कां दिले तें कळलं का तुम्हांला ? ”

“ तें कसं कळणार मला ! ”

“ मग तें कळेपर्यंत स्वस्थ बसा तर. ” असं म्हणून ती जाऊं लागली.

“ थांब जने, ” मी म्हटलं, “ मग गंमत सांगणार होतीस ती कसली ? ”

“ तुम्ही कळलं म्हणून म्हटलं नसतं तर मी सांगितली असती ती गंमत. कळलं ना तुम्हांला सारं कांहीं ? मग आतां मी कशाला सांगायला हवं ? ”

तिच्या उत्तराचं मला मोठं कौतुक वाटलं. मी आपल्या परीनं तिच्यावर मात करायला गेलों होतो त्याचंच तिला वैषम्य वाटलं. ती पुन्हा जायला निघाली असं पाहून मी म्हटलं, “ अशी रागावूं नकोस जने. मला वाटलं, तेवढंच असेल; पण त्याच्या मागं आणखीही कांहीं घडलं असेल अशी मला मुळींच कल्पना नव्हती. काय झालंय ? ”

जनी गंभीर होऊन म्हणाली, “ मी गंमत म्हणून म्हणालें इथंच चुकलें. संवयीनं शब्द आला तो माझ्या तोंडांत. पण ती कांहीं गंमत नव्हती. ऐकलंत तर तुम्हांला देखील आश्चर्य वाटेल. कसला हा मेला बाप ? आतां ती लहान का ? आतां ती बी. ए. होणार म्हणे—अन् तिला का यांनीं भर देवळांत मारावं ?—”

“ कितीला मारलं ? कुणी ? बाबीकाकांनीं ? ”

“ हो. ” म्हणून जनी उगीच राहिली.

“ कां ? ”

“ या तुमच्या चरख्याच्या पायीं. ”

“ मारलं अं कितीला ! ” मी आपल्याशींच पुटपुटलों.

“ माझ्यासमोर मारलं. ” जनी म्हणाली, “ तसं म्हटलं तर मीच गेलें म्हणून मारलं त्यांनीं तिला. नवा चरखा दिसला—अगदीं नव्या प्रकारचा—म्हणून एका मुलाकडून मागून घेऊन मी सूत काढूं लागलें. तें पाहिलं वाटतं बाबीकाकांनीं—”

“ अन् तुला नाही मारलं त्यांनीं ? ”

मला बरेंच कळूं लागलें

“ पहिल्यानं मलाच मारलं ना त्यांनीं—” जनी हसत हसत म्हणाली, “ सडकून एक लाथ मारली माझ्या पेकाटांत. पाय तिठला असेल बिचाऱ्याचा—”

माझ्या आंगाचा भडका झाला होता. आधीं मला हें कळलं असतं तर बाबीकाकांना मी याचा जाब विचारला असता. जनी सांगत होती, “—अन् मग त्यांची संक्रांत कमाताईकडे वळली. मारे दोघांचं भांडण सुरू झालं. सारीं पोरं चरखे टाकून पळून गेलीं. अन् मग बाबीकाकांनीं कमाताईला अशी थोबडावलीय म्हणतां—” तें सांगतांना तिची सुद्धा मुद्रा पालटली होती.

“ मग काय झालं ? ” जनी थांबली म्हणून मी विचारलं.

“ अगदीं मुकाट्यानं सहन केलं बिचारीनं. जाग्यावरून हालली नाही कीं पळून गेली नाही. बाबीकाका थांबले तेव्हां तिनं विचारलं, ‘ झालं ? ’ त्यासरशी बाबीकाकांना पुन्हा चेव आला अन् पुन्हां त्यांनीं तिच्या आंगावर हात टाकला. तेव्हां मलाही त्यांच्या हातून आणखी थोडं बक्षिस मिळालं. अशी गंमत झाली ती ! ”

“ मग ती कुठं गेली ? ”

“ कुठं जाणार ? गेली असेल आपल्या घरीं ! ”

“ तुला कांहीं म्हणाली ? ”

“ अवसर दिला कुठं त्यांनीं ? लोटीत घेऊन गेले ते तिला घरीं. अन् मीही आलें इकडे निघून. ”

“ तूं भेटली नाहीस तिला ? ”

“ बाबीकाका इकडे आले हें मला कळलं असतं तर मी तिला भेटायचा प्रयत्न केला असता. ”

“ मग आतां भेटून येशील ? ”

“ छे-नाहीं ! ” जनी म्हणाली, “ आपल्याला नाहीं जायचा धीर होत. ”

स्वतःच जाऊन एकदां तिची चौकशी करून यावं असं मला वाटलं होतं. पण तसं करणं योग्य होणार नाहीं असं विचारांतीं मला वाटलं. काय म्हणावं या माणसाला ? चारचौघांच्या देखत मुलीच्या आंगावर हात टाकायला याला शरम कशी वाटली नाहीं ? एकदां वाटलं, अण्णांना सांगून त्यांच्याकडून चौकशी करावी. पण ती बातमी इकडे आली नसल्यास

फाटकी वाकळ

आपणच होऊन तिचा बोभाटा केल्यासारखं होईल. स्वस्थ बसण्याखेरीज दुसरं गत्यंतर नव्हतं. जनीची आजी आली असती तर तिला पाठवली असती. पण तिची प्रकृति बरी नसल्यामुळं आज पांचसात दिवस ती आली नव्हती. मी जनीला विचारलं, “तुझ्या आजीची प्रकृति कशी आहे ?”

“कां ?” ती म्हणाली, “तिला पाठवायचा विचार आहे वाटतं ? मला सुचलं होतं तें. म्हणूनच मी घरीं जाऊन आलें. पण आजी अजून कांहीं बिछान्यावरून उठत नाही. अन् मला कांहीं तिकडे जायची छाती व्हायची नाही.”

समोर नजर गेली—मी एकदम थक झालों. किकीच येत होती.

जनी भिंतीआड उभी असल्यामुळं किकी येत असलेली तिला दिसली नाही म्हणून ती आपल्या आजीच्या प्रकृतीची हकिकत सांगत तशीच बोलत राहिली होती. तिच्या बोलण्याकडे माझं लक्ष नाही हें तिच्या ध्यानीं येऊन ती म्हणाली, “काय, ऐकूं येतंय का ?—”

“हें काय ?” मी दारांत येऊन पोचत असलेल्या किकीला पाहून ओरडलों, “तूं इकडे ?”

“कोण ?” जनी उद्गारली—पुढं डोकावून पाहिल्यावर किकी दिसतांच ती म्हणाली, “आलांत ? बरं झालं. या आतां अन् सांगा तुम्हीच यांना काय तें. माझं डोकं उठवलंय यांनीं.”

हसतमुखानं किकी आंत आलेली पाहून मलाही कौतुक वाटलं. ‘अशी गंमत झाली’ असं म्हणणारी जनी आणि एवढा प्रकार झाला असतांही चेहऱ्यावरचं हसं कायम ठेवणारी किकी, या दोघींची वृत्ति पाहून मला प्रश्न पडला, सुशिक्षित आणि अशिक्षित स्त्रीजातीच्या मनोभूमिकेंत खरोखरच का फरक नाही ?

आम्ही तिघंही आंत आलों. एक क्षणभरच किकीचा चेहरा गंभीर झाला होता—एकदम मोठमोठ्यानं हसत ती म्हणाली, “जनीनं सांगितली ना ती गंमत ?”

अगदीं तोच शब्द ! हिलाही ती गंमत वाटते ? ती हकिकत ऐकून मला चीड आली, माझ्या आंगाचा भडका झाला, बाबीकाकाच्या घरीं जाऊन त्याला एकदम बडवून काढावं असं जी हकिकत ऐकतांच मला वाटलं, ती या दोघींच्या लेखीं गंमत ठरावी अं ?

मला बरेंच कळूं लागलें

“गंमत का ती ?” मी चिड्डून म्हटलं, “बाप झाला म्हणून काय झालं ? ही पशुवृत्ति—”

“पशुवृत्ति नाही कुठं ?” किकी म्हणाली, “पशूच असतो माणूस. तो चांगला माणसाळला तरच माणूस होतो. नाहीतर पशुवृत्ती ही साऱ्यांनाच स्वाभाविक असते.”

किकीच्या तोंडचं हें नवं तत्त्वज्ञान ऐकून मला राग आला की कौतुक वाटलं तेंच सांगतां यायचं नाही. माझा अंतरात्मा पेटत होता. त्या पेटत्या खाईच्या ठिणग्या सोडीत मी म्हणालों, “पशुवृत्तीला पशूचं बक्षिस दिलं पाहिजे. बडवून काढलं पाहिजे असल्या लोकांना.”

“हाच का १९३० सालचा धडा घेतलात ?” किकी संथपणें म्हणाली.

तो डाग माझ्या वर्गी लागला. माझं व्रत मी विसरलों होतों. निःशस्त्र प्रतिकार, असहकार वगैरे काँग्रेसनं प्रचारित केलेल्या महात्मा गांधींच्या तत्वांवर मी व्याख्यानं देत होतों, मुलांना शिकवीत होतो—त्याची माझी मलाच कशी विस्मृति झाली ? मी चपापून उगीच राहिलों तेव्हां किकी म्हणाली, “हा फेस-मसाज फार सुंदर झाला. तुम्ही पाह्यला हवे होतां. मी पूर्वी पोलिसांचे लाठीहल्ले पाहिले होते. तडाखे बसत असतांना चांगलीं तालीमबाज माणसं-सुद्धा हात वर कशी उचलीत नाहीत याचं त्यावेळीं मला आश्चर्य वाटत होतं. आमच्या घरी त्या प्रकाराची थट्टा होई. मी खूप विचार करून पाहिला होता त्यावेळीं. त्याचाच हा परिणाम—” एक क्षणभर थांबून बोलतांना आलेला गंभीरपणा टाकून ती हसत हसत म्हणाली, “आई म्हणाली तेंच खरं. अनत्याचाराचं तत्त्व पाळणं आज केव्हांपासून बायकांच्या आंगवळणीं पडलं आहे. किती नवरे बायकांवर हात टाकतात—निष्कारण हात टाकतात—पण कुठली बायको नवऱ्याला कांहीं उलटून मारीत नाही. त्यांना बरोबर कळतं हें तत्त्व. मला असंच म्हणाली आई, ‘हें असंच चालायचं कमा. तेव्हां तूं लहान होतीस, तुझ्या ध्यानांत नसेल तें—पण तेव्हांपासून मी मार खात आले आहे. चांगली तुझ्यापेक्षां दिखील मोठ्या वयाची होतें. अन् आम्हां दोघांच्या वयांत सारा तीन चार वर्षांचा फरक होता. मनांत आलं असतं—नव्हे मनांत येत होतं तसं केलं असतं—तर रोज मारामारी जुंपली असती. मी दिखील कांहीं अगदींच लेचीपेची नव्हतें. पण मुकाट्यानं तो मार सहन केला ना मी ? तसंच हें !’ आई असं म्हणाली पण त्याचा मला मोठासा अभिमान वाटला नाही. खुळ्या संस्कारामुळं उत्पन्न झालेला तो दुबळेपणा होता—जाऊं दे, ती चर्चीच

फाटकी वाकळ

नको आतां. मी आलें आहे ज्या कामासाठीं तें आधीं बोलून टाकूं दे मला—” असं म्हणून ती आंत येऊन बसली.

जनी बाजूला उभी राहिली होती असं पाहून ती म्हणाली, “अशी दूर कां रहातेस जने? इथं येऊन बस ना; तुझ्यामुळं तर हें सारं झालं; तूं दूर राहून कसं चालेल ?”

बारकाईनं मी पहात होतो, किकीच्या वर्तनांत आज एक अवास्तव पोक्तपणा आला होता. बाबीकाकानीं दिलेल्या मारामुळं तिची नित्याची खेळकर वृत्ती नाहीशी झाली होती का? तसं झालं असतं तर मला बरं वाटलं नसतं.

“वेळ मोठी कठीण आली आहे.” किकी म्हणाली. “तुमच्या अण्णांचाही सल्ला घेतला पाहिजे मला. झाल्या प्रकारानंतर घरीं रहाणं मला अशक्य झालं आहे. काका आपल्या मनांत चूर असतात खरे पण बाहेरचा आविर्भाव पाहून मला विचार करावा लागला आहे. यंदा मी पास होणार यांत शंका नाही. प्रश्न हा आहे, कीं आतां करायचं काय? मुंबईला जाऊन राहिलें तर कुठं नोकरी करणं अशक्य व्हायचं नाहीं मला—” पुन्हा एकदां तोंडभर हसून तसंच पदरानं तोंड पुशीत ती म्हणाली, “एकाद्या पुरुषासारखं मी बोलतंय तें ऐकून तुम्हाला आश्चर्य वाटलं असेल नाहीं ? हें असं व्हायचंच—” असं म्हणून उत्तराची अपेक्षा करीत माझ्या तोंडाकडे पहात ती क्षणभर स्वस्थ बसली.

मी जनीला म्हटलं, “अण्णांना बोलावून आणशील का जने ?”

“कशाला ?” किकीनं विचारलं.

“तुम्हीच म्हटलं ना आतां ?”

“हो खरंच,” किकी म्हणाली, “ते आले तर बरं होईल.”

काहीं न बोलतां जनी मुकाट्यानं निघून गेली तेव्हां किकी म्हणाली, “मुंबईला जाऊन नोकरी करण्यापेक्षा इथंच गांवाच्या सेवेला लागावं असं वाटतंय मला. पण पुन्हां मन मागं-पुढं होतं. तुमच्यासारखंच इथं कांहीतरी काम करीत रहायचं म्हणजे घरांत काहीं मला थारा मिळणार नाहीं, अन् घर टाकून गांवांतच रहायचं म्हटलं, तर मी रहायचं कुठं ? पुरुष असतें तर गोष्ट निराळी होती—”

“इथंच रहायचं ?” मी विचारलं, “मोठं कठीण आहे तें. कुठं रहाणार ? कुणाकडे रहाणार ? मी इथं आलों तेव्हां वाण्याच्या घरीं जेवायला राहिलों म्हणून केवढा हलकल्लोळ

मला बरेंच कळूं लागलें

केला या लोकांनीं. इथला कुठलाही ब्राह्मण तुम्हाला आपल्या घरी धारा देईल असं वाटत नाहीं मला. ”

“ म्हणूनच मीं विचारांत पडलें आहे,” किकी म्हणाली, “ कांहीं सुचत नाहींस झालं आहे अगदीं. किती दिवस हा जाच सोसायचा ? मन मारून असं किती दिवस रहायचं ? आतां ते लमाच्या गोष्टी बोलूं लागले आहेत. लग्न म्हणजे वाटतं तरी काय यांना ? मग शिक्षण कशाला देतात आम्हाला हे ? बी. ए. स्वैपाकीण करण्यासाठी ? तिकडे मुंबईला त्या काकाकडे तसा कोंडमारा होत होता—इथं आलें ती ही अशी शोभा झाली ! मनाला वाटतं तसं करायचं तरी केव्हां ? किती वाट पहायची ?—” किकी बोलतां बोलतां मधेंच स्तब्ध झाली. तिचा आवाज भरून आला होता. डोळ्याच्या कोपऱ्यांत दोन टिपं आलेलीं दिसत होतीं. पहातां पहातां तीं टप्कन खालीं पडलीं.

औपचारिक भाषा विसरून चट्कन मी बोलून गेलों, “ रडतेयस किकी ? ”

एकदम डोळे पुसून चट्कन तिनं वर माझ्याकडे पाहिलं. तिच्या त्या डोळ्यांत अजूनही टिपं सळसळत होतीं. त्या तशाच आसवं भरलेल्या डोळ्यांनीं हसत ती माझ्याकडे पाहून म्हणाली, “ आतां मला बरं वाटलं. बरं झालं, हें अहो जाहो बंद झालं. हेंच पाहिजे होतं मला ! ”

पदरानं डोळे पुसून ती माझ्याकडे सारखी टक लावून पहात होती. माझ्या छातींत धडकी भरली होती. अननुभूत अशा एका विशिष्ट भावनेनं माझ्या मनांत कल्लोळ माजवला होता ! कांहीं न बोलतां मी तसाच बसून राहिलों होतो. तोंच अण्णांना घेऊन जनी आली.

प्रकरण १२ वें

मला पुन्हां तंबी मिळाली

अण्णांना पहातांच किक्की बैठकीवरून उठून बाजूला बसली तेव्हा अण्णा म्हणाले,
“असा संकोच नको धरायला कांहीं. मला सारं कांहीं कळलंय. मला माझ्या मुली-
सारखीच आहेस तू, पण या वेळीं इथं आलीस हें कांहीं बरं केलं नाहीस ”

“तर काय करूं ?” किक्की म्हणाली, “आतां तिथं रहाणं मला अशक्य झालंय. घराचा घरपणा संपल्यासारखा वाटतोय. आईखेरीज आतां कुणाचाच आधार नाही मला. पण ती तरी बिचारी काय करणार ? तिने आपल्यापरीने काकांची समजूत घालायचा प्रयत्न केला पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. तिथंच पुन्हा कुरुक्षेत्र माजतंय की काय अशी भीती वाटली मला—” एक क्षणभर थांबून ती म्हणाली, “आतां विचार करायची जरूरी राहिली नाही. अविचारच करायचा असं ठरवलंय मी. घर सोडून निघायचं असा निश्चय झालाय माझा—आतां सांगा, माझ्यासाठीं तुम्ही काय करणार आहांत ? ”

“हा पेचच आलाय मोठा !” अण्णा म्हणाले, “जळांत राहून माशाशीं वैर कसं करायचं ? आमचा हा पसारा वाढला आहे, माणसाची जरूरी आहे आम्हाला, बाहेरून कुणीतरी आणायचं म्हणून अलीकडे बेत चालले होते आमचे—पण हें कसं जमायचं ? कुणी पुरुष

मला पुन्हां तंबी मिळाली

असता तर गोष्ट निराळी होती. आधी तू मुलगी, त्यांतून या गांवचीच—मला वाटतं, असं विकोपाला नेकं नकोस. इथलं काम घेतलंस हातीं, तर हवंच आहे आम्हाला—पण घर सोडून को एव्हांच. ”

“ तुम्हाला कल्पना नाही अण्णा, ” जनी मधेच तोंड घालून म्हणाली, “ प्रकरण फारच विकोपाला गेलंय ! ”

“ तरीसुद्धां सहन केलं पाहिजे ! ” अण्णा म्हणाले, “ आपण होऊन घरांतून बाहेर पडण्यापेक्षा त्यांनाच काय करायचं तें करूं दे, तोंपर्यंत थोडं सहन केलं पाहिजे. ”

“ अन् त्यांनीं घालवून दिलं घरांतून तर—” किक्कीनं विचारलं.

“ तर—तर—” असं म्हणून अण्णा उगीच राहिले.

“ मोठा पेच आलाय हा ! ” मी म्हटलं, “ बाबीकाकांना सांगून काहीं मिळतं घेतां यायचं नाही का ? ”

अण्णा अजूनही स्तब्ध होते. मलाही विचार पडला होता. हा पेचप्रसंग मोठा बिकट होता यांत शंका नाही. पण त्यांतून कांहीतरी मार्ग काढल्याखेरीज गत्यंतर नव्हतं.

“ विचार करण्याजोगी गोष्ट आहे. ” अण्णा म्हणाले, “ ठीक आहे. मी एकदा विचारतोच बाबीकाकांना—कांहींच कळलं नाही असं धरून विचारतो त्यांना. मग पुढं काय होतं तें पाहूं. असं पहा कसाताई, आम्ही वाणीउदमी माणसं. तुझे वडील आहेत सावकार. पदोपदी संबंध येणार त्यांचा आमच्याशी. त्यांना दुखवून चालायचं नाही आमचं. इथली ब्राह्मण मंडळी मूठभर आहे खरी, पण त्यांच्याविद्द जातां येत नाही आम्हांला. किती झालं तरी तीं मोठीं माणसं आहेत हें विसरून चालत नाही, म्हणून दमादमानं घेतलं पाहिजे. आतां तुम्ही घरो जा. कुणीतरी चुगली करील आणि उगीच त्रास होईल. ”

किक्कीचे डोळे पुन्हा भरून आले होते. तिची मुद्रा पाहून अण्णांनाही गहिवर आला. तशाच गहिवरल्या शब्दांनीं ते म्हणाले, “ अजून फार अनुभव यायचा आहे. एव्हांच असा धीर सोडून कसं होईल ? पुरुषाची गोष्ट निराळी असते. बायकांचं जिणं मोठं परस्वाधीन. तिथं शिक्षणबिश्ण कुणी पहात नाही. एकादाच ब्राह्मण जरी आमच्या बाजूला असता तर मी डगमगलों नसतो—”

“ अन् मी इथंच राहिलं तर ? ” किक्कीनं विचारलं.

फाटकी वाकळ

“छे छे—” अण्णा घाबरून म्हणाले, “तें जमायचं नाही. व्हायचंच असलें तसं काहीं तर निराळी व्यवस्था करावी लागेल. पण इथं—छे छे ! ”

तसल्या त्या मनास्थितींत सुद्धां किक्कीला हसूं आल्यावांचून राहिलें नाही. ती म्हणाली, “आतां माझा भार मी तुमच्यावर सोपवलाय. तुम्हाला सारं काहीं माहीत आहे. माझें हितअहित—सुखदुःख तुम्हाला कळतेंय. माझ्या सहनशक्तीच्या पलीकडे गेलेंय सारं काहीं, हें ध्यानीं ध्या आणि मला हुकूम करा.” असं म्हणून ती नमस्कार करून एकदम निघून गेली.

“गरीब बिचारी पोरगी ! ” अण्णा उद्गारले, “हें असं चाललेंय जिकडे तिकडे. पण कायचं काय ? ही काहीं मुंबई नाही. या टीचभर गांवांत पंचाऐशीं बाजू सांभाळाव्या लागतात. मला वाटतं काहीं दिवस ही मुंबईला जाऊन राहिली तर बरं होईल. तसं सांगणार होतों मी, पण या वेळीं तिला तें पटलंनसतं—ती इरेला पेटली आहे—बापाच्या नाकावर टिच्चून इथंच रहायचं आहे तिला. बाबीकाकांचीच मुलगी कीं नाही ती ! बऱ्यासाठीं असो कीं वाड्यासाठीं असो, अभिमानाच्या बाबतींत दोघंही सारखींच. मला वाटतं, धोडशेटना घेऊन मी एकदां बाबीकाकांकडे जातो. मग पुढं काय व्हायचं तें होईल.”

बराच वेळ त्या विषयाची चर्चा करीत आम्ही बसलों होतों. जनी अगदीं मुकाट्यानं ऐकत होती. तिच्या मनांत चाललेली खळबळ तिच्या मुद्रेवरून मला दिसत होती. पण अण्णांचं तिकडे लक्ष गेलं नव्हतं. अण्णा निघून गेल्यावर ती म्हणाली, “कशाला एवढे भितायत त्या बामणाला ? काय झालं ती इथं येऊन राहिली तर ? मी आहेच इथं, आजीलाही आणूं हवी तर ! ”

“तिच्या हातांत चूल द्यायचीय वाटतं तुला ? ” थट्टेवर नेण्याच्या उद्देशानं मी म्हटलं.

“त्याची तुम्हाला काय पंचाईत ? आम्ही आमचं काय तें पाहून घेऊं.”

“वेडी आहेस जने—” मी म्हटलं, “या खेड्यांत तसलं काहीं चालायचं नाही. मुंबई असती—”

“मी कुठं पाहिलीय मुंबई ? ” जनी म्हणाली, “इथंच गेला ना माझा सारा जन्म ! इथंच बसून सांगतेंय मी, कीं काहीं कुणाला भ्यायची जरूरी नाही.”

“चुकतेयस जने ! ” मी म्हटलं, “इथं आम्ही नुसते घरचे घरवाले म्हणून रहाणार

मला पुन्हां तंबी मिळाली

नाही. आम्हाला इथं दर्जा आहे तो राखायला हवा. कुणी नांव ठेवील असं काही आमच्या हातून घडलं तर हातीं घेतलेल्या कामाला खीळ पडेल. तुझं म्हणणं मला पटतं—पण जोंपर्यंत आम्ही हें काम हातीं घेतलंय तोंपर्यंत काळ्याकुळ्यातून चालल्यासारखं जपून वागलं पाहिजे आम्हाला.”

“ भागूबाई आहांत झालं ! ” असं म्हणून फणकाऱ्यानं जनी आंत निघून गेली. तिचा तो आवेश पाहून मला मोठं कौतुक वाटलं. कुणब्याची पोर ही, जन्मभर गावानं छळलेलं, रोज खाटत राहिल्याशिवाय अन्न मिळायची पंचाईत—पण केवढा दिमाख या पोरीचा ! खेळ्यांतसुद्धां अशीं माणसं असतात याची कल्पना शहरच्या लोकांना कुठं आहे ?

या एकीलाच मीं पहात होतो. मला वाटलं, घरोघर अशा मुली नसतात कशावरून ? असे मुलगेही असतील ! स्वतंत्रतेची सळसळणारी ज्योत वडील माणसं फुंकर घालून विझवीत असतील. त्या कोंडमाऱ्यानं कासावीस होऊन किती तरुण मुलांमुलींच्या आयुष्याचा नाश झाला असेल ! कोण करतंय त्याची चौकशी ? इतके दिवस मी या गांवीं आहे पण कुणाच्या घरीं काय चाललं आहे याचा पक्का अंदाज मला तरी कुठं आला आहे ? अजून आम्ही जपून चाललो होतो. चढावाचं धोरण अजून आम्ही स्वीकारलं नव्हतं. केव्हां तरी हा चढाव करणं भाग होतं. अस्पृश्यतानिवारण करायचं म्हणजे महारमांगाचीच अस्पृश्यता का ? ज्यांना आम्ही अस्पृश्य समजत नाही त्यांच्यांतील प्रच्छन्न अस्पृश्यता घालवण्याचा कार्यक्रम कुठं कुणी आखला होता ?

हा नवा विचार माझ्या मनांत आला तेव्हां माझं मलाच समाधान वाटलं. अण्णांची शिष्टाई काय होते तें पाहून थोडंसं चढाईचं धोरण स्वीकारायचं असं मीं ठरवलं. त्यासाठीं कदाचित् मला पुन्हां अण्णांच्या घरीं जाऊन रहावं लागलं असतं. ब्राह्मण शूद्र एका जागीं राहून एका चुलीवर संसार धाटूं शकतील; पण विवाहपूत्रांनं न बांधलीं गेलेलीं तरुण आणि तरुणी एका घरीं रहाणं मोठं कठोण होतं याची मला कल्पना होती. कुणब्याची पोर असलेली जनी माझ्यासारख्या अविवाहिताच्या घरीं येऊन काम करते याचा दिखील केवढा बोजवारा केला जात होता. मग किकी जर इथं येऊन राहिली असती—एका बिन्हाडांतच राहिली असती—तर गांवाला आग लागल्याएवढा मोठा हलकलोल उडाला असता ! म्हणूनच मला वाटलं, कीं किकीला घर सोडावं लागलं तर आपण पुन्हा अण्णांच्या घरीं जाऊन रहावं आणि हें बिन्हाड किकीच्या हवालीं करावं.

फाटकी वाकळ

शाळेचा व्याप एवढा मोठा वाढला होता, की तो आवरणं मला एकव्याला कठीण जात होतं. त्याशिवाय सुताचे वर्ग सुरू होते ते निराळेच. पण तें काम आतां सुरळितपणें चालू झाल्यामुळं मला तिकडे फारसं लक्ष द्यावं लागत नसे. या सुताच्या वर्गाचा प्रपंच बहुतेक जनीनंच पत्करला होता. पण शाळेच्या कामांत मला दुय्यम शिक्षकाची उणीव अतिशय जाणवत होती. आणि म्हणूनच किकी आली तर माझा तो भार बराच हलका झाला असता. माझ्यासारखाच कुणी तरी एकादा बाहेरचा मनुष्य येऊन त्यानं पुन्हा मुळापासून सुरवात करण्यापेक्षां गावचीच असलेली किकी माझ्यापेक्षांही जास्त जिव्हाळ्यानं हा कार्य-भाग उचलूं शकली असती !

मी तसं म्हटलं तेव्हां जनीला राग आला. जेवायला वाढीत असतांना आमटीचं पातेलं माझ्या पुढ्यांत टाकून ती फणफणत निघून गेली. तिला कां राग यावा हेंच मला कळलं नाही. खरं पाहिलं, तर तिला आनंद व्हायला हवा होता. किकीचं आणि तिचं नातं गांवांतल्या इतर कुणाही ब्राह्मण स्त्रीपुरुषापेक्षां जास्त लोभाचं होतं. पूर्वीच्या काळांत जनीची तरफदारी करण्यासाठीं किकी आपल्या आईबापांबरोबर भांडल्याच्या हकिकती मला जनीनंच सांगितल्या होत्या. मग तिला राग कां आला ? मी सरळ सरळ विचारलं तेव्हां ती म्हणाली, “ गांवच्या लोकांना कांदीं हें पटायचं नाही. किती झालं तरी ती वायकोमाणूस, तिनं का मुलांना शिकवायचं ? ही आहे मुलांची शाळा, अजून एकसुद्धां मुलगी येऊं लागली नाहीं शाळेंत, मुलींची शाळा असती तर गोष्ट निराळी होती. ”

“ पण आमटीचं पातेलं माझ्यासमोर आदळण्याइतका तुला जो राग आला तो कांदीं एवढ्याचसाठीं नव्हे ! ”

“ नव्हे ना ? मग झालं तर. मला नाहीं ती आवडत. असली बाई नको या आमच्या संसारांत यायला ! ”

“ काय केलं तिनं ? ”

“ कांदीं केलं नाहीं अजून. पण ती मास्त्रीण म्हणून आली तर काय करील नि काय न करील हें कांदीं मला सांगतां यायचं नाहीं. त्यापेक्षां एकादा पुरुषमास्तरच आणा. ”

“ तो ब्राह्मण असला तरी चालेल का ? कीं एकादा मराठा किंवा कुळवाडी हवा ? ”

“ मला समजतेय बरं ही खोच ! ” असं म्हणून तिनं ताकाचं भांडं आणून माझ्या समोर आदळलं, “ पण मी इतकी कांदीं उठवणीला आलें नाहीं अजून. ”

मला पुन्हा तंभी मिळाली

काहीं केलं तरी मग ती बोलेलना. तिचा उद्देश काय होता याचा थांग तिनं मला लागू दिला नाही.

दुसऱ्या दिवशीं अण्णा बाबीकाकांना भेटून आले. बाबीकाका किकीवर भयंकर चिडले होते. तिच्या नांवाचा उल्लेख सुद्धा त्यांना सहन होईना. या बाबतीत आपल्याला काहीं सुद्धा बोलायचं नाही असं त्यांनीं स्पष्टपणें सांगून टाकलं.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं बाबीकाकांची संक्रांत माझ्याकडे वळली. ते येत आहेत असं पाहून जनी एकदम दृष्टीआड झाली. मी एकटाच आहे अशा समजुतीनं त्यांनीं बोलायला प्रारंभ केला. ते म्हणाले, “असं पदा रघुनाथराव, हें चाललं आहे हें काहीं ठीक नाही. तुम्ही पहिल्यानं आलां, वाण्याच्या घरीं जेवायला राहिलां म्हणून तुम्हाला मी विरोध दाखवला, त्याचा सूड उगवायचा बेत तुम्ही चालवला आहे अशी माझी खात्री झाली आहे. मुंबईला असतांना तुमचं आणि कमीचं कितपत जुळलं होतं तें काहीं मला माहीत नाही. पण इथं आल्यापासून तुम्ही तिला फुसलावण्याचा प्रयत्न करतां आहां. ती सज्जन आहे, कायदेशीर रीतीनं मी तिच्यावर ताबा चालवूं शकत नाही. पण नीति म्हणून जगांत काहीं आहे कीं नाही ? दुसऱ्याच्या पोरी फुसलावणारे तुम्ही—तुम्ही काय आमच्या मुलांना शिक्षण लावणार ? ”

बाबीकाकांचा एकंदर आविर्भाव पाहून मला चीड आली. पण शक्य तेवढं आत्मसंयमन करून मी म्हणालों, “आपण मला निष्कारण दोष देत आहां. या कामीं माझा कोणताही संबंध नाही. तिनंच अण्णांकडे हा प्रस्ताव केला आणि त्यांनीं तुम्हाला विचारलं. ”

“असं आहे ना ? ” बाबीकाका तिरमिरून म्हणाले, “तर मग असं करा—तिला या शाळेंत काम करूं द्यायचं नाही असं या लोकांना स्पष्टपणें सांगा. ”

“तसं मी कसं सांगूं ? ” मी शांतपणें म्हणालों, “एक नोकर म्हणून मी इथं आलों आहे. या शाळेच्या व्यवस्थेंत मला कोणताही हात घालतां येत नाही. मला जो कुणी असिस्टंट देण्यांत येईल त्याच्याकडून योग्य रीतीनं काम करून घेणं एवढीच माझी जबाबदारी आहे. ”

“मग असं करा तर—” बाबीकाका जरा थंडावून म्हणाले, “त्या कुणी जर तिची नेमणूक केली तर तिला नालायक ठरवून काढून टाका ! ”

“तिनं योग्य रीतीनं आपलं काम केलं तरीही ? ”

फाटकी वाकळ

“ हो, तरीही. असिस्टंट कुणी पुरुषच असावा असा आप्रह तुम्ही कां धरूं नये ? ”

“ मी हुकुमाचा ताबेदार आहे. देतील तो असिस्टंट घेऊन मला काम चालवले पाहिजे. ”

“ समजलों—समजलों—” बाबीकाका ताडून उठून म्हणाले, “ हें तुमचंच कवटाळ आहे सगळं. कशी ती इथं येते आणि मास्तरकी करते तेंच आतां पहातों ! ”

रागाच्या तिरमिरीत चंची विसरून बाबीकाका निघून गेले. मी चंची घेऊन त्यांच्या मागून धावलों तेव्हां त्यांनीं माझ्याकडे ढुंकून सुद्धा न पहातां चंची घेऊन खिशांत टाकली.

मी परत आलों तेव्हां जनी मला म्हणाली, “ आतां माझी कबुली आहे गुरुजी. काल बोललें तें आतां रद्द. कमाताई आतां आलीच पाहिजे. होऊन जाऊं द्या म्हणावं ! ”

मी तिला उत्तर दिलं नाहीं.

मला मोठा पेंच पडला होता. भलतीं प्रकरणं उपस्थित होत होतीं. मी हातीं घेतलेल्या माझ्या कार्याला तीं विघातक होतील कीं काय अशी भीति मला वाटूं लागली. किकीसारखी सद्दकारी मिळणं खरोखरच भाग्याचं होतं. काँग्रेसच्या प्रचाराची कल्पना माझ्यापेक्षां तिलाच जास्त अवगत होती. तिनं तो अभ्यास केला होता. मी नुसतं आंधळेपणानं तें काम पत्करलं होतं. प्रत्येक बाबतींत ती मला मार्गदर्शक झाली असती असं जरी मला वाटत होतं, तरी बाबीकाकांचा तो आवेश पाहून मला माझ्या भवितव्याची काळजी वाटूं लागली.

काही तरी नवा कार्यक्रम सुरू करण्यासाठीं मी उतावीळ झालों होतों. नुसती मास्तरकी करण्याच्या उद्देशानं मी इथं आलों नव्हतों हें पदोपदीं मला जाणवत होतं. असा नवा कार्यक्रम कोणता असावा याची अचुक कल्पना मला येत नव्हती. प्रस्तुत परिस्थितींत निमगांवच्या लोकांना पटेल अशाच एकाद्या कार्यक्रमाची योजना करणं अवश्य होतं. तो असा कार्यक्रम काय असावा हें गांवच्या कुणा स्थानिक माणसालाच सुचवतां आलं असतं. तसा काहीं कार्यक्रम सुचण्याइतकी व्यापक दृष्टी अणांना नव्हती. धोंडशेटचीं मतं आर्यसमाजी असल्यामुळं त्यांनीं सुचवलेला कार्यक्रम गांवच्या लोकांना एकाएकीं पचला नसता. अशा वेळीं अशा कामीं कार्यक्रम सुचवण्यापासून तों तो अंमलांत आणण्यापर्यंत किकीचं सहाय्य बिनमोल झालं असतं असं मला पुनः पुन्हा वाटत होतं. म्हणूनच शिष्टाईसाठीं मी अणांना

मला पुन्हां तंबी मिळाली

बाबीकाकांकडे जायचा सल्ला दिला. पण त्यांतून कांहींच निष्पन्न न होतां प्रकरण उल्ट विकोपास जात असल्याचं पाहून मी फार अस्वस्थ झालों.

आणि इकडे जनीला तर चेव आला होता. चोवीस तासांत तिचं मत कां बदललं याचा मला अंदाज येईना. बाबीकाका विरोध करतील याची कल्पना तिला पहिल्यापासूनच असली पाहिजे होती. केवळ बाबीकाकांनीं येऊन मला तंबी दिली एवढ्यामुळंच तिचं मत बदललं असं मला वाटेना. बाबीकाकांची तंबी हें तात्कालिक कारण झालं असेल पण तिला चेव येण्याच्या मुळाशीं दुसरंच कांहीतरी कारण असलं पाहिजे अशी शंका मला येऊं लागली.

जनीचा स्वभाव जितका मोकळा होता तितकीच ती आंतल्या गांठीची होती. गावांतल्या सगळ्या लोकांकडून जन्मादारभ्य छळ होत गेल्यामुळं तिचा कुणावरच विश्वास नव्हता. कुणावरही विश्वास टाकायला पक्का अंदाज घेतल्याशिवाय ती सहसा धजावत नसे. इतके दिवस झाले तरी अजूनही माझ्याशीं वागतांना ती हात राखून बोलत असे. किकीचं आणि तिचं रहस्य कितपत होतं तें मला कळणं शक्य नव्हतं. पण यापूर्वी तरी त्यांचं दोघींचं नातं इतरांच्या पेशां जास्त आपुलकीचं होतं अशी माझी अटकळ होती.

किकीचा तरी मला तितकासा परिचय कुठं होता ? नुसत्या बोलण्यावरून माणसाची कर्तबगारी कळत नाही. नुसत्या तात्विक चर्चेनं माणसाच्या अंतःकरणाचा ठाव लागत नाही. दिखाऊपणा आणि टिकाऊपणा यांच्यांत जमीनअस्मानाचं अंतर असलं तरी सकृद्दर्शनीं दिसणाऱ्या दिखाऊपणाची मजल केव्हां कशी थांबते हें सांगतां येणंही कठीण असतं. विद्यार्थीदर्शेत माणूस भावनाप्रवण असतो. त्या भावनेच्या भरांत तो एकाद्या कामाला हात घालतो. तें काम मी पत्करलेल्या कामासारखं सार्वजनिक स्वरूपाचं असलं तर तें तडीला नेण्याची जबाबदारी फार मोठी असते. १९२० सालानन्तर पुष्कळांनीं काँग्रेसच्या चळवळींत त्यागबुद्धीनं भाग घ्यायला सुरुवात केली होती. पण त्यांतलीं शेंकडा नव्वद माणसं कच खाऊन मागं हटलीं आणि शेवटीं काँग्रेसविरोधी बनलीं, हें मी माझ्या डोळ्यांनीं पाहिलं होतं. तसल्याच भावनात्मकतेनं किकी जर आली तर विरोधाला तोंड देत टिकून रहाणं तिला कठीण जाईल असं मला वाटलं.

भावनात्मकता सर्वसाधारण असते; पण निष्ठेचीं उदाहरणं मात्र अगदीं विरळ असतात. मला तरी माझी स्वतःची खात्री कुठं वाटत होती ?—भावनावश होऊनच मी ही उडी

फाटकी वाकळ

घेतली होती. या कामी विरोध निर्माण होईल—नव्हे, त्या विरोधाला सुद्धा नवेनवे फाटे फुटतील—असा अंदाज त्या वेळीं मला मुळींच आला नव्हता. अजूनही विरोधाची मजल कुठवर जाईल हें मला सांगतां आलं नसतं. पण तितकाच निष्ठावान सहकारी मिळेल तर माझी निष्ठा दडमूल होऊन या दिव्यांतून मी पार पडेन असं मला वाटत होतं.

जनी मोठ्या खुर्षीत आली होती. स्वतःचं घर टाकून किंकी आमच्या जोडीला खात्रीनं येणार असा तिचा ठाम समज झाला होता. न घडलेली गोष्ट घडावी—गांवांतलीं मुलगी बापाला विरोध करून त्याच गांवांत सवा हात तुरा लावून मिरवीत रहावी, ती तशी मिरवित असतांना ‘चांगलं बापाचं नाक ठेचलं’ असं जगानं म्हणावं—विशेषतः अशा रीतीनं बाबीकाकांचीच फटफाजिती व्हावी असं तिला वाटत होतं.

पहिल्यापासूनच बाबीकाकांवर तिचा राग होता. तिच्या घराण्याच्या छळांत बाबीकाकांचा हात प्रामुख्यान होता. तो छळ कशा प्रकारें झाला होता याची मला कल्पना नव्हती. वारंवार त्या छळाचा उल्लेख जरी जनी करित असे तरी त्याचा तपशील सांगण्याचं अचुक टाळीत असे. किंकी घर सोडून निघाली तर जनीला आनंद होण्यांत या छळांतला कोणता तरी विशेष प्रकारचा तपशील कारणीभूत होत असावा अशी शंका येऊन मी अपेक्षित घटना कशा प्रकारें घडून येतात याची वाट पहात स्वस्थ राहिलों.

प्रकरण १३ वें

आमचं कुटुंब वाढूं लागलं

आणखी एक आठवडा निघून गेला. किकी अण्णांना येऊन भेटत होती असं मला कळलं पण मी तिकडे लक्ष दिलं नाहीं. जनीलाही या बाबतींतील कांहीं तरी माहिती असावी असा माझा समज होता. ती होऊन बोलत नाहीं मग मी तरी कशाला विचारूं, असं म्हणून मी स्वस्थ बसत होतो.

त्या रविवारी मुख्य व्यवस्थापक मंडळीची सभा भरवण्यांत येऊन त्या सभेला हजर रहाण्यासाठी मला आमंत्रण आलं. यापूर्वी अशा सभांना मी हजर रहात नसें. सभेतील चर्चा सदोदित व्यावहारिक स्वरूपाची असल्यामुळं माझ्या हजर रहाण्याची जरूरीही नसे. पण या सभेला मला आमंत्रण आल्यामुळं हें प्रकरण किकीसंबंधाचंच असावं असं मला वाटलं.

अण्णा, धोंडशेट, रामभाऊप्रभृति पंचमंडळी गोळा झाली होती. विषयाचा उपक्रम अण्णांनीं केला. विषय तोच होता. रामभाऊ म्हणाले, “आधींच त्या लोकांशीं आमचं सूत जुळत नाहीं. त्यांत हा अर्ज जर आपण मंजूर केला तर गांवांतला विरोध वाढवल्याचा

फाटकी बाकळ

आरोप आपल्यावर येईल; त्यापेक्षा पुन्हा मुंबईला काँग्रेस-कमिटीला लिहून तिकडूनच शिक्षक मागवून घ्यावा.”

“मला विरोधाची भीति वाटत नाही. ” धोंडशेट म्हणाले, “ ती मुलगी मोठी उत्साही आहे. या गांवचीच आहे. पगाराच्या बाबतीत तिची फारशी अटही नाही. घर सोडून ती निघणार असल्यामुळे तिच्या अन्नवस्त्राची तजवीज झाली म्हणजे पुरे, एवढीच तिची मागणी आहे. ते लोक पूर्वीपासूनच आपल्याला विरोध करताहेत. आतां आणखी जास्त काय करतील ? फारतर आपली मुलं शाळेतून काढून घेतील. आहे हाच पसारा मोठा झाला आहे तेव्हां त्यांतून कांहीं मुलं निघाली तर कांहीं वाईट होणार नाही. आपली मुलं बाहेरगावी पाठवायची त्यांची ताकद आहे. ज्यांना तें शक्य नाही त्यांच्याकरतांच ही शाळा आहे. त्यांनी तक्रार जोपर्यंत नाही तोपर्यंत बाकीच्यांची पर्वा करायची जरूरी आहे असं मला वाटत नाही. मला वाटतं, कमला जोशी हिचा अर्ज आपण मंजूर करावा.”

माझं मत विचारण्यांत आलं. तेव्हां मी बाबीकाकांना ज्या भाषेत उत्तर दिलं होतं तीच भाषा थोडी मऊ करून मी माझं मत सांगितलं. शाळेच्या किंवा आश्रमाच्या व्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारचा हात घालायची माझी इच्छा नाही, असं मी सांगितल्याचा परिणाम एकंदरीत चांगलाच झाला.

किकीचा अर्ज मंजूर करण्यांत आला. सभा बरखास्त झाल्यावर अण्णा आणि धोंडशेट तेवढेच मार्गे राहिले होते. अण्णानीं मला खाजगी रीतीनं विचारलं तरीही मी कोणत्याच प्रकारे माझं मत द्यायचं नाकारलं. माझा विरोध असावा अशी त्यांना शंका आली—तसे अण्णानीं उद्गार काढले तेव्हां मी म्हणालों, “ इथं मी एक प्रचारक म्हणून आलों आहे—नोकर असं मी फार तर म्हणत नाहीं. प्रचारकाचं काम म्हणजे हुकुमाची अंमलबजावणी करणं. व्यवस्थापकांच्या त्या अधिकारांत मी हात घालूं इच्छित नाहीं. मला सांगायचंय तें एवढंच, की मिस जोशी यांची व्यवस्था जिथं मी रहातो तिथं करावी. मी पूर्वीसारखा अण्णांच्या घरी राहीन. ”

“ काय म्हणून कुणाला एवढं भयायचं ! ” धोंडशेट म्हणाले, “जनी तिथं असतेच. तिची आजीही तिथं येऊन राहील मग तुम्ही तिथं रहायला काय हरकत आहे ? वाटेल तर तिलाच एकदां विचारून पहा तिची हरकत नसली तर या कामीं आपण विरोध करण्याचं कांहीं कारण नाही. ”

आमचं कुटुंब वाढूं लागलं

अण्णांना तें तितकंसं पटलं नाहीं. लोकापवादाची भीती मलाही वाटत होतीच. तरी पण किक्की काय म्हणते तें पाहिलं पाहिजे होतं. जनी तर पाहिल्यापासूनच या प्रस्तावाला अनुकूल होती.

झालेल्या ठरावाची हकिकत बाबीकाकांच्या कानीं गेल्यावांचून राहिली नाहीं. अण्णांच्या दुकानीं जाऊन त्यांनीं केवढा तरी थयथयाट केला. अण्णांनीं एका शब्दानंही उत्तर दिलं नाहीं, तेव्हां बाबीकाकांचा मोर्चा माझ्याकडे वळला. आतां त्यांनीं पूर्वींचा प्रश्न सोडून ती कुठं रहाणार याची चौकशी माझ्याकडे करायला सुरवात केली. तोंपर्यंत कांहींच ठरलं नव्हतं त्यामुळं मी तरी त्यांना काय उत्तर देणार होतों ? माझ्याकडून निश्चित बातमी कांहीं मिळत नाहीं असं पाहून अगदीं स्वच्छ भाषेत मला शिव्या देत बाबीकाका निघून गेले.

दुसऱ्याच दिवशीं किक्की मला भेटायला आली. मी गंभीरपणाचा आव आणला होता. ती म्हणाली, “एव्हांपासूनच वरिष्ठपणाचा अधिकार गाजवायला सुरवात झाली वाटतं ? ”

“यांत वरिष्ठपणा कसला ? हाव्यवहार आदे. अन् वरिष्ठपणा तरी मी कुठं गाजवला आहे ? ”

“लिंगायताच्या मळ्यासारखा थाट आणून जे बसलां आहांत ते काय म्हणून ? मोकळेपणानं बोललांत तर बिघडेल का ? काय करावं हें विचारायला मी आलें आहें—”

“आतां काय विचारायचं राहिलं आहे ? अर्जे दिला, तो मंजुर झाला, नेमणूक झाली, आतां फक्त कामाला सुरवात करायची राहिली आदे. आतां मला विचारायचं काय राहिलं आहे ? ”

“समजा, मी आधीं विचारलं असतं तर तुम्ही कोणता सल्ला दिला असता ? ”

“तें आतां सांगण्यांत कोणता अर्थ ? ”

“पण सांगा तर खरं. ”

“मी सांगितलं असतं, गावांतल्या गावांत राहून चालत्या गाड्याला खीळ घालण्यापेक्षां सरळ मुंबईची वाट धरा ! बरा पगार मिळाला असता तुम्हाला अन् निमगांवांतही विरोध माजला नसता. ”

“अजूनही असंच वाटतं का तुम्हांला ? ”

“आतां सांगण्यांत काय अर्थ ? मी होय म्हटलं म्हणून ठरलंय तें थोडंच बदलणार आहे ! ”

फाटकी वाकळ

“ एकंदरीत तुम्हाला आवडलं नाही म्हणायचं ! ” असं म्हणून ती क्षणभर उगीच राहिली.

ती कांहीच बोलत नाही असं पाहून मी म्हटलं, “ हा एक अविचार झालाच, पण हें संकट माझ्यावर कां ? इथंच रहाण्याचा आग्रह कां ? ”

“ मी कुठं आग्रह केला ? ” ती मिस्तिलपणें हंसत म्हणाली, “ व्यवस्थापकांनी जी व्यवस्था केली त्याप्रमाणें वागणं मला भाग आहे.”

“ अगदीं मुकाठ्यानं कबूल केलं ? ”

“ कुणी ? ”

“ तुम्ही ! ”

“ आतां आलं का तुम्ही ? ” ती तोंड वेंगाडून म्हणाली. मी अस्वस्थ झालों. शक्य तेवढं तें सर्वनाम टाळायचा मी आतांपर्यंत प्रयत्न केला होता.

मी म्हटलं, “ शाळेंत काम करायचंय आपल्याला—तिथं तुम्हीच म्हटलं पाहिजे. ”

“ अन् इथं घरीं ? ”

“ म्हणजे ? इथं रहाणारच तूं तर ! ”

“ आतां कसं बरोबर आलं ! ” ती मोठमोठ्यानं हंसत म्हणाली.

“ घरीं एक आणि शाळेंत एक—अशा दोन भाषा वापरणं कांहीं मला खपायचं नाही ! ” रागाचं उसनं अवसान आणून मी म्हणालों.

“ तें आतां पाहूंच तर— ” असं म्हणून किंकी एकदम उठून आंत गेली.

आमचं भाषण ऐकण्यासाठीं जनी आंत दाराआड उभी राहिली असावी अशी मला शंका होती. किंकी आंत जातांच दोघीही मोठमोठ्यानं हसल्याचा आवाज मला ऐकूं आला. मी पुन्हां अस्वस्थ झालों. त्या एकीनंच मला टेकीला आणलं होतं; आतां या दोघी आल्या. या दोघींनीं संगनमत करून मला वठणीला आणायचं ठरवलं तर मी तरी काय करणार होतो ?

माझा अस्वस्थपणा वाढत होता. खेडेगांवांत कुठंही अस्तित्वांत नसणारी ही विचित्र कुटुंबव्यवस्था गांवच्या लोकांना कितपत पसंत पडली असती याचा कुणालाच अंदाज नव्हता. शहरांतसुद्धां अशा प्रकारची बिन्हाडाची योजना कितपत पडली असती याची शंका होती. आधींच ब्राह्मणमंडळीचा विरोध होता. त्यांनीं इतरांनाही खिजवलं असतं तर मुळावरच

आमचं कुटुंब वाढूं लागलं

घाव पडल्यासारखा झाला असता. जें काम करायचें त्याची जबाबदारी स्वतःवर न घेतां पुढील व्यवस्थेचा भार अण्णावर सोपवायचें मी आपल्या मनाशीं ठरवलं.

एक प्रकारें हा माझा मेकडपणा होता. पण ज्या अपरिचित वातावरणांत मी येऊन पडलों होतो, तिथं शक्य तितकं जपून वागणें मला भाग होतं.

शेवटीं त्या दोघींनीं आपला हट्ट चालवला. किकीनं अण्णांची समज कशा रीतीनं घातली तें कांहीं मला कळलं नाही. पण ते स्वतःच ज्यावेळीं तिला तिच्या सामानसुमानासह घेऊन माझ्या बिन्हाडीं आले तेव्हां मला बोलायला जागाच राहिली नाही.

आपल्यावरची जबाबदारी सोडवून घेण्यासाठीं मी म्हणालों, “असं पहा अण्णा, तुम्ही हिला इथं घेऊन आलांत, ती ही आतां इथंच रहाणार आहे का ?” अण्णांनीं नुसती होकारार्थी मान हालवली तेव्हां मी म्हणालों, “गांवांतले लोक काय म्हणतील याचा विचार केला आहे का ?”

“त्याची तुम्हांला काळजी नको.” अण्णा म्हणाले, “गांवांतल्या लोकांना म्हणायला काय जातं ? हिच्या बिन्हाडासाठीं स्वतंत्र जागा आणि स्वतंत्र स्वैपाकी ठेवायला खर्च द्यायला कुणी येतंय का ? तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका गुरुजी. कोण कांहीं म्हणूं लागलं तर तें आमचं आम्ही पाहून घेऊं.”

माझा जीव खाली पडला. मी न सांगतां किकीनं या कामीं अण्णांना इरेस घातलं तें बरं केलं. दूरदर्शीपणानं तिनें जबाबदारीचा बोजा मोठ्या युक्तीनं माझ्या खांद्यावरून उचलून अण्णांच्या माथीं चढवला.

त्या दिवशीं नित्याप्रमाणें जेवण जनीनंच केलं होतं. तिची आज्ञा प्रकृति बरी होतांच येणार होती. मी आणि किकी जेवायला बसलों—जनी वाढीत होती—वाढीत असतांना किकी जनीला पुनः पुन्हा डोळा घालून कां हसत होती तें मला कळना. जेवीत असतांना मी मुळींच बोलत नाहीं असं पाहून किकी म्हणाली, “जेवतांना न बोलायचा तुमचा नियम आहे वाटतं ?”

“छे छे, तसं कांहीं नाहीं. कसलेच नियम पाळीत नाहीं मी. ते सारे नेमधर्म तुमच्या त्या सनातनी लोकांनाच लखलाभ होवोत.”

कांहीं वेळ पुनः स्तब्धता पसरली.

फाटकी वाकळ

“जनी जेवण चांगलं करते—नाही ?” जनी वाढायला आली असतां किकी मला म्हणाली.

“चांगल्यावाइटाचा मी फारसा विचार करित नाही.” मी म्हटलं, “कित्येक वर्षे खाणावळीत गेल्यामुळं मला जेवणाची रुचि राहिलेली नाही.”

सैपाकघराच्या दाराशीं उभी राहून जनी म्हणाली, “कमाताईला देखील जेवण करतां येतं बरं का. आळीपाळीनं आम्ही चुलीचा ताबा घेणार आहोंत.”

“एवढ्याचसाठी हिला इथं रहायचा आग्रह केलास वाटतं ?” मी हंसत विचारलं.

“तसंच का म्हणाना—” जनी म्हणाली, “पण मला वाटलं होतं जेवण करायचा सारा भार कमाताई घेईल. मी आपली हाताजवळ काम करीन—चूल फुंकायची माझी दगदग तरी चुकेल म्हणून मी एवढा आग्रह केला तिला इथं येऊन रहायचा. पण ही म्हणते काय ‘जने, मला तुझ्याहातचं जेवण चालेल !’ शिकलेल्या मुलींना जेवण कुठं करतां येतं ? मी तसं म्हटलं तेव्हां कुठं आळीपाळीनं जेवण करायला कबूल झाली. मला वाटतं, एक दिवसाआड तुम्हाला उपास पडणार !”

आम्ही सारींच मोठमोठ्यांनं हसलों. वातावरण निवळत चाललं होतं. मलाही हलुहलु मोकळेपणा वाटत होता. मुंबईला असतांना आई हयात असल्या वेळची आठवण झाली. आजवर जनी जेवण करून वाढीत होती खरी पण घराच्या घरपणाला आपुलकीची छाया आली नव्हती. आज किकी आल्यामुळं हें घरसं वाढूं लागलं !

मला वाटलं, हा माझा सांस्कारिक दृष्टिदोष होता. इतके दिवस जनी घरांत वावरत होती, पण त्या कौटुंबिकतेला वास्तवपणा येत नव्हता. किकी आल्यामुळं जी आपुलकी वाढूं लागली ती समानधर्माच्या जाणीवेनं, सुशिक्षितपणाच्या जाणिवेनं, कीं एक-जातीच्या जाणिवेनं ?

यापूर्वी जनी घरकाम आटोपून आपल्या घरीं जात असे. आजपासून ती इथंच रहाणार होती. त्यापूर्वी मी जेवण झाल्यावर एकटाच कांहींतरी वाचीत पडत असें, पण आज शेजारीं किकी येऊन बसली तेव्हां मला कसंसंच वाटलं. जनी केव्हांही अंतर ठेवूनच वागत असे. ती एक नोकर आहे हें मी विसरत नव्हतों. पण किकी येऊन ज्यावेळीं अगदीं जवळ बसली त्यावेळीं मला प्रश्न पडला, कीं कोणत्या नात्यानं आम्ही आतां या घरांत वावरणार आहों ?

आमचं कुटुंब वाढूं लागलं

ती नोकर होती खरी—पण माझी नोकर नव्हती. नोकर या नात्यानं तिचा माझा दर्जा वस्तुतः सारखाच होता. शिक्षणाच्या दृष्टीनंही आतां ती माझ्याच दर्जाची होती. एकाच दर्जाचे दोन सहकारी या नात्यानं आम्ही वागलं पाहिजे होतं, शाळेंत आम्ही तशीं वागलों असतो, इतर चळवळींतही तोच दर्जा ठेवला असता; पण एका घरांत रहातांना आम्ही दोघांनीं एकमेकांशीं वागण्यांत कोणतं धोरण ठेवावं हें मला निश्चित ठरवतां येईना.

ज्या अर्थी ती एकदम येऊन अगदीं आपलेपणाच्या भावनेनं इतक्या जवळ बसली त्याअर्थी तिनं आपलें धोरण निश्चित केलें असावं असं मला वाटलं. तिला संकोच वाटत नव्हता—पण तिला संकोच वाटत नव्हता म्हणूनच मी अस्वस्थ झालों होतो. तसं पाहिलं तर तिच्या स्वभावाचा मला मुळींच परिचय नव्हता. कॉलेजांत असतांना तिच्याबद्दल ज्या गोष्टी बोलल्या जात होत्या त्यांत दोन गटांत दोन प्रकारचें स्वरूप होतं. कुणी तिला फाजील म्हणत तर कुणी सडेतोड म्हणत. पण असभ्य वर्तनाचा आरोप तिकडे कुणीही तिच्यावर केला नव्हता. बाहेरच्या कुणी माणसानं पाहिलं असतं तर तिच्या या सलगी-मुळं आमचा फारा दिवसांचा परिचय असावा असा त्याला भास झाला असता. परिस्थितीचा आढावा घेत मी आपल्याशींच विचार करीत स्वस्थ बसलों आहे असं पाहून ती म्हणाली, “ कां ? विचार कसला चाललाय ? ”

“ तुझ्या धैर्याचं मला कौतुक वाटतं—” मी गंभीर होऊन म्हटलं, “ आधीं हें खेडेगांव, गांवचे सारे लोक जुन्या संस्काराचे, तूं घरांतून भांडून निघालेली—गांवांत घर असतांना परक्या माणसाच्या बिऱ्हाडांत येऊन रहाण्याचा धीर तुला झाला तरी कसा ? पुष्काला-सुद्धां हें कठीण गेलं असतं. ”

“ कठीण तर आहेच—” किकी म्हणाली, “ पण मनाचा धडा करून—चांगला मागला पुढला विचार करून मी हें व्रत पत्करलंय. जगाचे आघात कसे होतील याची मला कल्पना आहे. पण या वेळीं तुम्ही मला धीर द्यायला हवा. तुमचा धीर खचला—नव्हे, तुम्हाला नुसता संकोच जरी वाटूं लागला तरी मला इथं रहाणं मुष्किलीचं होईल. येईल त्या संकटाला तोंड द्यायची माझी तयारी आहे. कसाही छळ झाला तरी पाऊल मागं घ्यायचं नाहीं असा मी निश्चय केलाय. अण्णा आणि धोंडशेट या दोघांनींही माझी बाजू सांवरून धरायचं कबूल केलं आहे. आतां काय तें तुम्हींच थोडं धैर्य दाखवलं पाहिजे. !

फाटकी वाकळ

एवढ्या पोक्तपणानं ती बोलत होती कीं मला सुद्धा तिच्या पुढं आपण क्षुद्र आहों असं वाटूं लागलं. मी म्हणालों, “ खरं सागूं किकी, मी घाबरलोंय. कौटुंबिक जीवनाचा मला अनुभव नाही. भरल्या घरांत मी कधीं वावरलों नाही. आधीं मुंबईची वस्ती—त्यांत आम्ही होतो तेव्हां मोजकीं माणसं—पुढं अगदीं फकिराचा संसार—अशा परिस्थितींत दिवस काढल्यामुळं कुटुंबाच्या घरांत कसं वागावं हें मला अजूनही कळलेलं नाही. पहिल्यानं अण्णांच्या घरी ज्यावेळीं मी जेवायला जात होतो त्यावेळीं तिथलं कौटुंबिक वातावरण मला थोडंसं त्रासदायक वाटत होतं. पण हळु हळु जसजसा परिचय होऊं लागला तसतसा त्या वातावरणाचा माझ्या मनावर परिणाम होऊन मी त्यांत रमून जाऊं लागलों. स्वतंत्र बिऱ्हाड करून राहिल्यावर मला पहिल्यानं काहीं दिवस ओकंओकं वाटूं लागलं. तरीही तिथली गोष्ट वेगळी होती. घरांतल्या बायका म्हणजे सास्वासुना होत्या; अण्णा, अण्णांचे भाऊ, त्यांचीं मुलं, असा सारा मोठा कविला होता. आज आपण इथं लहानसं कुटुंब थाटतो आहों पण त्यांत कुणीच कोणाचं कुणीही नाही. मी एक कुणीतरी, तूं एक कुणीतरी, जनी हिशेबांतच येत नाही—उद्यां तिची आजी आली तर—मला वाटतं कदाचित या घरचं वातावरण घरासारखं दिसूं लागेल. ना धड घर, ना खाणावळ कीं ना बोर्डिंग हाउस, असं एक जें विलक्षण वातावरण निर्माण होतं आहे तें पाहूनच मी घाबरून जातो आहे. ”

“ मला मोठं आश्चर्य वाटतं तुमचं ! ” किकी हसून म्हणाली, “ घाबरून जाण्यासारखं काय आहे इथं ? ”

“ कां बरं ? ” मी गंभीर होऊन म्हटलं, “ आपण इथं राहतो आहोंत—काय आपला संबंध आहे ? ”

“ तें खरं आहे— ” किकी म्हणाली, “ पण जें नाही तें करून दाखवण्यासाठीं तुम्ही इथं आलां. इथं शिक्षणाची आवड नव्हती—ती आवड तुम्ही उत्पन्न केली. सूत काढणं हा कोष्ट्याचा धंदा असा इथं समज होता—इथं तुम्ही सर्वांना कोष्टी बनवलं. आणखीही कांहींतरी कार्यक्रम सुरू करावे असं तुम्ही म्हणतां आहां असं अण्णानीं मला सांगितलं. या उंबरांतल्या किड्यांना उद्यां तुम्ही उघड्या आकाशाकडे बघायला शिकवाल आणि एवढंच हें तुम्हाला कठीण वाटतं ? अशक्य वाटतं ? ”

तिच्या शब्दांतल्या सामर्थ्यानं मी क्षणभर दिपून गेलों. ती मला डिवचीत होती कीं स्फूर्ति आणायचा प्रयत्न करीत होती तेंच मला कळेना. मी उगी राहिलों असं पाहून ती

आमचं कुटुंब वाढूं लागलं

म्हणाली, “ तुम्हाला या वेळीं काय वाटतंय याची मला कल्पना आहे. पण आपण कांहीं तरी सुधारणा करण्यासाठीं म्हणून निघालों आहोंत. सामान्य माणसासारखं सर्वसाधारण वर्तन करण्यानं आपला कार्यभाग होणार नाही. विश्वकुटुंबाच्या वृत्तीला असल्या या संसारातूनच सुरवात केली पाहिजे असं नाही तुम्हाला वाटत ? ”

मला उत्तर सुचेना.

ती म्हणाली, “ उत्तर द्यायचं नसलं तर नका देऊं. पण जगाच्या आघाताला तोंड देऊन आपल्याला हा नवा प्रयोग यशस्वी करून दाखवला पाहिजे. तुमचं मन निर्मळ आहे, माझंही मन निर्मळ आहे, जनी तर निर्मळपणाची भूर्तिमंत प्रतिमा आहे—तुम्ही अजून तिला ओळखली नसेल पण लहानपणापासून मी तिला पहातें आहे—जोडीला जनी आहे म्हणूनच मी या फंदांत पडलें. तिच्या आजीचा अजून तुम्हाला परिचय झाला नाही. ती एक मोठी फिलॉसफर आहे. ती शिकलेली नाही, तिनें कांहीं वाचलेंलं नाहीं, पण ज्या तत्त्वज्ञानाची चर्चा करतांना विद्वानांचीं डोक्यां फाटतात तसलं तत्त्वज्ञान आपल्या कुणबाऊ बोलीनं ती तुम्हाला सहज ऐकवूं शकेल. अशी माणसं एका जागीं जुळायचा योग मोठा कठीण ! तो जुळला आहे. तो आपण यशस्वी करून दाखवूं असं नाही का तुम्हाला वाटत ? ”

मी म्हटलं, “ किंकी, परिस्थितीची जाणीव जेवढ्या प्रमाणांत तुला आहे तेवढी मला नाही. तूं मला निर्मळ म्हटलंस पण मी कसा आहे याचा पडताळा मिळण्याइतका आपला सहवास घडला नाही. जनीबद्दल तूं मला जें सांगितलंस तें मला पटतं—पण रागाळं नकोस—तुझा माझा पुरता परिचयसुद्धा नाही—”

“ एवढंच ना ? ” ती मोठमोठ्यानं हसत म्हणाली, “ मग आतां होईल परिचय—” घरांतलं काम उरकून जनी तितक्यांत आली. तिला उद्देशून किंकी म्हणाली, “ ऐकलंस जने, हे तुझे गुरुजी मला घाबरतात. तशी घाबरण्याजोगी मी आहे का ? ”

“ आतां घ्या म्हणावं अनुभव ! ” जनी म्हणाली.

“ पहा आतां—” किंकी म्हणाली, “ जनीसुद्धा तेंच सांगतेय, पण जने, तुझ्यावर मात्र तुझ्या गुरुजींचा विश्वास आहे. ते भिताहेत क्युंय ते मला. ”

“ आपोआपच जाईल त्यांची भीति ! ” जनी म्हणाली, “ चल, आतां आपण आपलं बिऱ्हाड लावूं. ” असं म्हणून किंकीचा हात धरून तिला ओढीत ती घरांत घेऊन गेली.

फाटकी वाकळ

जवळ पडलेलं पुस्तक घेऊन मी वाचायचा आव आणला. पण वाचलेलीं अक्षरं माझ्या डोक्यांत ठरेनात. मी भांबावून गेल्यासारखा झालों होतो. किकीचा आत्मविश्वास आहे की नुसताच बेफामपणा आहे ? कुठल्या या वावटळींत मी सांपडलों !

मी पुन्हा वाचायचा प्रयत्न केला. मनाचा निश्चय करून हे सारे विचार मी डोक्यांतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न करीत होतो. किकी आणि जनी आंत मोठ्यामोठ्यानं खिदळत होत्या. तें त्यांचं किडमिडणं ऐकून माझ्या आंगावर रोमांच येत होते. आजपर्यंत भकास वाटणारी ही मठी या दोन तरुणींच्या आस्तित्वानं आज सजीव झाल्यासारखी वाटत होती. पुस्तक बाजूला ठेवून दिवा मालवून मी बिछान्यावर पडलों.

तरीही आंत त्यांचं बोलणं सारखं सुरू होतं. उठून माजघराच्या दाराला खीळ द्यावी असा विचार माझ्या मनांत येत होता. पण जोपर्यंत त्या दोघी आंत बोलत होत्या तोपर्यंत तसं करणं मला भेकडपणाचं वाटलं.

मोठ्या खुर्चीत येऊन त्या आंत बोलत होत्या, सारख्या हसत होत्या, खिदळत होत्या, त्यांच्या त्या हसण्याखिदळण्यानं घरभर फुलबाग बहरला आहे असं मला वाटलं.

बाहेर मी एकटाच पडलों होतो. आंत त्या दोघी होत्या. एकमेकांचीं मनं मोकळीं करून एकमेकांशीं बोलत होत्या.

मी मात्र एकटाच होतो. मला वाटलं, यावेळीं माझ्याच सारखा एकादा जोडीदार माझ्या-बरोबर हंसायला खिदळायला असता तर केवढी बहार झाली असती !

आंतला दिवा मालवला तरीही त्यांची बडबड थांबत नव्हती. त्या मोठ्या रंगांत आल्या होत्या. त्या काय बोलत होत्या तें मला ऐकूं येत नव्हतं—पण त्या अस्पष्ट शब्दांच्या शंकारानं माझ्या हृदयाला क्षिणाक्षिण्या येत होत्या.

त्यांचं तें बोलणं ऐकायचा प्रयत्न करीत असतांच मला केव्हा झोप लागली तें कळलं नाही.

प्रकरण १४ वें

किकी अनाथ झाली

मुलीच्या शाळेत 'मास्त्रीण' असलेली पहायची लोकांना सवय होती. पण खेडेगांवच्या मुलांच्या शाळेत—विशेषतः इंग्रजी शाळेत मास्त्रीण येऊन शिकवू लागल्यापासून सर्वोनाच मोठं आश्चर्य वाटलं.

गांवच्या बायका पाणवठ्यावर जात असतांना रिकाम्या घागरी बाजूला ठेवून इंग्रजी शिकवीत असलेल्या या मास्तरणीला पहाण्यासाठी खिडकीतून डोकावल्यावांचून सहसा पुढं जात नसत. 'काय ग बाई तरी ! बाबीकाकांची कमी इंग्रजी कीं ग बोलते !' असं म्हणून त्या आपापसांत जे आश्चर्योद्धार काढीत त्याचं मला कौतुक वाटे. एक मुलगी इंग्रजी बोलते, इंग्रजी शिकवते, याचं कौतुक करायचा काल आतां राहिला नव्हता. पण तो शहरामधे, किकी कॉलेजांत असते हे गांवच्या लोकांना माहीत होतं, पण रजेत ती जेव्हां जेव्हां गांवीं येई तेव्हां तेव्हां तिच्या इंग्रजी बोलण्याचा पुरावा कुणाला कुठं सांपडत नसे; म्हणूनच मुलांना—म्हणजे पुरुषमुलांना—इंग्रजी शिकवणाऱ्या या मुलीचं त्या लोकांना कौतुक वाटूं लागलं.

फाटकी वाकळ

साऱ्या गांवांत बायकामंडळींत हाच एक चर्चेचा विषय होऊन बसला होता. त्या चर्चेत कोणत्याही प्रकारचा निषेधाचा भाव नव्हता. बायकांना तिच्याबद्दल अभिमान वाटत होता. एका स्त्रीनं पुरुषांची मास्तराण होणं म्हणजे कांहीं तरी अजब ओढे असं त्यांना वाटे आणि म्हणूनच गांवच्या बायका तिच्याकडे आदरानं पहात. ब्राह्मणवठारांत या बाबतींत कोणती चर्चा चालत असे याची खबर माझ्यापर्यंत येऊन पोचली नव्हती.

या सर्व प्रकरणीं किकी अगदींच उदासीन होती. शाळेंत काम करूं लागल्यापासून तिने आपले कान झाकून घेतले होते. आखलेल्या मार्गीनं जायचं, आजूबाजूला पहायचं नाही, निंदास्तुतीची चाड बाळगायची नाही अशा दृढनिश्चयानं ती आपलं शिक्षिकेचं काम बजावीत होती. माझ्या भावनेच्या दृष्टीनं आमच्या गृहस्थितींत पहिल्या दिवशीं जी परिस्थिति उत्पन्न झाली तिचा परिणाम पुढं टिकून राहिला नाही.

जनीनं म्हटलं तें खरं होतं. किकीला जेवण करतां येत नव्हतं. तरीही स्वैपाक करण्याच्या ह्मणानं ती जनीकडून धडे घेत रोज आमच्या जेवणाची आबाळ करीत होती. एक दिवसाआड किकीच्या हातचं 'नवनवोन्मेषशाली' जेवण पचवण्याचं दिव्य मला करावं लागत होतं. स्वैपाक करणं म्हणजे कांहीं मोठं विकट काम नव्हे खरं, पण कांहीं केल्या किकीला तें साधत नव्हतं. एकदोन दिवस चुणुक दाखवण्यासाठीं म्हणून मी स्वैपाक करून दाखवण्याचा प्रयोग केला, तो किकीच्या प्रयोगापेक्षां यशस्वी ठरला.

किकीनं जेवण करण्याच्या भानगडींत पडूं नये असं जनीचं मत होतं; पण ती आपला हट्ट सोडीना. जनीची आजी सुभद्रा आतां चांगली बरी होऊन आमच्याकडे रहायला आली होती. ती आल्यापासून आमच्या संसाराला एक प्रकारचं पोक्तपणाचं स्वरूप आलं. गांवच्या लोकांत या आमच्या कुटुंबव्यवस्थेबद्दल जरी बरीच चर्चा चाले तरी उघडपणें आम्हाला नांव ठेवण्याचा प्रयत्न कुणी केला नाही. ब्राह्मणमंडळींत अर्थातच आम्हाला विरोध होता. तो नुसताच या कुटुंबव्यवस्थेकरतां नसून आमच्या सर्व प्रकारच्या भ्रष्टाकाराबद्दलचा होता. किकी आमच्याकडे येऊन राहिल्यापासून कांहीं दिवस बाबीकाकांनीं गांवांत यायचं अजिबात वर्ज्य केलं होतं त्यामुळं किकीला हायसं वाटलं.

आमच्या या नव्या संस्थेबद्दल आणि त्या संस्थेंत चालत असलेल्या कार्याबद्दल गांवांतल्या सर्वसामान्य लोकांना जो एक आदर होता, अस्पृश्यतानिवारणाची जी एक

किकी अनाथ झाली

पुढल्या पायरीची अपेक्षा गांवांतल्या कित्येकांना भीतिदायक वाटत होती, त्यापेक्षा ब्राह्मण-मंडळी ओरड करीत असलेला हा आमचा 'भ्रष्टाकार' सर्वत्रांना क्षम्य वाटत होता.

किकी बी. ए. झाल्याची बातमी आली तेव्हां गांवच्या लोकांनी आपल्या खर्चानं गांवभर पेढे वांटले. ते पेढे बाबीकाकांकडे पाठवून देण्यांत आले तेव्हां त्यांनी ते भिरकावून दिले. ही बातमी किकीला कळली तेव्हां तिला दुःख झालं. ती म्हणाली, "काका म्हणत असत, कीं जें आम्ही मिळवलं नाही तें आमच्या मुलांनीं मिळवावं—मी बी. ए. व्हावं अन् बी. ए. मुलीचा आपण बाप म्हणून मिरवावं, असं वारंवार म्हणणाऱ्या काकांनीं आतां हें असं करावं ना ?" क्षणभर तिला गर्हिवर आल्यावांचून राहिला नाही.

जनीनं चोरून तिच्या आईची भेट घेतली त्या वेळीं ती किकीची हकिकत विचारीत पोटभर रडली. किकी बी. ए. झाल्याबद्दल तिला आनंद झाला होता. बाबीकाकांनीं पेढे फेकून दिले ही गोष्ट तिच्या मनाला फार लागून राहिली होती. 'आम्हीच जिथं पेढे वांटायचे तिथं माझी मुलगी पास झाली म्हणून गांवानं वांटलेले पेढे असे फेकून दिले हें बरं झालं नाही.' असं म्हणून ती आणखी रडूं लागली असं जनीनं सांगितलं. काही तरी कारण काढून किकीला येऊन भेटावं असं तिला वाटत होतं, पण त्याचबरोबर बाबीकाकांच्या रागाची तिला तितकीच भीति वाटत होती.

एका कुटुंबाच्या सुखासमाधानांत झालेला हा विक्षेप माझ्या मनाला लागल्यावांचून राहिला नाही. हें प्रकरण कसं मिटवावं याचा आम्ही विचार करीत होतो. पण बाबीकाकांच्या हाडकपाळीपणामुळं कुणाचीच मात्रा चालण्याचा संभव नव्हता.

जोडीला किकी मिळाल्यामुळं शिक्षणाच्या कार्याबरोबरच चरखे—मागाचं काम जास्त जोराला लागलं होतं. बहुतेक मुलं आतां सूत काढण्यांत तरेबरे झालीं होती. त्या सुताचा कपडाही आतां नमुनेदार निघू लागला होता, असं पाहून गांवच्या लोकांना त्या कामीं अभिमान वाटावा, उत्तेजन यावं म्हणून किकीनं एक समारंभ करण्याचं ठरवलं.

गांवच्या मुलांनीं काढलेल्या सुतापासून तयार केलेल्या खादीचे सदरे या समारंभाच्या वेळीं गांवच्या प्रमुख व्यक्तींना द्यायचं ठरवलं होतं. या समारंभाच्या अध्यक्षस्थानीं माझी योजना करण्यांत आली होती. या समारंभाला सारा गांव लोटला होता—बायकासुद्धां आल्या होत्या. चांभारमंडळींना बसवण्याची व्यवस्था थोडं अंतर ठेवून करण्यांत आली होती. गावची ब्राह्मणमंडळी मात्र या समारंभाला मुळीच हजर राहिली नव्हती.

फाटकी वाकळ

मुख्य भाषण किकीनं केलं. त्यांत तिनं, आपलं अन्न आणि वस्त्र आपणच निर्माण करून स्वयंपूर्ण होण्याच्या प्रयत्नाचं महत्त्व सर्वत्रांना पटवून दिलं. धोंडशेट, अण्णा, रामभाऊ प्रभृति मंडळींना एकेक सदरा माझ्या हस्ते अर्पण करण्यांत येऊन हार घालण्यांत आला तेव्हां तेही सन्नदित झाल्यावांचून राहिले नाहीत.

माझ्या भाषणांत मी बहुतेक किकीच्या भाषणाचाच अनुवाद केला, पण तिच्या भाषणापुढं माझ्या भाषणाचं तेज पडलं नाही असं माझं मलाच वाटलं. वक्तृत्वाच्या कल्लेंत ती जितकी निपुण होती तितकीच या कार्यावहूलाची तिची तळमळ आंतरिक श्रद्धेची होती, म्हणूनच तिचं भाषण परिणामकारक झालं.

या समारंभाचा गांवांतल्या लोकांवर चांगलाच परिणाम झाला. धोंडशेट हे आर्यसमाजी होते. काँग्रेसचीं कांहीं तत्वं त्यांना तितकींशीं पटत नव्हतीं. खादीच्या बाबतींत ते जरी विरोधी नव्हते तरीही त्यांना खादीबद्दल फारसा जिढाळा वाटत नव्हता. असं असतांना या समारंभाच्या दुसऱ्याच दिवशीं ते जेव्हां सूत काढायचं शिक्षण घेण्यासाठीं आमच्याकडे आले त्या वेळीं मी आश्चर्यचकित झालों. ते म्हणाले, “या तुमच्या खादीच्या चळवळीमागं राजकारण काय असेल तें असो, तें कांहीं मला पहायचं नाहीं. पण माझ्या गांवच्या पोराबाळांनीं तयार केलेला कपडा माझ्या आंगावर चढल्याचं पाहिलं—तो आंगावर चढवला तेव्हां खरोखरच माझ्या मनांत कांहीं तरी नवीनच भावना उत्पन्न झाली. आपणच सूत काडून त्याचा कपडा एकदां आंगावर चढवावा असं मला वाटूं लागलं अन् म्हणूनच मी तुमच्याकडे आलों.”

त्यांचं भाषण ऐकून किकीला अतिशय आनंद झाला. आपल्याला सर्वांत मोठा जय मिळाला असं तिला वाटलं.

धोंडशेट चरखा फिरवीत आहेत असं दिसून येतांच गांवांतल्या इतर मंडळींनाही स्फूर्ति आली. नवे नवे चरखे आणवण्यांत आले. कापसाच्या पुळ्या बाहेरून न आणतां तिथल्या तिथंच तयार कराव्या अशी योजना करण्यांत आली. देवकापसाचं वेड माझ्या आणि किकीच्या डोक्यांत होतंच. पांचसहा मुलं बारीक धागा काढण्यांत तरबेज झालीं होती. त्यांना दररोज पुरतील इतक्या देवकापसाच्या पुळ्या तयार करण्यासाठीं तो कापूस आजू-बाजूच्या खेड्यांतून मिळवून आणायला आम्ही सुरुवात केली. रोज दहा माणसं सारखीं चार तास पिळदार सूत कातीत बसलीं तर एका मागाला रोज भरपूर काम मिळें. तो अंदाज

किकी अनाथ झाली

धरून आमचे दोन माग रोज सारखे चालतील इतकं सूत आम्ही काढायला सुरवात केली आणि दररोज सोळा वार कपडा आमच्या या कारखान्यांत निघू लागला.

या सर्व उपध्यापांत आम्ही गुंतून गेलों होतो. गांवच्या लोकांचं लक्षही या गोष्टीकडे लागलं होतं त्यामुळं आमच्या बिन्हाडांत थाटलेल्या विलक्षण कुटुंबव्यवस्थेबद्दल चर्चा करणं बाजूला राहिलं. माझ्याही ध्यानांतून तो संकोच आपोआप नाहीसा होत गेला.

तरीही माझं मन एकांताच्या कालांत चलबिचल करीत होतं. आम्ही एका जागीं रहात होतो, खेळीमेळीनं वागत होतो असं बाह्यतः दिसत होतं; पण अंतरंगातून सर्वांच्याच मनांत कसली तरी खळबळ चालत होती असा मला संशय येई. त्या खेळीमेळीच्या वातावरणांत आतां जरी संकोच राहिला नव्हता तरी एकमेकांपासून एकमेकांकडे आम्ही कांहींतरी चोरून ठेवीत आहो, अशी जाणीव निदान मला तरी होत होती.

ही कामं सारखीं सुरू असल्यामुळं आणि माग सारखे चालू ठेवण्याच्या हव्यासामुळं आम्ही आठवड्यांतून एकादा दिवस सुद्धां विश्रांति घेत नव्हतो. हळुहळु सूत कातणाराची संख्या वाढू लागली तसतसं सूतही शिल्लक पडू लागलं, तेव्हां प्रत्येक रविवारी सुट्टी घेण्याचं आम्ही ठरवलं.

ब्राह्मणवठारांतील मंडळींच्या कारवाया वाहेरून सुरू होत्या. बाबीकाका शक्य तेवढं करून आपण या सर्व प्रकरणीं उदासीन आहोत असं दाखवण्याचा प्रयत्न करीत होते. शाळेत येणाऱ्या मुलांपैकीं एकादुसराच ब्राह्मण मुलगा या चरख्याच्या कार्यक्रमात भाग घेत होता. आम्ही कोणावरच सक्ती करीत नव्हतो. तरीही ज्यानं त्यानं काढलेल्या सुताचा कपडा, विणण्याची मजुरी घेऊन त्याला त्याला देण्यांत येत होता. या योजनेमुळं पुष्कळ लोक हौसेनं या कामीं भाग घेऊं लागले.

चरख्याचे वर्ग—कारखानाच म्हणाना—चालवण्यासाठीं आतां विशेष नजर ठेवावी लागत नसल्यामुळं जनीनं एक नवा कार्यक्रम सुरू केला. आजपर्यंत या कामीं मुलं आणि क्वचित मोठे पुष्प एवढेच भाग घेत होते. एवढ्यानं तिचं समाधान होईना. शाळेच्या वेळांत हे चरखे घेऊन ती प्रत्येकाच्या घरीं जाऊं लागली आणि घरीं रिकाम्या बसलेल्या बायकांना सूत कातण्याचं शिक्षण देऊं लागली. किकी शाळेच्या कामांत गुंतलेली असल्यामुळं इच्छा असूनही तिला या कामीं भाग घेतां येत नव्हता.

फाटकी वाकळ

अनुभवांतीं असं दिसून आलं की, बायका या कामीं जास्त वाकबगार होत्या. थोड्याच दिवसांत गांवच्या बायकांनीं ही कला साध्य करून घेऊन कुणापेक्षाही जास्त चांगलं आणि जास्त प्रमाणांत मूत कांतायला सुरवात केल्याचं दिसून आलं.

दोन कार्यक्रम चांगलेच यशस्वी झाल्यामुळं कांहीं तरी नव्या कार्यक्रमांला आतां सुरवात करणं आवश्यक आहे असं मला वाटूं लागलं. विरोधी मंडळी बहुसंख्य नव्हती तरीही त्यांचं वजन मात्र फार मोठं होतं. अलीकडे कांहीं दिवस या विरोधकांनीं आमच्या चळवळीच्या बाबतींत मुगधता स्वीकारली होती. खरोखरच तीं माणसं मोठीं दूरदर्शी होती. आम्ही सुरू केलेलीं कार्ये लोकांच्या नजरेत भरत आहेत, लोकांना त्याबद्दल उत्साह वाटत आहे, प्रत्येकजण त्यांचं कौतुक करतो आहे अशा वेळीं विरोध करणं इष्ट नाही, असं धोरण ठरवून ते दबा धरून बसले होते. या कार्यक्रमांत एवढीशी ढिलाई दिसून येतांच चढावाचं धोरण स्वीकारून त्यांनीं फाटाफूट करायला सुरवात केली असती.

म्हणूनच मीही डोळ्यांत तेल घालून बसलों होतो. कुठंही ढिलाई होऊं नये याची खबरदारी घेण्याच्या पायीं किक्की आणि जनी यांचं मला मोठं सहाय्य होत होतं. धोंडशेट-सारखा माणूस या कामांत भाग घेऊं लागल्यामुळं उदासीन असलेलीं त्यांच्यासारखीं इतर माणसंही आमच्या कामांत सामील होऊं लागलीं होती. थोड्याच दिवसांत निमगांव म्हणजे खादीचं मॅचेस्टर करतां येईल अशी आशा मला वाटूं लागली.

तितक्यांत एक संकट निर्माण झालं. किक्कीची आई बरीच आजारी पडल्याची बातमी आली. गांवांतल्या गांवांत आई आजारी असतांना तिला भेटतां येऊं नये याचं किक्कीला मोठं दुःख होऊं लागलं. कोणत्याच कामाकडे तिचं लक्ष लागेना. आईवर तिचं फार प्रेम होतं. बाबीकाकांच्या विरोधांत तिची आईच तिची बाजू सावरून धरीत असे. जन्मदात्रीपेक्षाही पुरस्कर्त्री या नात्यानं तिला आईबद्दल जास्त जिव्हाळा वाटत होता.

काय करावं हें मला सुचेना. जनीलादेखील बाबीकाकांच्या घरीं जायची बंदी होती. बातमी कशी काढावी याचीच मला पंचाईत पडली. नुसती बातमी आणूनदेखील किक्कीचं समाधान होणार नव्हतं. आईच्या बिछान्याशेजारीं बसण्यासाठीं किक्की उतावीळ झाली होती.

या कामीं शिष्टाई करण्यासाठीं अण्णांना पाठवावं असं मी ठरवलं. अण्णांनींही तें आनंदानं कबूल केलं.

किकी अनाथ झाली

पण त्या शिष्टाईचा परिणाम झाला नाही. 'माझ्या दाराचा उंबरठासुद्धा मी तिला चढ देणार नाही' असं बाबीकाकांनी सांगितलं. अण्णांना देखील मोठी चीड आली. पण नुसती चीड येऊन काय होणार होतं ? बाबीकाका स्वतः मुखत्यार होते. त्यांच्यावर सक्ती करता येईल अशा अधिकाराची व्यक्ती गांवांत कुणीच नव्हती.

अण्णांच्या या शिष्टाईचा उपयोग झाला नाही हेच किकीच्या मनाला जास्त लागून राहिलं. धीर करून घरी जावं असं ती म्हणू लागली, पण मला तें पटेना. बाबीकाकांनी तिला घरांतून काढून लावलं असतं तर गांवांत उगीच खळबळ माजली असती. तशी खळबळ माजणं या वेळीं इष्ट नाही असं मला वाटत होतं.

कांही केल्या किकीचं समाधान होत नव्हतं. तिचा हा दुवळेपणा आहे असं जनी म्हणू लागली. पण आईच्या जिव्हाळ्याची कल्पना जनीला नव्हती. सुभद्रा किकीची तरफदारी करीत होती याचा जनीला राग येई. मला बाजूला घेऊन जनी म्हणाली, "तुम्हा सर्वांचंच चुकतंय. आजी तर अगदीच मूर्ख आहे. या वेळीं काय वाटेल तें करून कमताईचं मन कसं कठोर होईल याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. घर टाकून बाहेर निघतानाच तिनें हा विचार करायला नको होता का ? संसारांत असे प्रसंग वारंवार येतातच. त्यांना तोंड द्यायला नको का माणसानं तयार व्हायला ? "

"तें खरं आहे—" मी म्हटलं, "पण किती झालं तरी तो आईचा जिव्हाळा आहे. उद्यां तुझी आजी आजारी पडली आणि तिला भेटायला कुणी बंदी केली तर तूं काय करशील ? "

"तें आतां कशाला सांगूं ? " जनी म्हणाली, "वेळ येईल तेव्हां तेंही दिसेल. एकदां करून पहा तसं. कुणाची पर्वा करायची नाही मी. "

जनीच्या या उद्गारांत कितपत दडनिश्चय होता हें मला सांगतां आलं नसतं. पण तिच्या स्वभावाचा मला अजूनही अंदाज आला नव्हता. कदाचित ती तितकीही कठोर बनली असती.

मी आपल्या मनाशीं विचार करूं लागलों, कीं अशा वेळीं मी काय केलं असतं ? आत-ज्याचा मोह दुर्धर आहे असं म्हणतात पण तत्त्वनिष्ठेचं व्रत तेवढंच दुर्धर नाही का ? ही एक तपश्चर्या आहे. या तपश्चर्येत सर्व प्रकारच्या संकटांना नको का तोंड द्यायला ? समजा, सत्याग्रह करून या वेळीं ती तुफंगांत गेली असती तर तिनें काय केलं असतं ?

फाटकी वाकळ

अगदी हाच प्रश्न मी किक्कीला टाकला त्यावेळी ती म्हणाली, “ खरं आहे तुमचं म्हणणं; पण तसं कांहीं झालेलं नाहीं आज. तसं झालं असतं तर मला यातना झाल्या असत्या. माझ्या आईबद्दल मला काय वाटतं हे मी तुम्हाला कोणत्या शब्दांनीं सांगूं ? ”

मी म्हटलं, “ मला त्याची कल्पना येते. पण त्याला कांहीं उपाय आहे का ? आज तूं इथं आहेस ती तुरुंगातच आहेस. बोलून चालून हा तुरुंगवास तूं स्वेच्छेनं पत्करलास. तुरुंगवासापेक्षां दिखील ही परिस्थिति जास्त बिकट आहे हे मलाही कळतं. हा मोकळेपणाचा तुरुंगवास आहे—कैद नसलेली कैद आहे—स्वेच्छेनं घालून घेतलेलं बंधन आहे. तत्त्वनिष्ठेसाठीं एवढं सुद्धां सहन नाहीं का करायचं ? ”

किक्की उगीच राहिली तेव्हां जनी म्हणाली, “ मी एवढीशी होतं तेव्हां माझी आई मेली. आई म्हणजे काय हे तेव्हां मला कळत नव्हतं, आतांही कळत नाहीं. बापाची मला आठवणसुद्धां नाहीं. आजीनं मला लहानाची मोठी केली. त्या आजीच्या जीवावर बेतली तरी दिखील मी मन चळूं देणार नाहीं. तुम्हां सुशिक्षितांपेक्षां मी कुळवाडीणच बरी म्हणायची ! ” ज्या आत्यंतिकतेनं जनी बोलत होती त्याचा किक्कीच्या मनावर परिणाम झाला आणि तिला एकदम रडूं कोसळलं. जनीनं तिला घट्ट पोटाशीं कवटाळलं आणि म्हटलं, “ तुझी समजूत मी कशी घालूं कमाताई ? मी तोडून बोललं म्हणून तुला वाईट वाटलं असेल, पण ही वेळ आहे का दुःख करायची ? साऱ्या गांवाचा भार आपण आपल्या आंगावर घेतला आहे. अशा वेळीं हातीं घेतलेल्या कार्याची हेळसांड करून चालेल का ? तूं तिकडे गेलीस, बाबीकाकांनीं तुला घराबाहेर काढलं, तर गांवांत त्याचा बभ्रा होईल. हातचं काम टाकून माणसं तीच चर्चा करीत बसतील — ”

“ आणि न गेलं तर ? ” किक्की स्फुंदत म्हणाली, “ न गेलं तर गांवचीं लोकं नाहीं का नावं ठेवणार ? ”

“ नाहीं ! ” जनी टासून म्हणाली, “ तूं ऐकलं नाहीस गांवचीं सारीं लोकं आज तुझं केवढं कौतुक करतायत तें ! माझ्यावर विश्वास ठेव. हवी तर मी एकदां जाऊन येतं— नाहीं तर आजीला पाठवतं— ”

किक्की एक क्षणभर स्तब्ध राहिली आणि म्हणाली, “ नको, कांहीच नको. पाहूं काय होतं तें. ही कैदच आहे खरी—कैद म्हणूनच— ” बोलतां बोलतांना तिला पुन्हा रडूं कोसळलं.

किक्की अनाथ झाली

आईच्या बद्दलचं तिचं हें आत्यंतिक प्रेम पाहून मला मोठं चमत्कारिक वाटलं. या भावनेला मी पारखा होतो. माझ्या आईबद्दल मला लोभ होता—जिव्हाळा होता—ती माझ्या-समोरच मेली, पण मी तो प्रसंग सहज सावरून घेऊं शकलों. हृदयाला तेवढा मोठा धक्का बसला नाही. मला वाटलं, मुलापेक्षां मुलीलाच आईबद्दल जास्त जिव्हाळा असावा. इतर मुलींचा इतिहास माझ्या अवलोकनांत नव्हता, त्यामुळं मला निश्चितपणं कांहींच म्हणतां येत नव्हतं म्हणूनच किक्कीला दोष द्यायला मी तयार होत नव्हतो.

त्या दिवशीं किक्कीच्या आईची चौकशी करण्यासाठीं सुभद्रा तिच्या घरां गेली; पण बाबीकाकांनीं तिला घरांत येऊं दिलं नाही. 'बरी आहे तिची प्रकृति--कांहीं काळजी करायला नको--' असं सांगून त्यांनीं तिला घालवून दिलं. सुभद्रेनं शेजाऱ्यापाजाऱ्यांकडून चौकशी करायचा प्रयत्न केला तेव्हां तिला कळून आलं, कीं किक्कीच्या आईची प्रकृति फारच खालावली होती. किक्कीच्या नांवानं ती सारखा कंठशोष करीत होती.

पुढली हकिकत आम्ही किक्कीच्या कानीं जाऊं दिली नाही. फक्त बाबीकाकांचे उद्गार तेवढेच सांगितले.

तेवढ्यानं तिचं समाधान झाल्यासारखं दिसलं. जास्त मोकळेपणानं ती कामाला लागली. मलाही मोठा धीर आला.

असेच आणखी चारपाच दिवस गेले. सुभद्रा रोज जाऊन बातमी काढून येऊन मला सांगत असे--किक्की समोर नाही असं पाहून सांगत असे--तिच्या आईची प्रकृति अत्यावस्थेला लागली होती. कोणत्या घटकेला ती हा लोक सोडून जाईल याची खात्री वाटत नव्हती. बाबीकाकांच्या निर्दयपणाची मजल पराकाष्ठेला गेली होती. वैद्यांनीं सुद्धां सांगितलं तरी ते ऐकेनात--आणि इकडे तर ती किक्कीच्या नांवाचा ध्यास धरून सारखी विव्दळत होती. ती हकिकत ऐकूनच माझं मन कासाविस होऊं लागलं. एकदां आपण स्वतः जाऊन बाबीकाकांना सांगावं असं मला वाटलं. पण अण्णा म्हणाले, "जिथं ते वैद्याच्या शब्दाला सुद्धां मान देत नाहीत तिथं ते कुणाचं काय ऐकणार ? आधींच त्यांचा माझ्यावर राग; माझ्यामुळंच किक्की घर टाकून निघाली असं त्यांना वाटत असलेलं--मग मी जाण्यांत काय अर्थ ? "

फाटकी वाकळ

किकीपेक्षांही माझ्या जिवाची तळमळ वाढू लागली होती--मला असह्य होऊं लागली होती.

दुसऱ्याच दिवशीं बातमी आली--किकीच्या आईनं सारखा तिच्या नांवाचा घोष करीत देह ठेवला !

आमच्याकडे बातमी येऊन पोचली त्या वेळीं तिचं और्ध्वदेहिक सुद्धां होऊन गेलं होतं !

ती बातमी किकीला कळवल्याखेरीज गत्यंतर नव्हतं, ती कशी कळवावी हाच पेच माझ्यासमोर येऊन पडला.

प्रकरण १५ वें

मला कोसळलेली गाडी दिसली

अण्णा, धोंडशेटप्रभृति मंडळीबरोबर मी ज्या वेळीं घरांत प्रवेश केला त्याच वेळीं किकीला अंदाज आला. गंभीर होऊन आम्हां बसलों होतों. ती ताठरून दाराला टेकून उभी राहिली होती. तिची मुद्रा अगदीं भेसूर झाली होती.

धोंडशेटनीं बोलायला सुरवात केली ते म्हणाले, “कमाताई, आमच्या मोठं जिवार येतंय—”

“समजलं—” घोण्या आवाजांत किकी म्हणाली, “मला आतां शेवटची तरी भेट होईल का ?—शेवटची म्हणजे—स्मशानांत—” बोलत असतांना एकेक शब्द तिच्या तोंडून निघत असतांना तिला यातना होत होत्या.

“तीही संधी गेली. ” धोंडशेट म्हणाले, “सारं कांहीं उरकून जाईपर्यंत त्यांनीं इकडे दादसुद्धां लागूं दिली नाही ! ”

किकी एकदम कोसळून खालीं बसली. तिच्या डोळ्यांतून टीप येत नव्हतं. हुंदक्याचा मागमूससुद्धां नव्हता. तारवटलेल्या डोळ्यांनीं ती भकास नजरेनं कुठं पहात होती तें कळत

फाटकी वाकळ

नव्हतं. मी घाबरून गेलों. या धक्क्याचा मेंदूर परिणाम होईल अशी मला भीति वाटली. झटकन तिच्याजवळ जाऊन मी म्हटलं, “हें काय? अशा वेळीं धीर सोडून कसं चालेल?”

भेसूर हसण्याचो लहानशी छटा तिच्या चेहऱ्यावरून चमकून गेली आणि नंतर ती सावध झाली. सावरून एका बाजूला बसत ती आपल्याशींच पुटपुटली, “झालं—संपलं—घराचं नातं संपलं! आतां मी कुणाची कोण नाही!”

चार सांत्वनाच्या गोष्टी बोलण्याचा धोंडशेट आणि अण्णा प्रयत्न करीत होते. त्यांना तरी कुठं काय माहीत होतं? ते जें काहीं बोलत होते तें बाबीकाकांच्या निर्दयपणाबद्दल—पण तें त्यांचं भाषण किकीच्या कानीं जात होतं कीं काय याची मला शंका होती.

धोंडशेटनीं नंतर इतर गोष्टी काढल्या. नवे कार्यक्रम कांहीतरी सुरू केले पाहिजेत असा उपक्रम करून, फारसं सुसंगत न वाटणारं असं भाषण सुरू झालं. कांहीतरी बोलायचं म्हणून ते बोलत होते उद्देश एवढाच होता, कीं त्यामुळं किकीच्या मनाला थोडा विरंगुळा मिळावा.

त्यांचा उद्देश सिद्ध झाला कीं नाहीं हें स्पष्टपणं दिसून आलं नाहीं. किकी जी ताठ होऊन बसली होती ती एवढीसुद्धां हालली नाहीं. तिला बसलेला धक्का तिच्या सहनशक्ती-पलीकडे होता.

मंडळी कांहीं वेळानं उठून गेल्यावरसुद्धां ती हालत नाहीं असं पाहून मी म्हटलं, “अशी किती वेळ बसून रहाणार आहेस? झालं गेलं तें कांहीं आतां येत नाहीं. त्यांनीं निर्दयपणा केला—बापाचं हृदय कठोर असतं म्हणतात त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा आणून दिला. संपलं तें आतां—” पुढं काय बोलावं हें माझं मलाच सुचेना.

आंघोळीला पाणी काढलं आहे असं सांगायला जनी आली तेव्हां मात्र किकीला एकदम भडभडून आलं. भांवावल्यासारखा मी नुसता पहात राहिलों. वस्कन तिच्या आंगावर जाऊन जनी म्हणाली, “चल आतां. अंगावर पाणी ओत आणि सारे लोकेबांधे धुऊन टाक. कशाला रडत बसलीयस?—” तिचा तो धसमुसळपणा पाहून मला आश्चर्य वाटलं. एरव्हीं प्रेमळ असलेली जनी या प्रसंगाच्या वेळीं अशी रानटीपणानं बोलते आहे असं पाहून मी आश्चर्यचकित झालों. त्या शब्दाचा मात्र परिणाम झाला. मुकाट्यानं उठून किकी आंघोळीला गेली. जनी तिच्या मागोमाग गेली.

मी तसाच बसून राहिलों. मनुष्यस्वभावाचं मला आश्चर्य वाटत होतं. हा कसला नतद्रष्ट-

मला कोसळलेली गाडी दिसली

पणा ? शेवटच्या घटकेला मायलेकीची भेट करून दिली असती तर काय बिघडलं असत ? नुसतं प्रेताचं सुद्धां दर्शन घेऊं दिलं असतं तर काय सत्यानाश झाला असता ? काय साधलं यांत बाबीकाकांनीं ? आंतज्याचं नातं, मायेचा ओढा, अंतरांचा जिव्हाळा वगैरे साऱ्या शब्दां-वरचा माझा विश्वास उडून गेला. आंतज्याचं नातं काय तेवढं आईचंच असतं ? बापाच्या-जिव्हाळ्याचा तिथं काहींच का संबंध नाही ? स्वतःच्या अभिमानाची मजल इतक्या निर्दयपणाच्या थराला जाते तरी कशी ? कुणीच का तिथं नव्हतं ? कुणीच का बाबीकाकांची समजूत घातली नसेल ? मुलीला आणून शेवटच्या घटकेला भेटवा असं कुणीच का सांगितलं नसेल ? वैद्यबुवा पाहिल्यापासून सांगत होते असं सुभद्रा म्हणाली—त्यांच्या शब्दाला-सुद्धां बाबीकाकांनीं महत्त्व देऊं नये असं किकीनं काय केलं होतं ? मतं पटत नसतील, पण मनाचा प्रश्न अगदीच हिशोबांत घेण्याजोगा नाही का ? या प्रसंगी नीति-अनीतीचा प्रश्न नव्हता—अनाचाराचा प्रश्न नव्हता की अत्याचाराचाही प्रश्न नव्हता—मग बाबीकाकांनीं इतकं निर्दय कां व्हावं ?

किकी अंगोळ करून येऊन बैठक सोडून बाजूला बसली तरीही मी विचार करित बसलों होतो. तीही तशीच जडमूढ होऊन बसली होती. तिच्या मनांत कसली खळबळ चालली होती याची कल्पना जरी मला होती तरी कोणत्या विशिष्ट प्रकारच्या मनोभावनेला धक्का बसल्यामुळ ती अशी सुन्न झाली होती तें मला कळत नव्हतं. बापाच्या मर्जीविद्द गेल्यामुळ शेवटी आपली आई आपल्याला अंतरली म्हणून तिला पश्चात्ताप तर होत नसेल ?

जसा काहीं माझ्या मनांतला प्रश्नच तिला कळला. माझ्याकडे न बघतां ती म्हणाली, “असं आहे हें जग. अभिमानाला बळी पडला की माणूस असा निर्दय होतो. अभिमानाला बळी पडूनच मी सुद्धां माझ्या आईला भेटायला गेलं नाहीं. गेलं असतं, तर कुणी सांगावं, कदाचित माझी भेटही झाली असती, कदाचित मला भेटही दिलं नसतं; पण आईला भेटायचा मी प्रयत्न केला एवढं तरी समाधान माझ्या मनाला मिळालं असतं. तेवढंच वार्ड वाटतंय मला—”

ती गप्प बसली. मी तरी काय बोलणार होतो ? तिचं म्हणणं चुकीचं नव्हतं.

ती पुन्हा बोलू लागली, “कां बसलं मी हा कठोरपणा धरून ? काकांनीं माझी भेट होऊं दिली नाहीं म्हणून त्यांचा मला राग येतो—पण मी कठोरपणा धरला तें कुठं नाहीं

फाटकी वाकळ

माझ्या ध्यानांत आलं ? मी भेटायला गेलं असतं, मला घालवून दिलं असतं तर कुणी ना कुणी तें आईला सांगितलं असतं. तेवढंच समाधान वाटलं असतं तिला—” बोलतां बोलतां तिचा कंठ दाटून आला. मी हतबुद्ध होऊन नुसता बसून राहिलं होतों. या वेळीं जनी आली असती तर कांहीं तरी बोलून तिनें कितीच समाधान केलं असतं. पण तीही आली नाही. आंतच कांहीं तरी काम करीत बसली होती. तिची चाहूलसुद्धां बाहेर लागत नव्हती. तिला बोलवावं असं माझ्या मनांत येत होतं पण माझ्या तोंडून शब्द फुटेना. उभ्या आयुष्यांत असल्या प्रसंगांत मी कधीच सांपडलों नव्हतों.

पुन्हा किकी बोलू लागली, “ आतां घराचा संबंध तुटला. मुंबईला गेलं तर तिथलीं माणसंसुद्धां मला जवळ करायचीं नाहीत—इथं रहावं तर इथलीं लोकं काय म्हणतील हा प्रश्न पुढं उभा—मन कसं कातावून गेलं आहे—”

हा प्रश्न मला होता—मी कांहीं तरी सुचवावं अशी अपेक्षा होती—कीं किकी नुसती आपल्या मनांतले विचार नकळत बोलून दाखवीत होती हें मला ठरवतां येईना. पुन्हा मी उगीच राहिलों.

एक मोठा सुस्कारा सोडून तिनें माझ्याकडे पाहिलं. मी तिच्या डोळ्याला डोळा न देण्याचा प्रयत्न करण्यासाठीं झटकन माझी नजर दुसरीकडे वळवली तें तिच्या ध्यानीं आलं असावं. पुन्हा तिनें एक सुस्कारा सोडला.

कांहीं तरी बोललं पाहिजे होतं खरं, पण काय बोलवावं हें अजून मला सुचत नव्हतं. केव्हां एकदां जनी बाहेर येईल असं मला झालं होतं. माझ्या मनींच्या हाकेला तिनें एकदांची धांव घेतली.

“ बसून काय करतेयस ? ” जनी एकदम म्हणाली, “ असं डोकं धरून बसणं चांगलं नाही. चल तिकडे आंत. हवा तर तो चरखा घे आणि सूत काढीत माझ्या बरोबर बोलत बैस. ती मुंबईची कसलीशी चळवळ झाली होती ना, तिची हक्कित सांगणार होतास ना, ती सांग चल—” ती उठत नाहीसं पाहून जनी म्हणाली, “ आतां बखोटीला धरून ओढं का तुला ?—”

मला कोसळलेली गाडी दिसली

अगदी केविलवाणं हसत किकी उठून तिच्याबरोबर आंत निघून गेली. ती संधी साधून मी घराबाहेर पडलों.

नदीवरच्या खडकावर मी जाऊन बसलों तेव्हा पूर्वीच्या साऱ्या गोष्टी माझ्यासमोर उभ्या राहिल्या. ज्यावेळी मी इथं आलों त्यावेळीं असे काहीतरी प्रसंग येतील अशी अपेक्षा मी केली नव्हती. आतां असं वाटूं लागलं, कीं याहीपेक्षां कांहीं भयंकर प्रसंग यापुढं येणार आहेत कीं काय ! कोणकोणत्या प्रसंगांना मला तोंड द्यावं लागणार आहे ? आंतलं मन कच खात होतं. हा सारा पसारा किकीच्या हवालीं करून आपण मुंबईला निघून जावं अशी कल्पनासुद्धां मनांत येत होती.

गांवच्या लोकांचा माझ्यावर विश्वास बसला होता. माझ्या हातून कांहीं तरी कार्य होत आहे असं त्यांना वाटत होतं, मलाही वाटत होतं. अशा वेळीं घाबरून जर मी पळून गेलों असतो तर जितकी माझी बेअब्रू झाली असती तितकाच कार्यनाशही झाला असता. अजून पुष्कळ गोष्टी करायच्या होत्या. किती तरी बेत आंखून ठेवण्यांत आले होते. आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांच्या जीवनाकडे एकदां नजर फिरवून त्यांना कोणत्या कामाला लावतां येईल हें ठरवायचं होतं. अशा वेळीं मी जर अचानक निघून गेलों असतो—

पण मी गेलों तर किकीनंच या कार्याचा भार घेतला असता ना ? खरं सांगायचं म्हणजे माझ्यापेक्षा ती जास्त कर्तव्यगार होती. पण मला वाटलं, ती या गांवचीच असल्यामुळं माझ्याइतकं तिचं गांवांत वजन पडणार नाही. बाहेरच्या माणसाची गांवांतल्या माणसांना कल्पना नसते, आणि गांवांतल्या माणसाची कल्पना असते म्हणूनच त्याची उंची ठेंगणी वाटूं लागते. माझी मीच पारख करूं लागलों त्या वेळीं माझे दोष मला दिसत होते. माझ्या अंगीं धडाडी नव्हती. भीत भीत पाऊल टाकण्याच्या माझ्या वृत्तीमुळं बरींचशीं कामं मागं पडलीं होतीं. धार्मिक समजुतीवर आघात करणं, अस्पृश्यतानिवारण करणं, परस्परांतील तंटेभांडणं मिटवायचा जोराचा प्रयत्न करणं वगैरे सुधारणा जरूरीच्या आहेत असं वाटत असूनसुद्धां त्यांना हात घालायला मी भीत होतो.

पण अण्णांच्या मताप्रमाणं हाच माझा चांगुलपणा होता. खरोरच त्यांना असं वाटत होतं, कीं माझा उत्साहभंग होऊं नये म्हणून ते माझ्या या भित्रेपणाची तरफदारी करीत होते हें मला सांगतां आलं नसतं. पण एक होतं, अण्णांचा स्वभाव दांभिक नव्हता. स्पष्ट

फाटका वाकळ

बोलणं हा त्यांचा गुण होता. म्हणूनच त्यांच्या उद्गारांचा प्रामाणिकपणा अंदाजून मी आत्मविश्वास उत्पन्न करण्याचा जोराचा प्रयत्न करीत होतो.

म्हणूनच मला वाटलं, की मनांत आलेला हा भेकड विचार सोडून द्यावा. तसं पाहिलं तर हा आलेला प्रसंग क्षणिक होता. किक्कीवर कदाचित त्याचा झालेला परिणाम लवकर निवळला असता. तात्कालिक आघातानं ती क्षणभर सुन्न झाली असली तरी सावरून लवकरच कामाला लागेल हें संभवनीय होतं.

मुंबईला जावं, असा विचार मनांत येण्याजोगं या प्रकारांत असं काय भयंकर होतं ?

माझं मलाच हसूं आलं. कसा मी इतका लवकर घाबरलों !

माझ्या मनाची होत असलेली ही चलबिचल दुबळेपणाची आहे असं वाटून मी प्रसंगाला तोंड देण्याचा निर्धार केला—नव्हे, हा प्रसंगच नव्हे असं धरून चालून कामाला लागायचं—जोरानं कामाला लागायचं असं ठरवून मी घरीं यायला निघालों.

वाटेंत एक बैलगाडी रस्त्यांतल्या खड्ड्यांत चाक घसरून कोसळून पडली होती. गाडीवाला एकट्याच ती वर उचलायचा प्रयत्न करीत होता. मी जाऊन त्याला मदत करूं लागलों तेव्हां गंमत पहात उभीं असलेलीं कांहीं मुलं धांवत आलीं आणि त्यांनींही हातभार लावला.

गाडी बाहेर निघाली, तेव्हां गाडीवाला म्हणाला, “ मरण आहे इथं गाडी आणणं म्हणजे ! केव्हां कुठल्या खड्ड्यांत पडायला होईल त्याचा नेम नाही. हा काय रस्ता ? सरकारचं कांहीं इकडे लक्ष जात नाही. बाहेरचे रस्ते कसे छान आहेत, पण या गांवांत आलं कीं गाडीची होडी होते वादळांतली. आग लागो या गांवच्या रस्त्याला ! रस्ता कसला हा, माणसं चालतात म्हणून रस्ता म्हणायचा. दुकानं आहेत म्हणून गाडी आणावी लागते. नाहीं तर कोण कशाला जीव द्यायला आला असता या रस्त्याला गाडी घेऊन ? ” गाडीवाला रस्त्याचा, रस्ते न करणारांचा, गांवाचा आणि गांवांतल्या दुकानदारांचा, शक्य तितक्या गांवढळ भाषेत उद्गार करीत होता.

चार पावलं मी पुढं गेलों तोंच अण्णा भेटले. त्यांना मी गाडीवाल्याची हक्कित सांगितली. त्यांच्याच दुकानीं तो आला होता. त्यानं शिब्या दिल्या तें अण्णांच्या मनाला लागलं. ते म्हणाले, “ खरं आहे त्याचं म्हणणं. रोज अशा गाड्या उलथत असतात तिथं. हें गांव कांहीं लोकलबोर्डीच्या हद्दींत येत नाही. कोण करणार रस्ता इथला ? एरव्हीं लोकलबोर्डीचे

मला कोसळलेली गाडी दिसली

रस्ते तरी कुठं धड असतात म्हणा. पण तेवढे जरी झाले असते तरी गाडीवाल्यांची सोय झाली असती. पर्यायी चालणारांनोदेखील रात्री अपरात्री ठेवा खायचा प्रसंग येतो. ठेव लागली की शिवी देऊन आम्ही पुढं जातो. पण काय करायचं—”

“ आपण करू हा रस्ता. ” मी म्हटलं. अण्णा उगीच राहिले. मो पुन्हा म्हटलं, “ आपण सर्वांनी मनावर घेतलं तर गांवापुरता रस्ता नाही का करतां यायचा ? ”

“ एवढे पैसे कसे उभे करणार ? ” अण्णा म्हणाले, “ आधीच आम्हाला लोक शिव्या देत आहेत, त्यांतून आणखी हा नवा बोजा जर त्यांच्यावर टाकला—”

“ नवा बोजा टाकायचा नाही—” मी म्हटलं.

“ मग काय करायचं ? ” अण्णा म्हणाले, “ आपोआप तर रस्ता होत नाही ? ”

“ केवढा होईल हा गांवचा रस्ता ? ”

“ एवढ्याच भागापुरतं पहायचं तर दोन फर्लांगापेक्षां जास्त व्हायचा नाही. नदी-पासून आपल्या या गांवच्या दुसऱ्या टोकापर्यंत फारफार तर दोन फर्लांग होईल. मधून पायवाटा फुटतायत पण ती कांहीं मोठीशी रहदारी नव्हे. गांवाबाहेर गेलं की ब्राह्मण-वठाराकडे जायचा जो रस्ता आहे तो मात्र मैलभर होईल. तो कांहीं तसा अगदीच वाईट नाही. पण त्या रस्त्याशी आम्हाला कांहीं कर्तव्य नाही. एवढाच रस्ता जरी झाला—”

“ मग आपण तो करायचाच—” मी ठासून म्हटलं तेव्हां अण्णा विचारांत पडले.

“ विचार करण्याजोगी गोष्ट आहे खरी. ” अण्णा म्हणाले, “ पण खर्चासाठी एकदां सर्वांना विचारलं पाहिजे. ”

“ गांवालासुद्धां शोभा येईल या रस्त्यानं ” मी म्हटलं, “ आणि लोकांचीही दगदग चुकेल. खर्चाच्या भानगडीत पडायचं नाही. अगदी जरूरीपुरता खर्च करून बाकी काम बिनखर्चानं कसं होईल तेंच आपण पाहू. ”

अण्णांचं घर आल्यामुळं ते जास्त कांहीं न बोलता नमस्कार करून निघून गेले. मी या नवीन कल्पनेमुळं स्वतःवर खूप होऊन घरीं आलों. त्या वेळी पडवीत कुणीच नव्हतं. मुका-ट्यानं कपडे काढून मी हळूच आंत डोकावून पाहिलं तों जनी स्वैपाक करीत होती, सुभद्रा भितीला टेकून बसली होती आणि—मी आश्चर्यचकित झालों—चरखा चालवीत मोठ-मोठ्यानं हसत खिदळत किकी त्या दोघींबरोबर बोलत होती. मुंबईच्या गोष्टी चालल्या

फाटकी वाकळ

होत्या. १९३० सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळीच्या वेळच्या गंमती किकी त्यांना सांगत होती. मी हळुच येऊन दारांत उभा राहिलों तेव्हां जनी म्हणाली, “ आतां तुम्हीच सांगा गुरुजी, मुंबईचे पोलीस केसरिया बायकांना भीत होते म्हणून ही सांगते—हे खरं का ? ”

“ बायकांनीं बायकांची तारीफ करावी ! ” मी हसत म्हटलं, “ पोलीस बायकांना भीत होते कीं बायकांचा मान राखीत होते, हें ज्यांनीं त्यांनीं आपापल्या नजरेनं पहावं. पोलीस तसं म्हणतात, बायका असं म्हणतात. पण एवढं मात्र खरं, कीं पुष्कळशा बायका त्या वेळीं बाहेरच्या पोलिसांपेक्षां घरच्या पोलिसांची पर्वा करीत नव्हत्या खास ”

“ घरचे पोलीस ? ” जनी म्हणाली, “ कोण घरचे पोलीस ? ”

“ नवरे, बाप, भाऊ—वडील भाऊ ! ” मी हसत म्हटलं.

“ एवढं तरी खरं ना ? ” चरखा बाजूला ठेवीत किकीनं विचारलं.

“ तें कोण नाकवूल करील ? ” मी म्हटलं, “ त्या वेळीं बायकांना अवसान चढलं होतं—फार बेफाम झाल्या होत्या त्या—असं निंदक आणि स्तुतिपाठक आपापल्या परीनं म्हणत होते. पोलिसांच्या हातचा मार खायलासुद्धां त्यांनीं कमी केलं नाही. ”

“ त्यांत काय विशेष ? ” जनी म्हणाली, “ इथं बघा, आमच्या भंडाऱ्या कुळवाड्यांच्या घरांत. बायकोला मारीत नाहीं अशा एकसुद्धां नवरा सांपडायचा नाही. ”

“ पण पोलिसांनीं मारलं तर त्या बायका पळत नव्हत्या, ” मी म्हटलं, “ मारूं नका म्हणत नव्हत्या—मुकाट्यानं मार सहन करीत होत्या. ”

“ तेंच चालतं इथं ! ” जनी म्हणाली, “ मारणाऱ्या नवऱ्याचा हात कुणी बायको धरीत नाहीं आणि पळूनही जात नाही. ”

“ आधीं तरी कळतं हें ! ” मी म्हटलं, “ तर इथल्या या बायका घेऊन मुंबईला तरी गेलों असतों. ”

आम्ही सारीच मोठ्यानं हसलों.

जेव्हात असतांना त्याच गोष्टी चालल्या होत्या. वातावरण निवळलं होतं. दुःखाची छाया कुठंच दिसत नव्हती.

जेवण झाल्यावर मी वाचीत बाहेर बसलों. त्या दिवसाचीं सारीं वर्तमानपत्रं वाचायचीं राहिलीं होती. वाचीत असतांना किती वेळ गेला याचा मला अंदाज आला नाही. आंत सामसूम झालं होतं. तिघीही झोपी गेल्या असाव्या.

मला कोसळलेली गाडी दिसली

पुस्तक मिटून मी घड्याळाकडे पाहिलं तों साडेबारा वाजून गेले होते.

मी उठून एकदां बाहेर जाऊन आलों, दरवाजाला कडी घातली आणि दिवा मालवून बेछान्यावर पडणार तोंच आंतून हुंदक्यांचा आवाज ऐकूं आला.

मी दचकलों. एवढा वेळ सामसूम होटं, आणि एकदम माझ्या जागीनं किकी जागी र झाली नसेल ?—

माजघरचा दगवाजा केव्हांही उघडाच असे. हातांत दिवा घेऊन मी सहज आंत डोकावून पाहिलं—बिछान्यावर बसून पदरानं तोंड झाकून किकी रडत होती. मला दारांत पहातांच ती एकदम उठून धांवत बाहेर येऊं लागली.

मीं चार पावलं मागं हटलों

तिचा चेहरा पाहून मी घाबरून गेलों. दिवा बाजूला ठेवून मी म्हटलं, “ किकी, काय झालं ? ”

त्या माझ्या प्रश्नासरशी तिला मनाचा आवेग अनावर झाला. ओक्साबोकशीं रडत धांवत येऊन माझ्या गळ्याला तिनं मिठी मारली.

माझ्या आंगाचा थरकांप झाला.

प्रकरण १६ वें

मला पूर्वेतिहास कळला

त्या एका क्षणांत हजारों विचार माझ्या मनांत येऊन गेले. प्रसंगाकडे नजर दिली तर तो प्रकार स्वाभाविक होता—पण ती भर मध्याह्न रात्रीची वेळ, जिकडे तिकडे सामसूम झालेलं, अशा वेळीं तिनं जें मला अशा विलक्षण रीतीनं घाबरवून सोडलं त्यामुळं मी अगदीं भावावून गेलों.

ती सारखी रडत होती—आणि गळ्याची मिठी काहीं केल्या सोडीत नव्हती. जनीला हाक मारावी असं माझ्या मनात आलं पण माझ्या तोंडून शब्द निघेना. मोठ्या कष्टानं तिचे हात सोडवून घेऊन मी तिला बाजूला नेऊन बसवलं आणि म्हटलं, “हा काय वेडेपणा किकी ! साऱ्या दिवसांत एवढ्या धीरानं वेळ निभावून नेलीस अन् आतां—”

तिचे हुंदके बाईं लागले तसा मीही घाबरून जाऊन गप्प राहिलों. प्रसंग विलक्षण होता यांत शंका नाही. पण किकीचा तोंड अशा रीतीनं सुटेल असं मला वाटलं नव्हतं.

थोड्या वेळानं ती डोळे पुसून स्तब्ध झाली. मी तिच्या बाजूला स्वस्थ बसून राहिलों होतो. बोलायला गेलों तर तिला पुन्हां उमाळा येईल या भीतीनं उगीच राहिलों होतो.

मला पूर्वेतिहास कळला

आयुष्यांत मी कधीच न अनुभवलेला असा तो विलक्षण प्रसंग होता. मनाची कितीही समजूत घालायचा प्रयत्न केला तरी आयुष्यांत कधीही न अनुभवलेल्या अशा त्या अनपेक्षित स्पर्शामुळे माझ्या मनावर आनष्ट परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाही. आजपर्यंत कुणाही स्त्रीच्या हाताला हात सुद्धा मी लावला नव्हता. तो माझा भिन्नेपणा होता. स्वतःच्या मनावर असलेल्या अविश्वासाने उत्पन्न झालेला तो दुवळेपणा होता. म्हणूनच माझ्या मनावर होऊ नये त्या प्रकारचा परिणाम झाला.

आधीच किंकीच्या बाबतीत माझ्या मनांत एक प्रकारची नाजुक भावना होती. ती भावना बाहेर न दिसू देण्याचा प्रयत्न मी आजवर करीत आलो होतो. सात्विकतेच्या दांभिकपणामुळे मी तिचे हात सोडवून तिला दूर बसवले खरं, पण दुःखाच्या प्रसंगाी तिचं सांत्वन करण्याच्या आपुलकीनं का होईना, किंकीला जवळ घेऊन तिची समजूत घालावी, तिच्या मस्तकावरून हात फिरवावा, तिच्या डोळ्यांतलीं आंसवं पुसून काढावीं आणि परकेपणाची सर्व जाणीव विसरून तिला हृदयाशी घट्ट कवटाळून धीर द्यावा असं माझ्या मनांत आल्यावाचून राहिलं नाही.

“क्षमा करा—” किंकी म्हणाली, “माझा तोल सुटला खरा, पण मी तरी काय करूं ? जिकडे तिकडे उजाड झाल्यासारखं वाटतंय. एक आईचाच काय तो मला आधार होता. त्या आधारावर मी सर्वोंना तोंड देत होतं. माझं लग्न करून मला कुठं तरी अडकवून टाकायचा प्रयत्न काकांनीं तीन वेळ केला, पण त्या वेळीं आपली नित्याची वृत्ती सोडून आई त्यांच्या बरोबर झगडली म्हणून मी आज बी. ए. होईपर्यंत अविवाहित राहू शकलं. जुन्या काळाची बायको ती, पण माझ्या शब्दावर विश्वासून तिने माझी वाजू सावरून धरली आई म्हणून वाटतंच पण त्याहीपेक्षा मला जास्त दुःख होतं तें यामुळंच. आतां कुठं माझ्या आयुष्याला सुरवात व्हायची त्या वेळीं ती नसावी !—” पुन्हा तिला हुंदका आला. मन आवरून ती पुढं बोलू लागली, “निर्दयपणालाही कांहीं सीमा असते. चीड आली म्हणणं थोडं वाटेल—तिटकारा आला आहे मला माझ्या बापाचा ! त्यांना माहीत होतं—आईवर माझा सारा जीव आहे हे माहीत होतं—तरीसुद्धा त्यांनीं तिचं तोंड मला मेल्यावरदेखील पाहू दिलं नाही. दुःख बाजूला राहून कसा भडका होत असेल माझ्या जिवाचा याची कल्पना करून पहा—” बोलत असतांना ती अजून माझ्याकडे पहात नव्हती, पण आतां माझ्या डोळ्याला डोळा देऊन म्हणाली, “आतां तुमच्याखेरीज मला आधार नाही. मुंबईला तिकडे जे

फाटकी बाकळ

माझे चुलते आहेत ते माझ्या बापाचेच भाऊ. आजवर त्यांनीं माझं पालनपोषण केलं, शिक्षण चालवलं, पण एवढीसुद्धां कृतज्ञता मला वाटत नाही त्यांच्याबद्दल, इतकं छळलंय मला त्यांनीं ! कॉलेजांतल्या लोकांना वाटत होतं, की मी आनंदी वृत्तीची आहे पण हृदयांत पेटत असलेल्या आगीवर पाणी ओतण्यासाठी खोटे हसून जगाला फसवावं लागत होतं मला तोंड बांधून बुक्क्याचा मार चालला होता—” एक मोठा सुस्कारा सोडून ती म्हणाली, “ बरं झालं, सुटलं एकदांची ! कुणाचाच लागावांधा राहिला नाही आतां. आतां एकच—जे मनाला वाटेल तें करायचं. कुणालाच भ्यायचं नाही यापुढं. मात्र तुम्ही मला अंतर देऊं नका. आतां माझा सारा भरिभार तुमच्यावर आहे—”

काहीं तरी बोलावं म्हणून मी म्हटलं, “ मी तरी काय करणार आहे ? मीही असाच एक अनाथ अपंग आहे. मलाही कुणाचा आधार नाही, कुठंतरी हातावरच पोट भरलं पाहिजे मला—”

“ मी काय म्हणतें तें तुम्हाला कळलं नाही—” किकी म्हणाली, “ आपण दोन अपंग माणसं एका जागीं आलों आहोंत—तुम्हाला मुळीच कुणाचा आधार नाही—मला असून नसल्यासारखा झाला आहे—नोकरी न करतां तुम्हीं एक काम हातीं घेतलं आहे—तसंच काहीं तरी करीत रहावं असं मलाही वाटतं. यापुढं फार त्रास होणार आहे मला. अगदीं उघड-उघड दिसतंय—इथं रहाणंसुद्धां मला कठीण जाईल पण मी मनाचा निश्चय केला आहे. काय होईल तें होवो पण हें निमगांव सोडायचं नाही, निमगांवाचीच सेवा करायची, निमगांवासाठीच मरायचं—पण तुम्ही मात्र मला अंतर देऊं नका ! तुमचा आसरा सुटला तर माझा एकदम धीर खचेल. अन् तसा धीर खचला तर जगणंसुद्धा मला अशक्य होईल ! ”

पूर्वींचा दुखाचा आवेग संपून आतां ती निश्चयात्मकतेनं बोलत होती. त्यांत केविल-वाणी मगणी नव्हती—दयेची याचना नव्हती—तिला माझी कुमक पाहिजे होती—दुजोरा पाहिजे होता हें तिच्या शब्दांच्या जोरावरून मला पूर्णपणें कळून आलं. मी म्हटलं, “ नुसतं आश्वासन देऊन तुझी तात्पुंगी समजूत करायची नाही मला. अजूनपर्यंत माझं कांहींच निश्चित नाही. मी हें काम पत्करलंय खरं पण अजूनही मी आंधळ्यासारखा चाच-पडतोय. पूर्वींचे इतिहास पाहिले, की मला भीति वाटू लागते. शिक्षणावर लाथ मारून असेच माझ्यासारखे कित्येकजण दहा वर्षांपूर्वीं काँग्रेसच्या अभिमानानं बाहेर निघाले होते, पण कांहीं ना कांहीं कारणानं तरी ते आजवर टिकून राहिले नाहीत. कांहीं तर काँग्रेसचे द्वेष

मला पूर्वतिहास कळल

बनले आहेत. भावनेचा भर ओसरतांच समोर अक्राळविकाळ जवडा पसरून उभ्या राहिलेल्या नागव्या व्यवहाराच्या भक्ष्यस्थानीं कितीतरी जण पडले आहेत. माझं तसं होऊं नये असं मला वाटतंय. तुझ्यासारखीचा पाठिंबा असेल, तेवढीच जबरदस्त तुझी निष्ठा असेल तरच माझा टिकाव लागेल. पदोपदीं माझं मन डळमळतं. विरोध उत्पन्न झाला कीं वादं लागतं, उगीच आपण या फंदांत पडलों ! परत मुंबईला जावं, कुठंतरी नोकरी धरावी अन् बाकीच्या चार पदवीधरांसारखा करीअरचा विचार करावा ! विचार करून पाहिलं म्हणजे तो भेकडपणा वाटतो. पण माझ्या अंगीं किती चिकाटी आहे याचा अजून माझा मलाच अंदाज आला नाही, तिथं कोणत्या आधारावर मी तुला धीर देऊं ? खोटं आश्वासन कसं देऊं ? वेळ मारून नेण्यासाठी ' काही भिऊं नकोस, मी तुझ्या पाठीशीं आहे ' असं मी म्हटलं असतं. पण या पवित्र वेळीं नुसतं तुझं सात्वत करण्यासाठीं दिखील मी दाभिकपणा केला तर तें पाप होईल. म्हणूनच मी माझं हृदय आज तुझ्यासमोर मोकळं करतोय. ” एवढंच बोलून मी स्वस्थ राहिलों.

तीही मन लावून माझं भाषण ऐकत होती. ऐकत असतांना तिच्या मनाचं भ्रमण चाललं होतं हें तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्ट दिसत होतं. माझं बोलणं संपतांच तिणं पुन्हां एकदां माझ्याकडे दृष्टिक्षेप केला. सारखी टक लावून डोळ्याला डोळा देऊन ती किती तरी वेळ माझ्याकडे पहात राहिली होती.

चट्कन तिची नजर वळली—तिचा चेहरा गोरामोरा झाला होता—जमिनीकडे पहात ती अगदीं हलक्या आवाजांत बोलू लागली, “ कॉलेजांत किती तरी जण माझ्याभोंवतीं घोटाळत होते. कित्येक पत्रं पाठवीत होते, कित्येक माझी प्रत्यक्ष भेट घेऊन प्रेमाच्या गोष्टी उघड उघड बोलायचा धीर करीत होते, कित्येक माझी हेटाळणी करीत होते—पण तरी हेटाळणी करतांना माझ्या सहवासाची चोरटी अपेक्षा दाखवायला त्यांनीं कमी केलं नाही. साऱ्यांचाच मला तिटकारा येत होता. सारे नालायक वाटत होते मला. हा माझा अभिमान असेल—मी कुणीतरी मोठी आद्वितीय स्त्री आहे असं कांहीं मला म्हणायचं नाही पण कॉलेजच्या आवारांत ज्या मुली वावरताहेत त्यांच्यापेक्षां माझी वृत्ति अगदीं निराळी आहे हें माझं मला कळत होतं. कोणतं तरी ध्येय पुढं ठेवून कुणीच कधीं कॉलेजांत शिकायला येत नाहीं—सगं तो पुरुष असो कीं स्त्री असो—आधीं त्यांचं पदवीवर लक्ष असतं. नुसती पदवी मिळण्यापेक्षां चैन करायच्या इच्छेनं कॉलेजात येणारांची

फाटकी वाकळ

संख्याच फार असं मी म्हटलं, तर कुणाला पटायचं नाही. पुढलं आयुष्य बंधनाचं जाणार, एव्हांच काय ती चैन करून घ्यावी, पोरीबाळींच्या मागं हिंडावं, प्रेमाच्या गोष्टी बोलाव्या, काव्यं करावीं, मजा करावी, असं वाटणारांचीच संख्या मोठी. झाडून साऱ्यांचा म्हणूनच मला तिटकारा आला. आता बोलतेंच आहे—एकदां मन मोकळं करून टाकीन म्हणतें—मन अगदीं अनावर झालंय म्हणून बोलतें—नुसतं ऐका आणि विसरून जा. गैरसमज करून घेऊं नका माझ्याबद्दल. तसल्या कागदी काव्यांच्या कोणत्याच कल्पनांची माझ्यावर कधीं छाप पडली नाहीं प्रेम-प्रेम म्हणून म्हणतात त्यांच्यावर माझा एवढासुद्धा विश्वास नाहीं—म्हणून स्त्रीपुरुष हा भेद माझ्या मनांतून गेला होता असं मात्र समजूं नका—‘मला मुळीं लग्नच कर्तव्य नाहीं’ असा डांगोरा मी रोज पिटीत असें—पहिल्यानें तसं मला वाटे—पण पुढं मला कळून आलं, तें व्रत मोठं कठोर आहे. माझी स्वाभाविक वृत्ती तशी नाहीं म्हणून मी आजुबाजूला पाहूं लागलें. कुठं तरी मला माझं मन गुंतवून ठेवलं पाहिजे होतं. पुनः पुन्हा काका माझ्या लग्नाच्या गोष्टी बोलत होते—स्थळं पहात होते—माझ्या मनाची एवढीसुद्धा कदर न करतां आपल्या मताप्रमाणं कुणातरी सुखवस्तु इसमाच्या गळ्यांत पूर्वींच्या काळच्या मुलीसारखी मला बांधून टाकायचा प्रयत्न करीत होते. आईच्या आधारावर मी त्यांना तोंड दिलं नि त्यांचं कांहीं चालूं दिलं नाहीं. इकडे मी शोधांत होतें. सारखी निरखून पहात होतें—पारखायचा प्रयत्न करीत होतें. मला फाजील अभिमान आहे असं म्हणा वाटेल तर, पण कुठंच माझं मन ठरेना. कुणाबद्दलच मला आदर वाटेना. कॉलेजांतलीं मुलं रोज तुमची थड्या करीत म्हणून माझं लक्ष तुमच्याकडे वळलं. पहिल्यानें त्यांच्याबरोबर मीही तुमची थड्या करीत होतें, पण हळुहळु माझं मन बदलूं लागलं. उनाड कोण आणि ध्येयवादी कोण यांतलं अंतर माझ्या नजरेला येऊं लागलं. डिबेट्समध्ये तुमची भाषणं होत त्या वेळीं तुमची विशिष्ट प्रकारची मनोवृत्ति मला त्यांतून दिसू लागली. एकाद्या विषयाच समर्थन करण्यासाठीं नुसता तात्त्विक तत्त्वाभिमान धरून बोलणारा माणूस आणि अंतःकरणांतल्या तळमळीनं बोलणारा माणूस, यातलं अंतर कळायला मला बराच वेळ लागला—’ क्षणभर ती पुन्हा स्तब्ध बसली आणि म्हणाली, “ मी नुसता इतिहास सांगतेंय त्याचा परिणाम मनावर काहीं करून घेऊं नका. अंतःकरणाची तळमळ असलेली कॉलेजातील एकच व्यक्ती मला दिसून आली आणि ते तुम्ही. मला हें पटलं तेव्हां-पासून मी तुमची तरफदारी करूं लागलें. बाकीचे म्हणू लागले, ‘ पासोड्या मारूतीला किंकी भाळली. ’ तरी मी हटलें नाहीं. तुम्ही कांहीच पहात नव्हतां, कुठंच लक्ष देत नव्हतां

मला पूर्वैतिहास कळला

म्हणून तुम्हाला कांहीं कळलं नाही—” बोलत असतांना तिचा चेहरा एका विशिष्ट भावनेनं प्रकुल्लित झाला होता. पूर्वीची दुःखाची छटा पार पुसून निघाली होती. अंतःकरणांत होत असलेल्या त्या आठवणीच्या गुदगुल्यामुळे अगदीं ओझरतं असं अस्फुट हास्य तिच्या मुदेवर खेळत होत तें हास्य उमललं. ती चांगली तोंड भरून हसली आणि म्हणाली, “ त्यांनीं तुमची माझी जोडी जुळवून टाकली होती ! ” पुन्हा ती थांबली—

माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. तिच्या डोळ्याला डोळा देण्याचं धैर्य मला होत नव्हतं. ती माझ्याकडे सारखी पहाते आहे असं मला वाटत होतं, तरीही मी समोर पडलेल्या वर्तमानपत्रांचे मोठ्या टाईपांतले मथळे शून्य दृष्टीनं पहात बसलों होतो.

“ अन् तें खरं होतं—” किंकी पुन्हां गंभीर शब्दांनीं म्हणाली, “ तसंच कांहीं झालं होतं. ती माझीच चूक होती. माझी जिवाभावाची मैत्रीण म्हणून वाटणारी एक मुलगी होती, तिच्याकडे मी बोलून गेलें आणि तिनें साऱ्या कॉलेजभर डांगोरा पिटला. तिला तें पटलं नव्हतं—आवडलं नव्हतं—असल्या गबाळ्या माणसावर माझी नजर गेली म्हणून तिनें जेव्हां मला छेडलं तेव्हां तिच्याकडे बोलण्यांत माझ्याकडून चूक झाली असं मला वाटलं. तेव्हांपासून तिचं माझे वाकडं आलं. आतां कळलं ना, कीं तुम्ही निघायच्या वेळेला मी कां भेटायला आलें होतें ? ”

त्यावेळीं माझी काय स्थिति झाली होती याचं वर्णन करायचं सामर्थ्य माझ्या लेखणींत नाही. मी एक साधासीधा मनुष्य आहे. डावपेंच मला कळत नाहीत तसाच खोटा आव आणून तो पचवण्याइतका खोटेपणाही माझ्या आगीं नाही. मी हतबुद्ध झालों होतो. एकमेकांना नकळत एकमेकांचं आकर्षण सुरू होतं हें जेव्हा आतां मला कळलं तेव्हां मी सुन्न होऊन गेलों. आतंरिक आकर्षण अज्ञातपणें ज्यावेळीं माणमाला नाचवीत असतं त्यावेळीं भावनेच्या भरीं पडून माणूस स्वतःलाच फसवायचा प्रयत्न करीत असतो कीं काय असा मला प्रश्न पडला.

मी वर डोळे करून पाहिलं—ती माझ्याकडेसच पहात बसली होती—डोळ्याला डोळे भिडले त्यावेळीं माझा आवेग अनावर झाला. माझ्या हृदयांत धडकी भरली. सर्वांगाला थरकाप सुटला. मस्तकाच्या शिरा ताडताड उडूं लागल्या. तिची मुद्राही फुलून निघाली होती. माझ्यासारखीच तिची स्थिति झाली होती कीं काय असं मला वाटलं. मी अगदी तिच्या बाजूला झुकूं लागलों तोंच—

फाटकी वाकळ

खुद्दून कुणी हसल्याचा आवाज मला ऐकू आला. दारांत जनी उभी होती. माझी नजर तिच्याकडे वळतांच तिच्या चेहऱ्यावरचं हसू एकदम नाहीसं झालं. ती घाबरली आणि आम्हां दोघांकडे आळीपाळीनं पाहू लागली.

एकदम येऊन तिने माझे पाय धरले आणि ती रडू लागली.

“ऊठ जने,” मी म्हटलं, “काय झालं?”

“आधीं मला क्षमा केली म्हणा—” जनी स्फुंदत स्फुंदत बोलू लागली, “त्याशिवाय मी पाय सोडणार नाहीं तुमचे.”

“बरं बरं, क्षमा केली.” मी म्हटलं, “आतां सांग पाहू काय झालं तें?”

“अगदीं पहिल्यापासून मी जागी होतें.” जनी म्हणाली.

माझ्या आंगावर शहारे आले. पहिल्यापासून म्हणजे?

“—कमाताई बिछान्यांत हुंदके देत होती तेव्हांच मी जागी झालें—” असें जनी म्हणाली तेव्हां मी थरारून उठलों. म्हणजे तिने पाहिलं तर?

‘हो—तेव्हां मी जागी होतें.’ जनी म्हणाली. ‘तेव्हां’ या शब्दावर तिने जोर दिला असं पाहून मीही घाबरून गेलों. किकी नुसती पहात बसली होती. ‘तेव्हां’ या शब्दाचा परिणाम किकीच्या मनावरही झाला असावा. त्यावेळीं मला खरोखरच जनीचा राग आला. ही तिची चोरटी वृत्ति पदोपदीं मला त्रासदायक होणार कीं काय?

मी म्हटलं, “हें बरं नव्हे जने! पूर्वीं एकदां तूं माफी मागितली होतीस त्याचा तुला विसर पडलासा वाटतं?—”

यावेळीं जनी काकुळतीला आली नाहीं, गंभीरपणानें ती म्हणाली. “पूर्वीं मी चूक केली—ती कबूल केली—पण आतां मुद्दाम कांहीं मी तसें केलं नाहीं मी घाबरलें मला अगदीं चमत्कारिक वाटलं म्हणून मी घाबरून मागं राहिलं. आतां देखील मी झोपेचं ढोंग करून राहिलें असतें तर तुम्हाला कुठं उमगलं असतं? कितीतरी वेळ मी उभी होतें. बोलावं असं वाटत होतं पण माझ्या तोंडातून शब्द निघेना इतकी मी घाबरून गेलें होतें. ज्यावेळीं अनावर झालें त्यावेळीं मी बोललें. तरीपण तुम्हाला जर—”

“मला कांहीं वाटत नाहीं जने,” किकी म्हणाली, “मला नाहीं वाटत तूं मुद्दाम कांही केलंस म्हणून. तुझ्या जागीं मी असतें तर माझीसुद्धां अशीच स्थिति झाली असती.

मला पूर्वेतिहास कळला

अन् तू परकी का आहेस ? एका घरांत रहातो आहे आण ! एका छत्राखाली रहातो आहेत, एका मनाने वागायचा प्रयत्न करतो आहेत, तिथं तुझ्याकडे तरी काय चोरायचं ? मला कांहीं नाही वाटत त्याचं ! कसलं काय आतां वाटायचं ? जें व्हायचं तें होऊन गेलं आहे. सर्वांचे लागेबांधे तुटले आहेत. तू माझ्यावर उलटशील असं कांहीं मला वाटत नाही. पण उद्यां उलटलीस, तरी देखील मला त्याच्याबद्दल तितकंच कांहीं वाटायचं नाही. जन्मदात्या बापानंच जिथं पोटच्या गोळ्याची माया सोडली, तिथं परकी माणसं पारखीं झालीं कीं वैरी झालीं, म्हणून काय वाटायचं त्यांच्याबद्दल ?—”

आतां मात्र जनीला आपला उद्वेग आवरेना. तिनं एकदम धांवत जाऊन किंकीच्या गळ्याला मिठी मारली. तिला जवळ घेऊन एकाद्या ममताळू आईप्रमाणें किंकी तिला कुरवाळूं लागली. तें दृश्य पाहून क्षणभर मलाही गर्हिवर आल्यावाचून राहिला नाही. तो दुःखाचा आनंद होता. दुःखाचा डोंगर कोसळल्यावर सद्धानुभूतीची लहानशी चमक जरी कुठं दिसली तरी माणसाला जें आश्वासन मिळतं त्याच्याच जाणिवेनं माझं हृदय भरून आलं.

मी म्हटलं, “ उगी रहा जने, आतां मुळींच राग नाही बरं माझा. क्षणभर मला वाटलं खरं—जाऊंया आतां. आतां तें कांहींच बोलायचं नाही. ”

किंकीची मिठी सोडून तिनं येऊन माझे पाय धरले. तिच्या आसवांनीं माझे पाय ओले झाले होते. मी तिला वर उचलून बाजूला केलं त्यावेळीं तिचा चेहरा पाहून मला धक्का बसल्यावांचून राहिला नाही.

पुढलं बोलणं तेवढंच राहिलं. आम्ही उदून आपापल्या जागीं जाऊन निजलों.

बिछान्यावर पडलों तेव्हां माझं मस्तक भ्रमण करूं लागलं. भित्रेपणाची लहर पुन्हा येऊं लागली होती. दिवसेंदिवस वाढत जाणाऱ्या या भानगडींतून आंग काढून घेऊन आपण मुंबईला जावं असा विचार पुन्हा माझ्या मनांत येऊं लागला होता.

विचार करतां करतांच मला झोंप लागली. सकाळीं उदून जागा झालों त्यावेळीं किंकी आणि जनी यांच्या चेहऱ्यावर कालच्या रात्रीच्या प्रसंगामुळं उत्पन्न झालेली कोणतीच छाया राहिलेली नाही असं दिसल्यामुळं आदल्या रात्रीचा तो विचार कोणत्याही प्रकारचा विवेक केल्याखेरीज माझ्या मनांतून आपोआप पुसून निघाला.

प्रकरण १७ वें

मी खडीफोड्या बनलों

दुसऱ्या दिवशीं नित्याप्रमाणे किकी शाळेंत आपल्या कामावर हजर झाली याचं सर्वांनाच आश्चर्य वाटलं. ब्राह्मणवठारांतील मुलं आपसांत कुजबुज करूं लागली. झालेल्या दुःखाचं कोणत्याही प्रकारचं चिन्ह तिनें आपल्या वर्तनांत एवढं सुद्धा दिसूं दिलं नाहीं याचं मला आश्चर्य वाटलं. आदल्या दिवसाच्या एकंदर प्रकारावरून तिच्या मनावर आईच्या मरणाचा केवढा जबरदस्त परिणाम झाला होता हें मी पाहिलं होतं. एवढं दुःख सावरून ती नित्याच्या कार्यक्रमाला प्रवृत्त झाली कशी हेंच मला कळना.

अण्णा, धोंडशेटप्रभृति मंडळींनाही या गोष्टीचं कौतुक वाटलं विशेषतः धोंडशेटना तिच्या या वृत्तीबद्दल अभिमान उत्पन्न झाला. यापूर्वी त्यांचं मत तिच्या बाबतींत चागलंसं नव्हतं. एकदां त्यांनीं तसें मला बोलूनही दाखवलं होतं. पण या तिच्या धीराच्या आणि कर्तव्यतत्परतेच्या वृत्तीमुळं त्यांचे सारे जुने गैरसमज पार नाहीसे झाले.

ही हकिकत बाबीकाकांच्याही कानांवर गेली आणि त्यापाथीं त्यांनीं तिला खूप शिव्या हासडल्या असं माझ्या कानीं आलं. खरं पाहिलं तर तिनेच बाबीकाकांना दोष दिला पाहिजे

मी खडीफोड्या बनलों

होता. पण आतां उलट तेच तिच्याबद्दल अशी भावना दाखवीत असल्याचं पाहून किक्कीला त्यांच्याबद्दलचा आलेला तिटकारा अधिक वाढला.

आईच्या उत्तरक्रियेच्या वेळी सुद्धा तिला बोलावणं आलं नाही. पिंडाला कावळा शिवतां शिवेना तेव्हां किक्कीला बोलावून आणण्याबद्दल कुणी बाबीकाकांना सांगितलं, पण त्यांनी तें ऐकलं नाही. दर्भाच्या कावळ्याचा स्पर्श करून घेऊन पिंडदान पुरं केलं, ही गोष्ट ज्यावेळी किक्कीला कळली त्यावेळी ती सुन्न झाल्यासारखी दिसली. आम्हीही कांहीं चर्चा केली नाही.

कांहीं वेळ गेल्यावर ती मला म्हणाली, “ माझा या असल्या गोष्टींवर विश्वास नव्हता. यांत किती तथ्य असतं तें कांहीं कुणाला सांगतां यायचं नाही. पण एवढं खरं, कीं कांकांनीं माझी जी ताटातूट केली ती जाणवण्याइतका परिणाम आजूबाजूच्या लोकांवर झाला, एवढं तरी बरं झालं. एवढ्यासाठीं तरी ते लोक काकांना दोष दिल्यावांचून रहायचे नाहीत. त्यांचा हाडकपाळी स्वभाव मला माहीत आहे. कुणी कांहीं म्हटलं तरी ते त्याची पर्वा करणार नाहीत—पण हा जो पिंडाचा प्रकार झाला आहे त्याचा परिणाम मात्र त्यांच्या मनावर झाल्यावांचून रहायचा नाही—मग ते बोलून दाखवोत किंवा न दाखवोत. ”

भार हलका करण्यासाठीं मनांतल्या गोष्टी ती बोलत होती म्हणून मी कांहींच बोललों नाहीं. गावात हा एक मोठा चर्चेचा विषय होऊन राहिला होता. प्रत्येकजण बाबीकाकांना दोष देत होता पण या प्रकरणांत मी केव्हां सुद्धा तोंड घातलं नाही. बऱ्यावाइटाचा कसलाच उल्लेख करायचा नाही असं मी ठरवून टाकलं होतं.

कांहीतरी नवी चळवळ सुरू केल्याशिवाय या गांवकुटाळक्या थांबणार नाहीत असं मला वाटूं लागलं. जिथं जावं तिथं बाबीकाका आणि त्यांची मुलगी यांच्याच गोष्टी बोलल्या जात होत्या. खेडेगावचा आवारा थोडकाच असल्यामुळं कोणत्याही गोष्टीची चर्चा तिथं अतिरेकाला जात असे. यापासून किक्कीला त्रास होत तर नव्हताच—उलट तिच्याबद्दल लोकांची सहानुभूति वाढत जात होती, तरीही मला तो प्रकार आवडला नाही. कांहीतरी करून हा विषय बंद केला पाहिजे असा विचार करून मी गांवचा रस्ता सुधारण्याची योजना मंडळीपुढं मांडली.

अण्णांना ही कल्पना फार आवडली. दुकानदार या नात्यानं त्यांच्याकडे सामानाच्या

फाटकी वाकळ

गाव्यांची रहदारी सारखी असे, रस्त्याचीही अव्यवस्था त्यांना पदोपदी जाणवत असे. खेडें असल्यामुळ गांवाला म्युनिसिपालिटी नव्हतीच शिवाय गांवांतला रस्ता आणि राजरस्ता यांचा काहीच संबंध नव्हता. हमरस्त्यापासून गांव अगदी बाजूला असल्यामुळ सरकारकडून किंवा लोकलबोर्डकडून तो रस्ता दुरुस्त होण्याची आशा नव्हती. नादुरुस्त रस्त्यानं वावरण्याची लोकांना इतकी सवय झाली होती, की त्यापासून उत्पन्न होणारी गैरसोय उदमी लोकांखेरीज इतरांना मुळीच जाणवत नव्हती. रस्ता करण्याची योजना करून जर मजुरांकरवीं तें काम करून घेण्याचं ठरवलं असतं तर त्यापार्थी होणारा खर्च कुणी करायचा हा प्रश्न होता. गावच्या साऱ्याच लोकांना चांगल्या रस्त्याची जरूरी भासत नव्हती. ज्यांना रस्ता द्या असेल त्यांनी हवे तर पैसे खर्च करावे असं बहुतेक गांवकऱ्यांचं मत पडलं.

ही योजना फुकट जाणार असं मला वाटू लागलं, पण यावेळीं किक्की माझ्या सहाय्याला धांवून आली. जरूरीपुरती खडी आणि दगड तेवढेच विकत घेऊन मजुरीचं काम गांवकऱ्यांनीच करावं अशी कल्पना ज्यावेळीं तिनं पुढं मांडली त्यावेळीं मला तर समाधान झालंच पण अण्णांनाही आनंद वाटला. ही योजना मी सांगितली असती तर कदाचित गांवकऱ्यांना ती पटली नसती. साधारण खर्चाचा आढावा घेऊन आम्ही खडी दगड आणण्या-इतकी रक्कम उभी केली. माझा प्रत्यक्ष संबंध नव्हता, तरीही मी बराच मोठा आकडा टाकल्यावर गावच्या लोकांना लाजेकाजेस्तव वर्गणी देणं भाग पडलं. किक्कीनं तर पैसे दिले होतेच, पण जनीनं सुद्धा आपला एक महिन्याचा पगार या कामाला दिला. आमच्या जरूरी-पेक्षांही जास्त रक्कम उभी राहिली.

एके दिवशीं सकाळीं आम्हीं सर्व मंडळी कुदळ फावडीं घेऊन घराबाहेर पडलों. सर्वांच्या पुढं अण्णा, धोंडशेट, रामभाऊ प्रभृतिमंडळी होता. गांवचे कर्ते पुरुष स्वतः कुदळ फावडं घेऊन निघाल्याबरोबर न बोलावतां प्रत्येकजण घराबाहेर पडूं लागला. बायकामुलं सुद्धा आनंदानं कामाला हातभार लावूं लागली.

बहुतेक प्रत्येक घरांतून शक्य तितकीं माणसं या कामासाठीं येत होती. दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मणवठारांतल्या मंडळींचा या रस्त्याशीं काही संबंध नव्हता, तरीही त्या वठारांतील शाळेंत येणारीं मुलं आमच्या अनुकरणानं जेव्हां कामांत भाग घेऊ लागलीं तेव्हां धोंडशेटनीं त्यांना मनाई केली. मी आणि किक्की या कामीं खपत असलेले पाहून मुलं त्यांचं ऐकेनात. हौसेनं काम करणाऱ्या मुलांचा विरस होऊं नये

मी खडीफोड्या बनलों

म्हणून मी संमति दिली. तरी धोंडशेट म्हणाले, “ मी तुम्हाला एक सांगून ठेवतो मुलांनो, गुड्डी म्हणताहेत म्हणून मी कबूल करतो. पण उद्यां तुमच्या आईबापांनीं तक्रार केली तर त्याची जबाबदारी आमच्यावर नाही. उद्यां तुमची वडील माणसं म्हणतील, की मुलांना शिकण्यासाठी आम्ही शाळेत पाठवतो, खडी फोडण्यासाठी नव्हे, अर्थात् त्यांचं म्हणणं चुकीचं नसणार, म्हणून आर्थां तुम्ही आपल्या वडील माणसांची परवानगी घेऊन या आणि मग या कामाला लागू. ”

मुलांच्या एका म्होरक्यानं पुढं येऊन बोलायला सुरवात केली. तो म्हणाला, “ हें काम जितकं तुमचं आहे तितकंच आमचं आहे. आम्ही इथं शाळेत येतो ते याच रस्त्यानं. आमच्या घरच्या माणसांना हा रस्ता चांगला व्हायची जरूरी वाटत नसेल, पण आम्हाला वाटते. आमच्यासाठी आम्ही हें काम करणार. तिथं आम्ही आमच्या वडील माणसाची परवानगी घ्यायची जरूरी आहे अमें आम्हाला वाटत नाही ! ” असं म्हणून उत्तरांची अपेक्षा न करतां धांवत जाऊन तीं सारी मुलं कामाला लागलीं.

किकी माझ्याकडे पाहून डोळा घालून हसलो, तेव्हां मला वाटलं, की या प्रकाराच्या मुळाशीं तिचाच हात असावा. हें उत्तर कांहीं मुलांना सुचलं नसतं. मी किकीला विचारलं तेव्हां कांहींच उत्तर न देतां ती हसली आणि खडीची टोपली घेऊन धावत निघून गेली.

पहिल्या एकदोन दिवसांत श्रम झाल्याची जाणीव होत होती. पण रस्ता जसजसा आकारात येऊं लागला तसतसा प्रत्येकाचा उत्साह वाढूं लागला. मला कौतुक वाटत होतं ते दोन माणसांचं. एक धोंडशेट आणि दुसरी किकी. या दोघांचंही आयुष्य ऐवारांमांत गेलं होतं. धोंडशेट तर आतां बरेच वृद्ध झाले होते. अण्णांना आंगमेहनतीचीं कामं करण्याची दुकनदारीच्या धंद्यामुळं अल्पस्वल्प सवय होती. त्यांना ते श्रम तेवढेसे जाणवले नाहीत—पण किकीचा उत्साह पाहून मात्र मी थक झालों.

इकडची काडी तिकडे करण्याची सुद्धां संवय नसलेली ही मुलगी, एवढी सुद्धां कुरकुर न करतां खणीत, मातीच्या टोपल्या उचलीत, दगड रचीत ज्या वेळीं राबूं लागलेली पाहिली तेव्हां गांवांतल्या सगळ्या बायका घरकाम टाकून या कामावर येऊं लागल्या. जरूरीपेक्षां जास्त माणसं कामाला लागल्यामुळं रस्त्याचं काम झपाझप आटोक्यांत येऊ लागलं. त्या दिवसांत आम्ही शाळेंला रजा दिली होती. सारा दिवस माणसं सारखीं खपत होती. ती गंमत पहाण्यासाठी दोन्ही बाजूच्या ब्राह्मणवठारांतील कांहीं मंडळी येऊन

फाटकी वाकळ

रस्त्याच्या बाजूला उभी राहून आपल्या परीनं देखरेखीचं काम करूं लागली तेव्हां मलाही मोठं अवसान आलं. एकाददुसरा माणूस मधूनमधून हातभार लावूं लागला होता. डोक्यावर टोपल्या चढवण्यासाठी हात देतां देतां कांहीं जण हल्लु हल्लु स्वतःच टोपल्या घेऊन काम करूं लागले.

एवढं झालं तरी बाबीकाका मात्र या मुदतीत या बाजूला फिरकलेसुद्धां नाहीत. गांवांत बहुधा रोज त्यांची एकादी तरी खेप व्हायची पण यावेळीं इकडे यायचं ते मुद्दाम टाळीत होते.

रस्ता जसजसा पुरा होत येऊं लागला तसतसा लोकांचा उत्साहही वाढूं लागला. रस्त्यावर फिरवण्याचा रूळ मिळवण्यासाठीं आम्हाला फार सायास करावे लागले, पण धोंडशेटनीं कुठंतरी संधान बांधून लोकलबोडीचा रूळ दोन दिवसांच्या मुदतीनं मागून आणला.

साह्याव्या दिवशीं रस्ता पुरा झाला त्या दिवशीं समारंभानं या रस्त्याचं उद्घाटन करायचं असं सर्वांनीं ठरवलं. तालुक्याच्या मामलेदारांना बोलावून आणायची कल्पना कुणीतरी काढली होती पण ती धोंडशेटनीं हाणून पाडली. ते म्हणाले, “ इथं मामलेदारांचा काय संबंध ? या मामलेदारांनी आमच्यासाठीं काय केलंय आतांपर्यंत ? मरमर मरायचं आम्ही आणि मिरवायला यायचं काय मामलेदारांनं ? ते कांहीं नाहीं—आपलं आपणच काय तें करूं. नाहीतर मुळींच कांहीं समारंभ नको म्हणावं ! ”

ग्रामदेवतेची गाडीतून मिरवणूक काढावी अशी कुणी एकानं कल्पना मांडली धोंडशेटचा त्याला विरोध होता—म्हणजे उघड त्यानीं तसं बोलून दाखवलं नाहीं खरं पण त्यांच्या मताप्रमाणे त्यांना हें पटण्याजोगं नव्हतं. मलाही ती कल्पना तितकीशी आकर्षक वाटली नाही.

पण सर्वांचंच बहुमत झालं. चालत्याबोल्या मामलेदारापेक्षां दगडी देव बरा, असं कल्पून मीही त्या योजनेला समति दिली. बहुसंख्य असलेल्या भाविक माणसांच्या भावेनेवर एकदम आघात करणं इष्ट नाही असं मी किरीला सांगितलं तेव्हां तीही कबूल झाली.

सातव्या दिवशीं मोठ्या थाटानं ही मिरवणूक निघाली. दोन्ही ब्राह्मणवठारांतील मंडळी झाडून सारी आली होती. आले नव्हते काय ते बाबीकाका. आणि ते आले नाहीत हें

मी खडीफोड्या बनलों

कुणाला जाणवलंही नाही. रस्त्याची पूजा करण्यांत येऊन मग एका छकड्यांत देवीची उत्सव-मूर्ति ठेवून तो छकडा वाजतगाजत नव्या रस्त्यावरून नेण्यांत आला. मिरवणुकीला एकच गर्दी झाली होती. त्यांत कांहीं भजनी ताफेही सामील झाले होते. महारलोक ढोल घेऊन आले होते. सारा गांव दणाणून गेला होता. प्रत्येकजण मोठ्या अभिमानाने त्या रस्त्यावर पाऊल टाकीत चालला होता.

मिरवणूक रस्त्याच्या दुसऱ्या टोकाला पोचल्यानंतर उत्सवमूर्ती नेऊन देवळांत ठेवण्यांत आली आणि मग एकेकांनी आपले छकडे आणून रस्त्यावर चालू केले. रस्ता पुरता दोन फलांग सुद्धा नव्हता पण तेवढ्याच लांबवर पुनः पुन्हां निरनिराळीं माणसं त्याच त्याच गाड्यांत बसून त्या इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे नेण्यांत येत होत्या.

ही वर्दळ सुरू असतांनाच मी निघून घरी आलों. आजवर झालेल्या आंगमेहेनतीची आतां मला जाणीव होत होती. जनी म्हणाली, “आज तेल लावून गुरुजींचं अंग रगडलं पाहिजे.”

“गुरुजींचं कां ?” मी म्हटलं, “मेहेनत कांहीं मी एकटयानं केली नाही. तुम्ही सारींच खपत होतां—रगडायचं असलं तर प्रत्येक काम करणाराचं अंग रगडायची तयारी आहे का तुझी ?—अन् तुझं स्वतःचं कोण रगडणार ?”

ते ऐकून किक्की मोठमोठ्यानं हसूं लागली तेव्हां जनी ओशाळत्यासारखी झाली. किक्की म्हणाली, “जनीची नजर आहे नुसती गुरुजीवर ! त्यांना थम झालेले तेवढे तिला दिसतात. आम्ही म्हणजे जशीं कांहीं माणसंच नव्हे. होय ना जने ?”

“करा माझी थट्टा बापडी !” जनी नाराजून म्हणाली “पण मूळ कल्पना गुरुजींची. त्यांनीं कधीं असलीं कामं केलीं नव्हती. त्यांनी नुसता हुकूम करायचा आणि आम्ही तो पाळायचा, फारतर देखरेख करायची—पण ते स्वतः खपत होते म्हणून ना तीं दोन्ही वठारांतलीं माणसं आलीं ? लाजेकाजेनं का होईना पण कामाला हात लावायची त्यांना जी बुद्धि झाली ती गुरुजी खपत होते म्हणूनच ना ? परगांवचा माणूस येऊन इथं आमच्या-साठीं हातांत कुदळ घेऊन खणूं लागला याची लाज वाटल्याशिवाय कशी राहिल कुणाला ? किती झालं तरी आम्ही माणसं आहोत—” बोलतांना ती मध्येच थांबली. एकटे बाबीकाकाच तेवढे आले नव्हते ह्याची तिला आठवण झाली असावी.

फाटकी वाकळ

“ कां थांबलीस ? ” किकीनं विचारलं.

“ नाही उगीच ! ” जनी म्हणाली, “ तसं पाहिलं तर सारींच माणसं कुठं आलीं होती—जाऊंदे, आतां काय त्याचं ? रस्ता तर तयार झाला. तिकडे जाऊन पहा म्हणावं, इजनेराचा रस्तासुद्धां इतका चांगला नाही. एकदां आणून दाखवा तुमच्या त्या इजनेरांना अन् आतां त्या मामलेदारालाही ये म्हणावं आणि बघ—” ती बोलत असतांना अण्णा आणि धोंडोशेट तिथं आले. तेव्हां ती म्हणाली, “ काय, झाल्या आमच्या रस्त्यावर गाड्या उडवून ? ” अलीकडे जनीचा धीर बराच चेपत चालला होता. मोठ्या माणसांना सुद्धां ती भिडूनाशी झाली होती.

“ नाही—” अण्णा म्हणाले, “ अजून फिरवतायत छकडे सारे. एकदां ध्या पोटभर मजा करून म्हणावं. ”

“ जनी काय म्हणते ऐकलंत का ? ” किकी अण्णांना उदेशून म्हणाली, “ गुरुजींचं अंग रगडलं पाहिजे म्हणतेय ती. ”

“ नुसतं अंग रगडून काय होणार आहे ? ” अण्णा म्हणाले, “ फार मोठे उपकार आहेत त्यांचे आमच्यावर. मोठा धडा दिला त्यांनीं आज आम्हाला हा. शंभर अर्जे करून सुद्धां काम झालं नसतं तें आम्ही सहा दिवसात केलं—एकसुद्धां अर्ज न करतां केलं. उठल्या सुटल्या सरकारात धांवायचीच काहीं जखरी नाही. गांव एक झाला तर आपण काय वाटेल तें करूं, याचा प्रत्यय आला आम्हाला. ”

“ पूर्वीचा काळ नुसता बोलायचा होता, ” धोंडोशेट म्हणाले, “ पण आतां प्रत्यक्ष हातून कार्य घडलं नाही तर त्या व्याख्यानांना अन् लेखांना कबडीची सुद्धां किंमत कुणी देत नाही, हा धडा स्वामी दयानंदांनीं दिला त्यावेळीं तुमचे पुण्याचे मोठे लोक त्यांची थड्या करीत होते. तुम्हांला माहीत नाही ती इकिकत गुरुजी, पण मोठीं रणं माजलीं होती त्यावेळीं. पण स्वामीजींनीं आपलं ध्येय सोडलं नाही. आतां तुम्हाला महत्त्व वाटत नाही पण त्यावेळीं वाटेल तो माणूस वेदोक्त होमहवन करूं लागला म्हणून स्वामीजींवर केवढी आग पाखडली गेली ! ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अतिशूद्र हे सारे भेद झुगारून देऊन त्यांनीं हिंदुस्थान हें आर्यस्थान करण्याचा जो उपक्रम केला तो तुमच्या या बडबड्या सनातन्यांनीं यशस्वी करूं दिला नाही म्हणून आजचीं हीं भांडणं आपल्याला पहावीं लागत आहेत. मोठीं कर्तबगार

मी खडीफोड्या बनलों

माणसं होतीं तीं आर्थसमाजांतलीं. त्यांतले शेवटचे स्वामी श्रद्धानंद तुम्ही पाहिले असतील, किंवा ऐकलं असेल त्यांच्याबद्दल—पण ते शेवटचेच ! सगळाच गोंधळ माजलाय आज, म्हणून अशीं हीं कांहीं कामं केलेलीं पाहिलीं म्हणजे माझ्या म्हाताऱ्या डोळ्यांना ओलावा येतो. आपण रस्ता करीत होतो तेव्हां कोण कुणाची शिवाशीव मानीत होतं ? सगळेजण एकमेकांच्या कामाला हातभार लावतांना महार, चांभार, घेड—कांहीं पहात नव्हतों—”

“ पण घरीं जाऊन आंधोळ करीत होते. ” जनी म्हणाली.

मोठमोठ्यानं हसत धोंडशेट म्हणाले, “ अग ते रस्त्यावरच्या मातीत बरबटले होते म्हणून. विचार जाऊन प्रत्येकाला, कां कुणी आंधोळ केली होती ती ? होतं का कुणाच्या ध्यानांत ? ”

“ निदान माझ्या तरी ध्यानांत आलं नाही. ” अण्णा म्हणाले, “ मोठा कैफ आला होता आम्हाला. किती जलद हा रस्ता पुरा करतो याच्यावरच नजर होती आमची. घरीं गेल्यावर सुद्धा तींच बोलणीं चालत. ”

“ पण चुकूनमाकून हात लावणाऱ्या आमच्या मंडळींना विचारलंत का ? ” किक्की म्हणाली.

“ तें असं आहे—” धोंडशेट गंभीरपणाचा आव आणून म्हणाले, “ देवळाच्या घुमटावर बसलेला पारवा रस्त्यावर धुळीत लोळणाऱ्या किड्यांची कुठं खिजगणती धरतो ! धरलीच तर ती त्याला चोंच मारून खाण्यासाठी—पण त्याला हें माहीत नसतं कीं त्याच्यावरही झडप घालायला सुद्धां एकादी घर टपलेली असते. तें कशाला हवं ? आपण आपले जमिनीवरूनच चालूं या—कुणी आकाशांत उडत असतां त्यांना खुशाल जाऊं द्या उडत. तेवढीच सावली होते आपल्याला. हजाराना जिथं कांहीं वाटलं नाही तिथं एकदोघांची पर्वा कोण करतो ? ”

“ एकदोघांची देखील पर्वा केली पाहिजे. ” किक्की म्हणाली, “ ते एकदोघेच हजाराना आड येत आहेत. वर उडत जात आहेत ना ते ? जमिनीवर जे सरपटत असतात त्यांना धूळ खावी लागते. वर उडत जाणारा दिसला कों त्या धूळ खाणाराला वैषम्य वाटतं त्याचं. पण जमीन काय आणि आकाश काय, सारींच एक आहेत असं ठरायला त्या उडत जाणाराचा पाख तोडला पाहिजे. जमिनीवर सरपटल्याशिवाय त्याला सुद्धां धूळ खायचं सुख कळायचं नाही—”

फाटकी वाकळ

“असं बोलूं नये पोरी.” धोंडशेट म्हणाले, “पांच बोटांची मूठ वळली कीं पायाची लाख लंगडी पडते. हजारांची एकी झाली तर चारचौघे म्हणून रहाणारे असतील त्यांना नाकदुःखा काढाव्या लागतील त्या हजारांपुढं. आपण काहीं बोलूं नये, नुसतं काम करीत रहावं, पूर्वी मी फार बडबडत असें. शिव्यागाळी करीत असें—पण आतां त्या शिव्या संपून गेल्या. आतां वाटतं, मुकाट्यानं काम केलं तर लाख शिव्या देण्यापेक्षां जास्त परिणाम होतो. शिव्या देण्यानं नुसतं मनाचं समाधान होतें—काम कांहींच होत नाही—उल्ट वेंर वाढतात. आतां हेंच पहा, हजार व्याख्यानांनीं झाली नव्हती ती एकी या रस्त्याच्या धुळीनं केली. कसे डोळे निवाले माझे—” म्हाताऱ्याला गर्हिवर आला होता.

यानंतर किकी काहीं बोलली नाही. जनीनंही आपल्या तोडाला खीळ घातली.

बराच वेळ इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्यावर अण्णा, धोंडशेट निघून गेले. धोंडशेटच्या भाषणाचा माझ्या मनावर मोठा परिणाम झाला होता. परिणामाची अपेक्षा करून मी ही रस्ता करण्याची योजना काढली नव्हती, पण आतां प्रत्यक्ष तिचा जो परिणाम झालेला दिसून आला त्यामुळं माझ्या विचारांना निराळंच वळण लागलं—हांव वाढली—अशीच आणखी काहीं तरी योजना काढून सारागांव एका पातळीवर कसा आणावा याचा विचार करण्यांत माझं मन रमू लागलं.

किकी आपलं दुःख विसरली होती. आम्हांलाही तिच्या दुःखाचा विसर पडला होता. रस्ता करण्याच्या कर्तबगारीचा आम्हां सर्वांना एवढा मोठा अभिमान वाटत होता, कीं त्यामुळं हें जग आम्हांला ठेंगणं भासत होतं. आम्हीं कांहींतरी अचाट गोष्ट करून दाखवली असं गांवच्या लोकांना वाटत असल्यामुळं हा परिणाम आमच्या मनावर झाला होता. म्हणून त्याच गोष्टी बोलत आम्हीं बाकीचं सारं काहीं विसरून जात होतो.

वरून किकी हसत होती खरी, पण अंतरंगातलं दुःख तिला जाणवत राहिलं होतं असं मला पुनः पुन्हा वाटे. तें दुःख विसरण्यासाठीच ती मुद्दाम विषयांतर करीत राहिली होती. जनीच्या तें ध्यानीं येत नसावं. रस्ता केल्याचा कैफ जनीला अनावर झाला होता. तिच्या आणि आमच्या दृष्टींत मुळांतच फरक होता. निमगांव हेंच तिचं जग होतं. त्या टीचभर जगांत झालेली तिळाएवढी सुधारणा तिच्या दृष्टीनं केवढीतरी अफाट होती. एवढी मोठी मुंबई, तिथले अवाढव्य कारखाने, रोज होत असलेली वाढ, ते अफाट

मी खडीफोड्या बनलों

रस्ते, आकाशाकडे मजल मारणारी तिथली घरं पाहून आमची नजर मेलेली असल्यामुळं, झालं तें कांहींच नाही असं वाटायला आम्हाला वेळ लागला नाही. जनीच्या आणि आम्हा दोघांच्या दृष्टीत हा फरक होता. म्हणून कोणत्याही रीतीनं तिचा विरस होऊं नये अशी खबरदारी आम्हाला घ्यावी लागत होती.

रस्ता पुरा झाल्यानंतर जवळजवळ एक आठवडा बाबीकाकांनीं गावांत पाऊल टाकलं नाही. त्यानंतर ते एकदां नुसते नजर टाकून गेले. अण्णांनीं त्यांना विचारलं, तेव्हां तोंड वेंगाडून त्यांनीं तो प्रश्न हसण्यावारी नेला. किकीची चौकशी छुड्या केली नाही. किकी मात्र आतां कोणत्याही प्रकारचा संकोच सोडून गावांत वावरत होती. गांवच्या लोकांना तिच्या या धैर्याचं कौतुक वाटत होतं. 'आई मेली तरी या पोरीला कांहीं वाटत नाही !' असे एकदोघांनीं जेव्हां उद्गार काढले तेव्हां धोंडशेटनीं त्यांची चांगली हजेरी घेतली असं मला कळलं. त्यापुढं कुणीच तिला नावं ठेवलीं नाहीत.

आणखी कांहीं दिवस असेच ठरलेल्या नित्यक्रमांत गेले.

त्या ठराविक कार्यक्रमाचा मला कंटाळा येऊं लागला होता.

प्रकरण १८ वें

मला प्रश्न पडला

जनीची आजी सुभद्रा त्या दिवशीं जुनी हकिगत सांगण्यासाठीं मुद्दाम माझ्याकडे येऊन बसली. किकी आणि जनी दोघीही त्यावेळीं घरीं नव्हत्या. ती म्हणाली, “यापूर्वीच मी तुम्हाला माझं चरित्र सांगणार होतें. पण या पोरी सदोदित इथंच असत, बरं झालं कीं कापूम जमवण्यासाठीं त्या आज शेजारच्या गांवाला गेल्या म्हणून—”

“असं पहा सुभद्राबाई,” मी म्हटलं, “शक्य तेवढं करून गांवच्या उठाठेवींत पडायचं नाहीं असा मी निश्चय केला आहे. तुम्हाला जें कांहीं सांगायचं आहे तें सांगतांना एवढंच ध्यानांत ठेवा, कीं तुमच्या गाव्हाण्याचा परिहार करायचा अधिकार कांहीं माझ्या हातीं नाही.”

म्हातारी हसून म्हणाली, “आतां कोण कसला करणार आहे परिहार ? जें व्हायचं तें होऊन गेलं आहे. कुणाचा सूड उगवायचा नाहीं मला. तुम्हाला मी सांगतें ती एवढ्यासाठींच, कीं त्यांतून तुम्हाला कांहीं धडा घेतां आला तर पहा—” असं म्हणून ती क्षणभर उगीच राहिली. मी बोलत नाहीं असं पाहून ती म्हणाली, “गरिबांच्या घरीं दळिद्र हें ठेवलेलंच; पण त्यांतच

मला प्रश्न पडला

सुख मानून आम्ही रहातो. माझी पोरगी—या जनीची आई, कुळवाड्याची मुलगी खरी पण अगदी नक्षत्रासारखी होती. नवराही बरा मिळाला होता तिला. माझं हें असं झाल्या-पासून मी जांवयाकडेच रहात होतं. तीं दोघंही बाबीकाकांच्या शेतावर काम करीत. पुढं तें शेतच त्यांनीं खंडानं घेतलं. शेतावरचं काम म्हणजे कांहीं बारमहाचं काम नव्हे. सुगीचे दिवस संपले की जनीचा बाप मोलमजुरीसाठीं मुंबईला जाई. पोर इथं घरीं एकटीच राही म्हणून बाबीकाकांनीं तिला आपल्या घरीं घरकामासाठीं बोलवावं. तोही जात असे. कमाताईची आई भारी सज्जन, तिची फार माया होती माझ्या पोरीवर. बाबीकाका हा असा खाष्ट, पण चोरून मारून ती तिला कांहींबाहीं देत असे. कूळ म्हणून फुकट राबवून घेतलेलं त्या माउलीला खपत नसे.” म्हातारी पुन्हा क्षणभर स्तब्ध राहिली आणि म्हणाली, “ एके दिवशीं झालं असं, कीं ती कांहीं बाबीकाकांच्या घरीं जाईना. धन्याचा हुकूम, नाहीं कसं म्हणायचं ? बोलावण्यावर बोलावणी येऊं लागलीं तेव्हां मी स्वतः जाऊन आलें. पण मला त्यांनीं घालवून दिलं. तिलाच पाठवून द्या म्हणून हट्ट धरला अन् कांहीं केल्या ती जाईना मी विचारलं तर घड उत्तर देईना. अगदीं खनपटीला बसलें तेव्हां तिनें सारा पाढा वाचला. बाबीकाकांची तिच्यावर वाईट नजर होती—” पुन्हा ती थांबली.

एक क्षणभर ती भकास नजरेनं जमिनीकडे पहात स्वस्थ राहिली होती. तिच्या डोळ्यांत त्वेषाची छाया सळसळत होती. ती म्हणाली, “ बामण म्हणजे आम्ही देवासारखे समजतो. मायबाप ते आमचे. पण इथं काय चालतं तें तुनच्यासारख्या माणसांना कळायचं नाहीं. शेतावर राबणारीं माणसं आम्ही; त्या तेवढ्याच हक्कावर आम्हाला अंगाखालीं घालायला बघतात हे लोक ! दरिद्री झालों तरी आम्हांला काय नीति नाहीं ? काय देवाधर्माची चाड नाहीं ? दहापांच रुपयांसाठीं काय आम्ही नरकाची वाट धरायची ? लाव्हच दाखवून पांहेली त्या चांडाळानं, पण ती बघली नाहीं. पुढं तिचा नवरा आला. शेत काढून घेतलं बाबीकाकांनीं. फार वाईट दिवस आले तेव्हां आम्हाला. खेडेगावांत मोलमजुरी कसली मिळणार ? दोघांनीं मुंबईला जावं म्हणावं तर दोघांच्या पोटाला मिळायची तिथं भ्रांत होती—अन् मला टाकून जायची माझ्या जांवयाची तयारी नव्हती. वर्षभर अन्नान्न करून आम्ही दिवस काढले. कमाताईच्या आईनं चोरूनमारून कांहींतरी आम्हाला पोचतं करावं !—”

फाटकी वाकळ

जनीच्या बाबतीत गावांत जी बोलवा होती त्याचा इतिहास आतां आपल्याला कळणार असं मला वाटलं. तो इतिहास मी ऐकला होता तसाच असावा कीं काय असा प्रश्न माझ्या मनांत येतो न येतो तोंच सुभद्रा म्हणाली, “पण शेवटपर्यंत ती कांहीं बाबीकाकाला बघली नाही. मग त्या चांडाळानं काय केलं तुम्हाला माहीत आहे? कोणत्या तोंडानं सांगूं? तिच्या नवऱ्याचा जीव ध्यायचा सुद्धां प्रयत्न केला! गांव टाकून पळावं म्हणून मनांत आलं, पण तिचे दिवस भरले होते. तेव्हांच ही जनी झाली! अन् मग तर मोठाच कठीण प्रसंग आला. घरांत खायला अन्न नव्हतं. आतां कांहीं भीति नाही असा विचार करून माझा जावंई मुंबईला गेला. आतां आम्हाला कुणाचा आधार नाही असं पाहून निर्लज्जपणानं त्या चांडाळानं माझ्या पोरीची बदनामी करायला सुरवात केली. ही आपलीच पोरगी आहे म्हणून तो म्हणू लागला. असं म्हणतांना स्वतःचीच बदनामी होते याचीसुद्धां त्यानं पर्वा केली नाही! खरी गोष्ट माहीत होती आम्हां दोघींना—एक मला कीं एक कमीच्या आईला. पण आम्ही कुठं कुणाला सांगायला जाणार होतो? गांवांत ही असलीं लफडीं असतातच. गांवाला तें खरं वाटत होतं. जो तो तिला टोचून बोलू लागला. कसा छळ केलाय या गांवकऱ्यांनीं तें कांहीं मला सांगतां यायचं नाही—” तिला भड-भडून आलं होतं. काहीं वेळानं दुःखाची आठवण ओसरल्यावर ती म्हणाली, “जावंई मुंबईहून आला तेव्हां ही गोष्ट त्याच्या कानीं गेली. मी शपथा घेऊन सांगितलं तरी त्याला खरं वाटेना. दिवसादिवसाचा हिशेब दिला—केव्हांपासून तिनें तें घर वर्ज्य केलं होतं तें सांगितलं—तरी त्याची खात्री पटेना. गळा दाबून त्यानं तिचा जीव घेतला! पण हें कुणाला कळूं दिलं नाही आम्ही! अशीच मेळी म्हणून समजलीं सारींजणं. अन् मग तोही निघून गेला—तोही तिकडे मुंबईला कुठं गाडीखालीं सांपडून मेला म्हणून बातमी आली. ही एवढी लहानशी क्रीड, तिला पोसायचा भार माझ्यावर आला. काय माझी स्थिति त्यावेळीं झाली होती तें कसं सांगूं तुम्हाला?—” असं म्हणून ती ओक्सा-बोक्शीं रडूं लागली.

थोडंसं दुःख ओसरल्यावर तिनें पुढल्या काळांत आपण कशा हालअपेष्टा काढल्या, मुलीच्या जोपासनेपायीं तिला कसकशा अडचणी आल्या, विशेषतः बाबीकाकान्नी ती मुलगी आपलीच आहे, असं गावांत ध्वनित केल्यामुळं जातीपातीच्या लोकां-पासून तिला कसं वेगळं पडावं लागलं, आणि शेवटीं कडोविकडीला प्रसंग गेला तेव्हां बाबीकाकान्नीच्याच पायां पडून कसं बसं आयुष्य कंठीत हे दिवस कसे पाहिले—ती सर्व हकिक्त

मला प्रश्न पडला

सांगतांना त्या विचारीला ज्या यातना होत होत्या त्या पाहून मलासुद्धा माझी आसवं आवरता येईनात.

एकूण हे असं होतं ! गांवांतल्या प्रवादांमुळे माझा जो समज झालेला होता तो चुकीचा होता. जनीची बुद्धिमत्ता कुळवाड्याच्या बीजांतूनच निर्माण झालेली होती. तिच्या चलाखपणाचं मूळ ज्या ठिकाणी लोक शोधत असत ती जागाच चुकीची आहे हे कळल्या-मुळं मला समाधान वाटलं.

बुद्धिमत्ता आनुवंशिक नसते असा माझा समज होता. बुद्धिवानाचीं मुलं निर्बुद्ध आणि निर्बुद्धांचीं मुलं बुद्धिवान् असल्याचीं शेंकडों उदाहरणं माझ्या डोळ्यासमोर होतीं. जातगुण म्हणून म्हणतात तो खोटा आहे, याचं जनी हे प्रत्यक्ष उदाहरण होतं. म्हाताऱ्या सुभदेच्या शब्दावर माझा विश्वास होता. आजपर्यंत ही हकीकत तिनें कुणालाच सांगितली नव्हती. तिनें तशी सांगितली असती तर कुणी तिच्यावर विश्वास ठेवला नसता. खोड्या पापाचा बोजा शिरावर घेऊन हल्लुच गालांत हमून बाबीकाका जे आजपर्यंत मिरवीत आले ते सारं ढोंग होतं, असं जेव्हां मला कळलं तेव्हां मनुष्य स्वभावाबद्दल मला आश्चर्य वाटूं लागलं. समाजाच्या दृष्टीनें पुरुषाचं पाप खिजगणतीत येत नाही, चुकून पापी-भ्रष्ट झालेली स्त्री सुद्धा पवित्र समजली जाते, पण बुद्धिपुरस्सर अनीतीच्या मार्गावर पाऊल टाकणाऱ्या पुरुषाला कुणी पतित समजत नाही—कचित त्याचं कौतुक केलं जातं—तसाच प्रकार इथं झाला होता. दारिद्र्याच्या पार्श्वी पुष्कळ कुणबी स्त्रिया उच्चवर्णीयांच्या अनावर विषयासक्तीला बळी पडल्याचीं उदाहरणं खेडेगांवाच्या पंचक्रोशीत चट्कन घ्यानीं येत असल्यामुळं विचाऱ्या जनीच्या आईवर निष्कारण पापाचा डाग लागला होता. सुभदेकडून मला कळलं, कीं जनीला ही सर्व हकीकत माहीत होती. या बाबतीत तिला कुणी डिवचलं तर ती कधीं वादांत पडत नसे खरी, पण आपल्या निष्पाप उत्पत्तीच्या जाणीवेमुळं त्या डिवचण्याचा तिच्या मनावर परिणाम होत नसे.

बाबीकाकांच्या बाबतीत तिचे वेळोवेळीं जे उद्गार निघत त्याचं रहस्य मला आतां कळलं. किंकीला सुद्धा ही खरी हकीकत माहीत नव्हती. गांवाचा प्रवाद ती खरा धरून चालत होती, म्हणूनच कदाचित तिचा जनीच्या बाबतीत एवढा जिढाळा उत्पन्न झाला असावा अशी शंका माझ्या मनांत आली.

फाटकी वाकळ

पण त्या हकिकतीचा उल्लेख किकीकडे न करण्याचं मी सुभद्रेला अभिवचन दिलं होतं. तिनें असं वचन माझ्याकडून कां घ्यावं याचं मला आश्चर्य वाटलं. मी तसं विचारलं त्यावेळीं ती म्हणाली, “कमाताईला सांगायचं असलं तर मीच सांगेन. माझ्या परीनं मला तें सांगायला हवं; तुम्हाला सुद्धां सगळी हकिकत मी सांगितलेली नाही. आणखी पुष्कळ फाटे आहेत या बाबतींत. वेळ येईल तेव्हां मीच कमाला सांगेन.—”

माझं बोलणंच राहिलं. मी जास्त खोलांत जाण्याचा प्रयत्न केला नाही. विषय तेवढ्या-वरच थांबला. पण माझं मन या चक्रांत भ्रमण करूं लागलं. खेडेगांवांची परिस्थिति शहरा-पेक्षां निर्मळ असते असा माझा समज होता. पण शहरच्या लोकसंख्येच्या मानानं दिसणाऱ्या अनीतीच्या उदाहरणाशी तुलना करतां खेडेगांवांच्या लोकसंख्येच्या मानानं असणारी असली उदाहरणं जास्त आहेत असं मला वाटूं लागलं. दारिद्र्याचा प्रभाव खेडे-गांवांच्या व्याक्तिविशेषाला क्षेत्रफळाच्या आकुंचित मर्यादेमुळें जितका जाणवतो तितका तो शहरच्या व्यापक क्षेत्रांत दुष्परिणामकारक होत नाही असंच मला वाटूं लागलं. यापूर्वी माझा अगदीं उल्टा समज होता. पण सुभद्रेनं या भाषणांत ओघाओघानं जीं उदाहरणं मला सांगितलीं त्यावरून दरिद्री माणसांना खेड्यात पापाच्या मार्गीला लावायला सत्तेच्या जोरावर वावरणारीं सुखवस्तु माणसं कशी कारणीभूत होतात याची मला स्पष्ट कल्पना आली.

त्या दिवशीं रात्रीच्या बैठकींत या विषयाचा मी सहज उल्लेख केला तेव्हां किकी म्हणाली, “मलासुद्धां असंच वाटतं. आम्हा वायकांना शहरच्या परिस्थितीचा असल्या बाबतींतला आढावा चांगलासा घेतां येत नाही. पण ज्याला पाप म्हणून म्हणतात त्याचे कारखाने शहरांत उघडउघड सुरू आहेत. खेड्यांतले व्यवहार चोरटे असतात—तितकेच सक्तीचे असतात—ही सक्ती कुणाला कळत नाही. शहरांत सक्ती असली तर ती कदाचित् खुपीचीही असणं असंभवनीय नाही. पण इथं जी सक्ती केली जाते ती अधिकाराच्या जोरावर—मोटपणाच्या जोरावर—मालकीच्या जोरावर—भुकेच्या आगीसाठी !”

“काय करतां येईल या बाबतींत ? ” मी विचारलं.

“उपाय एकच—” किकी म्हणाली, “इथल्या गरीब माणसांना पोटभर अन्न मिळालं पाहिजे—पोटभर अन्न मिळेल असं काम मिळालं पाहिजे. इथल्या माणसांचं पोट अगदीं

मला प्रभ पडला

विमुक्तलं असतं. इथले आणे शहरच्या हिशेबानं रुपये होतात. एका पैशाच्या अभावीसुद्धां इथलं माणस उपाशीं पडतं, तशीच एका पैशांत देखील इथल्या माणसाची भूक तेवढ्यापुरती भागते. म्हणूनच मला हा चरखा आवडतो. खेड्यांत माझं आयुष्य गेलं आहे म्हणूनच मला चरख्याची किंमत कळते. तुमचीं शहरचीं माणसं सूत काढतात तीं नुसतीं फॅशन म्हणून; त्या सुताचा मोबदला तीं माणसं घेत नाहीत—चारदोन आण्यांची काय किंमत असं त्यांना वाटतं; म्हणूनच सुताच्या गुंड्या मुंबईत घरोघर पडून राहिल्या आहेत. चरखे, माग पाहिजे आहेत ते या खेड्यांसाठी. पण खेड्यांतल्या चळवळीच्या बातम्या कुठं येत आहेत वर्तमानपत्रांतून ? सूत्रयज्ञाचीं अवडंबरं माजवून शहरांत जो डांगोरा पिटला जातो तो पाहिला म्हणजे मला चीड येते. हाताशीं माग नसतांना सूत कशाला काढतां ? इकडे रोज चारचार तास सूत काढीत बसायचं, अन्न कपडा ध्यायची वेळ आली की खादीभांडारांत धांवत जायचं, असले प्रकार पाहिले म्हणजे तेच चरखे उचलून यांच्या टाळक्यांत घालावे असं मला वाटतं ! ”

कितीचे ते उद्गार ऐकून मला हसूं आल्यावांचून राहिलं नाही. मी हसतों आहे असं पाहून ती चिडून म्हणाली, “ हसायला काय झालं ? पांच वर्ष या खेड्यांत रहा म्हणजे कळेल तुम्हाला. हसायच्या अगोदर रडूं लागाल ! माहिऱ्याच्या माहिऱ्याला पगार मिळतोय—अगदीं तुटपुंजा पगार मिळतो तुम्हाला हें मला माहीत आहे—पण मिळतोय म्हणूनच तुम्हाला हें जाणवत नाही. चार पैसे मिळवण्यासाठी खेड्यांतल्या कुणव्याला कसं आणि किती राबावं लागतं याची कळना नाही तुम्हाला. त्या चार पैशांत सुद्धां कितीतरी वाटेकरी असतात. निढळच्या घामाच्या कमाईचे ते चार पैसे खिशांत पोंचेपर्यंत त्यांतले तीन खलास होतात हें कुणव्याच्या जन्माला गेल्याखेरीज कळायचं नाही—”

“ एवढ्याशा हसण्यासाठीं किती विकोपाला नेलंस हें प्रकरण ? ” मी म्हटलं, “ हेंच शिकायचं आहे म्हणून मी इथं आलों आहे. अजून मी पांढरपेशांत वावरतो आहे, अजून शेतकऱ्याचा दाखला मला पहायचा आहे, भाग्यानं जनी इथं आली म्हणून ही जिज्ञासा तरी उत्पन्न झाली, नाहीतर शहरच्या दृष्टीनं मी उगीच पित्रोषण करीत इथं राहिलों असतो.”

अजूनपर्यंत जनी कांहीच बोलली नव्हती. आतां तिला वाचा फुटली. ती म्हणाली, “ दरमहा एक रुपया घेऊन सारं घरकाम करण्यासाठीं माझी आजी इथं राहिली

फाटकी वाकळ

त्यावेळीं विचारलंत का तिला, कीं एवढ्यांत तुझें कसं भागेल म्हणून ? त्यावेळीं तुम्हांला वाटलं, बरं झालं, थोडक्यांत काम भागलं, खेड्यांत राहणं मोठं सुखाचं, फारसा खर्च पडत नाही ! असंच वाटलं ना तुम्हांला ?”

इतक्या चिंतीनं तिनें हा प्रश्न विचारला, कीं मी अगदीं ओशाळून गेलों. मी म्हटलं, “ माफ कर जने, खरोखरच त्यावेळीं हें माझ्या ध्यानीं आलं नाही. मी नुकताच मुंबईहून आलों होतों तेव्हां. शहरी नजर होती त्यावेळीं. आतां कुठं मी थोडेबहुत डोळे उघडून पाहूं लागलोंय—”

“ तुम्ही मलाच क्षमा करा—” जनी म्हणाली, “ उगीच चट्कन मला चीड आली. ज्याचें जळतं त्याला कळतं ! कसे हाल काढले आहेत आम्ही हें कसं सांगूं तुम्हांला ? उभ्या आयुष्यांत सुखानें आम्ही दोघींनीं अन्न खाल्लं असेल तर तें इथं आल्यापासून ! पोटभर मिळतंय अन्न आतां तें तुमच्या कृपेनं ! म्हणून मी बोलायला नको होतं तसं—”

“ काय झालं बोललीस म्हणून ? ” “ किक्की म्हणाली, “ यांना तरी केव्हां कळणार ? कसं कळणार ? इतक्या दिवसांत मला आज समाधान वाटलं. अजूनपर्यंत आम्ही नुसतीं रावत होतो—मला थोडीशी कल्पना होती—पण याना कांहींच माहीत नव्हतं. सरकारी ऑफिसांत काम करणाऱ्या कारकुनासारखं यांनीं काम चालवलं होतं—आपल्या कल्पनेप्रमाणं काम चालवलं होतं. मी म्हणतें, खेड्यांत येऊन काम कसं करायचं याची यांना कल्पना यायला आतां कुठं सुरवात झाली आहे—” माझ्याकडे वळून तिनें विचारलं, “ असंच ना ? ”

“ असंच खरं. ” मी म्हटलं, “ पण अजूनही मला पुष्कळ कळून ध्यायचं आहे. तुम्ही माहितगार माणसं—आजवर तुम्ही मला सांगितलं नाही हा अपराध माझा का ? ”

किक्की मोठमोठ्यानं हसत सुटली आणि म्हणाली, “ हा छान गळेपट्टपणा. बरो माझी बोटां माझ्याच डोळ्यांत घातलीत ! बरं बरं, आतां यापुढं एकदां हिंडवून आणतें तुम्हाला साऱ्या खेड्यांच्या कोनाकोंपऱ्यांतून, मग कळायचं तें आपोआप कळेल. सांगून कळायच्या नव्हेत या गोष्टी. त्या जाणवल्या पाहिजेत अंतःकरणाळा—चिमटा बसला पाहिजे काळजाला—”

विषय तेवढ्यावरच राहिला. मलाही ओशाळल्यागत वाटत होतें. किक्कीच्या तें ध्यानीं आलं म्हणूनच विषयांतर करून तिनें हळुहळु मुंबईच्या गोष्टी काढायला सुरवात केली

मला प्रश्न पडला

मुंबईच्या गोष्टी निघाल्या की जनी एकदम फुलून निघत असे. एकेक प्रश्न विचारून ती आम्हांला भंडावून सोडू लागली. पूर्वी तिला मुंबईचा तिटकारा असे. तिचा बाप अपघातांत सांपडून मेल्याचं तिला माहीत असल्यामुळं मुंबई म्हणजे कांहींतरी भयंकर गांव आहे असं ती समजत असे. तिच्यापुढं मुंबईचं वर्णन करून सांगणं म्हणजे बेडकानं बैलाचं वर्णन करण्यासारखंच होतं. केव्हांतरी एकदां तिला नेऊन मुंबई दाखवायचं आम्हीं कबूल केलं तेव्हां तिचे प्रश्न थांबले.

त्या रात्री माझ्या मनांत विचाराचं चक्र सुरू झालं होतं. स्वभावतः बुद्धिवान असणाऱ्या या दोन मुली जवळ जवळ समवयस्कच होत्या. दोघींच्यांत फार तर दोनतीन वर्षांचं अंतर असेल. एक अगदीच अशिक्षित, तितकीच दुसरी चांगलीच सुशिक्षित. दोघींचीही दृष्टि तीक्ष्ण होती, दोघीही सहृदय होत्या, दोघीही बुद्धिवान होत्या, पण एक खाणींतून काढलेला हिरा आणि दुसरा कृत्रिम उपायांनीं पैलू पाडून चमकदार केलेला हिरा—असं त्या दोघींचं वर्णन करतां आलं असतं.

मला वाटलं, जातीजवळ काय आहे ? कुणव्यांतलीं बुद्धिवान मुलं शिक्षणाच्या अभावीं अशीच मोलमजुरी करीत गंजून जात असतील. त्या कच्च्या हिऱ्याला पैलू पाडले गेले नाहीत हा दोष कुणाचा ? कुणी म्हणेल प्राक्तनाचा. प्राक्तन खरं—पण तें व्यक्तीचं नव्हे—राष्ट्राचं ! इंग्लंडांतलीं कुणव्यांचीं पोरं प्रधानमण्डळांत नाहीं का चमकलीं ? रशियांतली क्रांती कुणी केली ? आज सोव्हिएट्चा दरारा जो सर्वोना वाटतो आहे तो या कुणबीशाही-मुळंच ना ?

मी पुन्हां विचार करूं लागलों, एक नवीनच कल्पना माझ्या मनांत आली. उयां मला संसारी व्हांवसं वाटलं तर या दोघीपैकीं कुणाबरोबर संसार थाटावा ? इथं प्रेमाचा प्रश्न नव्हता. आकर्षणच पाह्यचं तर दोघीनाही माझ्याबद्दल सारखाच आदर होता. किंबहुना त्या बाबतींत जनीच वरचढ ठरली असती. समान शिक्षणाच्या जाणीवेनं किंकी माझ्याकडे समतोल दृष्टीनं पहात होती. जनीच्या ठायीं शिक्षणाच्या अभावामुळं न्यून-गंडाची भावना होती. पण त्या न्यूनगंडामुळंच तिच्याबद्दलच आकर्षण मला जास्त वाटलं.

सौख्य कुठं आहे ? समानतेत कीं विषमतेत ? घनवियुत् आणि ऋणवियुत् यांचा संगम झाल्याशिवाय ठिणगी पडत नाही !

फाटकी वाकळ

पण ही भावना उच्चगंडामुळं तर उत्पन्न होत नसेल ? जुन्या काळच्या रूढाचारांना आपण दोषी ठरवतो ते या विषमतेमुळंच ना ? मग संसारांत समानता कां नको ? सहवेदना कां नको ?

या विचारानं माझा जीव कावून गेला. आज हा प्रश्न माझ्यापुढं नव्हता--कदाचित् केव्हांच तो प्रश्न माझ्यापुढं आला नसता. कल्पनेच्या अवास्तव भराऱ्या निर्माण करून मस्तकाला त्रास देण्यापेक्षां भवितव्यनेच्या हातीं सारीं सूत्रं सोपवून स्वस्थ रहावं असा विचार करून काळोखांत उघडे राहिलेले डोळे मी मिटून घेतले.

पण या प्रश्नावर विचार करायला भवितव्यता मला केव्हां तरी सक्तीनं भाग पाडणार होती याची जाणीव त्या क्षणाला मला झाली नाही.

प्रकरण १९ वे

मी अर्ध्या रस्त्यावर आलों

गांवचा रस्ता झाल्यामुळ माझ्या कल्पनेवद्दल गांवच्या साऱ्या लोकांना विश्वास उत्पन्न झाला होता. आतां कोणतीही नवी योजना मी मांडली असती तरी लोकांनी ती चट्टकन उचलली असती.

पण माझंच डोकें चालत नव्हतं, सर्वत्रांना बिनबिरोध पटेल अशी कोणतीच योजना मला सुचत नव्हती. किक्कीला विचारावं तर तो मला कमीपणा वाटत होता. ती आपणहून कोणताच प्रस्ताव करण्याचा भार घेत नसावी असा मला संशय आला. तिनं दुय्यम जागा पत्करली होती. हुकमाप्रमाणें काम करायचं, या पलिकडे आपली अकल चालवायची नाही असंच तिनं ठरवलं असावं !

पण मी तिला कां विचारूं नये ? प्रत्यक्ष कार्यांत तिचा दर्जा दुय्यम असला तरी त्या कार्यक्षेत्रापासून दूर होतांच तिनं आपलं स्वत्व कां दाखवूं नये ? हा तिचा न्यूनगंड होता की अभिमान होता हें मला सांगतां येत नव्हतं. मनांत आलं म्हणजे जनी मोकळ्या मनानं कोणताही प्रस्ताव पुढं मांडीत असे—मग किक्कीनंच तसं कां करूं नये ?

फाटकी वाकळ

आईच्या मृत्यूचा परिणाम कितीला अजूनही जाणवत असावा असं मला वाटत होतं. सहसा तो गोष्ट कुणीही तिच्यासमोर उल्लेखित नसे पण गांवांत या प्रकरणाची चर्चा पुनः सुरू झाली होती. काहीं तरी उद्योग नसला म्हणजेच असल्या उठाटेवी सुरू होत. रस्त्याचं काम संपतांच या गोष्टीची चर्चा होऊं लागली असं मला वाटलं. ही चर्चा बंद व्हायला काय करावं याचा मी विचार करीत होतो-तोच दोन्ही बाजूंच्या ब्राह्मणवटारांतील मंडळींनीं आणखी एक प्रश्न पुढं आणला.

विषय जुनाच होता. पण त्याला नवे फोटो फुटले होते. दोन कुळवाडी आणि दोन ब्राह्मण एका घरांत एका चुलीवर संसार थाटून राहिल्यामुळं पूर्वीपासूनच त्या लोकांना वैषम्य वाटत होतं. किकीच्या आईच्या मृत्यूनंतर, किंवहुना तिच्या मृत्युमुळंच तो विषय पुनः चर्चेला निघाला. गांवांतल्या कोणत्याही धार्मिक कार्यक्रमांत मी सहसा भाग घेत नव्हतो. प्रामाणिकपणाने तसल्या कार्यक्रमाशीं मिळतं घेणं मला शक्य नव्हतं. पण ज्या एका विशिष्ट दर्जानं मी निमगांवांत प्रवेश केला होता तो दर्जा संभाळण्यासाठीं गांवाशीं फटकून राहणं मला इष्ट नव्हतं. म्हणूनच मी अशा बाबतीत शक्य तेवढ्या तटस्थतेनं जितका मिसळायचा तितकाच मिसळत असं.

अण्णांनीं ती हकीकत मला सांगितली. ते म्हणाले, “मला आश्चर्य वाटतं या लोकांचं, तुम्हांला बहिष्कार घालणार आहेत म्हणे. स्वतः बाबीकाकाच सांगत होते. तुम्हांला बहिष्कार घालून आतां नवीन काय साधणार आहे? पण त्यांना किकीवर सूड उगवायचा आहे; बहिष्काराची चळवळ तुमच्यासाठीं नसून किकीसाठीं आहे.”

“ती तरी कुठं त्याची पर्वा करतेय?”—मी म्हटलं, “तिनं सारे संबंध तोडून टाकलेयत! असं कांहीं केलं तर उलट तिचाच मार्ग मोकळा होईल.”

“मार्ग मोकळा कसला व्हायचा?” अण्णा म्हणाले, “झालं तें चांगलं झालं नाही असं माझं मलाच वाटतं. आज ना उद्यां बापलेकीचा समेत होईल अशी मला आशा होती. पण आईची भेट होऊं न देण्यांत बाबीकाकांनीं जो निर्दयपणा केला त्यामुळं आतां हें पुन्हां जुळून येईल असं कांहीं मला वाटत नाही. तोच प्रयत्न करण्यासाठीं म्हणून मी बाबीकाकांकडे गेलों होतो तेव्हा त्यांनीं ही हकीकत मला सांगितली. ब्रह्मचंदाची सभा भरून तुम्हां दोघांनाही बहिष्कार घालण्यांत आला.”

मी अर्ध्या रस्त्यावर आलों

“ब्रह्मवृंदाची आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे.” मी हंसून म्हटलं, “या असल्या गोष्टीशीं आपल्याला कांहीं कर्तव्य नाही. आपण आपली कामं प्रामाणिकपणे करूं म्हणजे झालं.”

अशा रीतीनं मी विषय तोडून काढल्यामुळं अण्णांना बोलायला कांहींच राहिलं नाही. ती गोष्ट त्यांच्या मनाला लागली होती हें मला स्पष्ट दिसत होतं. आधींच बहिष्कृत असलेल्या माणसाबद्दल सार्वजनिक रीतीनं बहिष्कार पुकारल्यामुळं मूळच्या परिस्थितीत जरी कांहीं फरक होत नव्हता, तरीही ही सार्वजनिक घोषणा अण्णांच्या दृष्टीनं आमच्या कार्याला अडथळा आणणारी होती. फार फार तर काय झालं असतं? ब्राह्मणांनीं आपलीं मुलं शाळेंतून काढून घेतलीं असतीं. बहिष्कृत माणसांनीं आपल्या मुलांना शिकवूं नये असा खोटा आग्रह धरण्यांत त्यांचंच नुकसान झालं असतं.

पण त्या नुकसानीची त्यांना पत्रां नव्हती. धर्माच्या नांवाखालीं प्रचारांत असलेल्या रूढाचारांना भलतं महत्त्व दिलं गेल्यामुळं ही पांढरपेशी माणसं स्वतःच्या नफानुकसानीची सुद्धा कशी पर्वा करीत नाहीत हें मला त्यावेळीं कळलं. त्यांनीं खरोखरच आपलीं मुलं शाळेंतून काढून घेतलीं.

स्वतः त्या मुलांना या गोष्टीचं फार दुःख झालं. इतर मुलं शिकत असतां आपण घरीं बसून राहणार याचं त्यांना वैषम्य वाटत होतं. आपल्या परीनं त्या मुलांनीं बंड करण्याचा प्रयत्न केला—त्याचा आरोप आमच्यावर आला—पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही.

या प्रकाराबद्दल किकीला मात्र फार वाईट वाटलं. स्वतः जाऊन त्या मुलांच्या आई-बापांची समजूत घालावी असा तिनं विचार केला होता, पण अण्णांनीं त्या गोष्टीला विरोध केला. जें काय व्हायचं असेल तें होईल असा पोक्त विचार करून जरी ती स्वस्थ बसली तरी ती गोष्ट तिच्या मनाला चांगलीच लागून राहिली होती हें माझ्या ध्यानीं आल्यावांचून राहिलं नाही.

जनीला मात्र त्याचं कांहींच वाटलं नाही. ती म्हणाली, “नाहीं का येईनात ! मुलांना ठोंबे करून ठेवायची जर त्यांना हौसच असेल तर आपण कशाला आड या ? तूं आपली मलाच शिकवीत जा कमाताई. मी उद्यां इंग्रजी बोलूं लागलें, कीं यांना आपोआप शरम वाटूं लागेल. उद्यां आमचे भाऊबंद इंग्रजी बोलूं लागले म्हणजे हे काय नुसते वेद म्हणत. बसणार आहेत ? पाहूं तर खरं किती दिवस त्यांची ही मिजास टिकते ती ! ”

फाटकी वाकळ

जनीचं भाषण ऐकून किकी नुसती हसली आणि उगीच राहिली. आईच्या मृत्यूनंतर तिची पूर्वाची वृत्ति नाहीशी होऊं लागली होती. पूर्वीसारखी ती फारशी हंसतखिदळत नसे—कुणावर फारसे आघातही करीत नसे— कोणत्याही बाबतीत निश्चित मत द्यायचं सहसा टाळीत असे.

किकी नुसतीच हंसली असं पाहून जनी म्हणाली, “तुला हंसतां येतंय तें माहीत आहे मला. पण नुसतं हंसण्यावारी नेण्यासारखा हा प्रश्न नव्हे—”

“खरं आहे तें—” किकी म्हणाली, “काय होणार आहे त्याची खात्री झाली म्हणूनच मी हंसलें ब्राह्मणाची जात—मोठेपणाची जाणीव असल्यामुळं थबकून रहाणार नाहीं. चार दिवस वाट पाहतोलां अन् आम्ही वठणीस येत नाहीं असं दिसून आलं, कीं आपो-आप मुलं शाळेंत पाठवायला लागतील. कुणच्या-माळ्यांनीं दौड ठोकावी अन् आपण स्वस्थ घरीं बसून रहावं हें कांहीं केल्या त्यांना खपायचं नाही. अगदीं काळजी करूं नकोस जने, शेवटचा डाव आपल्या हातीं आहे.”

किकी बोलत असतां जनी तिच्या बोळ्याला बोळा देऊन सारखी पढात, ऐकत होती. ती ऐकत होती, कीं तिचं लक्ष दुसऱ्याच कुणीकडे होतं याची शंका आली. पुढं ती बोलूं लागली तेव्हां माझी ती शंका खरी ठरली.

ती एकदम म्हणाली, “हें कितवं बरं वर्षं तुला कमाताई ?”

“कां ?” किकीनं विचारलं, “माझं वयसं आठवलं तुला यावेळीं ?”

“नाहीं आपलं उगीच !” जनी म्हणाली, “म्हटलं कितव्या वर्षां माणूस बी. ए. होऊं शकतं—”

“तें तुझ्या गुरुजींनाच विचार ना !” किकी म्हणाली.

“कसले गुरुजी !” जनी उद्गारलो, “आजी म्हणते, पूर्वीचे गुरुजी हे असे जाडजूड असत, हा एवढ्या मिशा, हा एवढा अंगरखा, अन् ते उपरणं, अन् ते पोणोटं—यांना गुरुजी म्हणायच म्हणजे नुसतं ते शिकवताहेत म्हणून. आमच्या मराठी शाळेंतले मास्तरसुद्धा यांच्यापेक्षा लांबरुंद आहेत—अन् एवढीसुद्धा मिशी नाही यांना—”

“रोज क्षौर सुरू असतं ना ?” किकी म्हणाली “खरंच, कितवं बरं वर्षं तुम्हांला ?”

आम्ही एकमेकांच्या वयाचा आढावा घेऊं लागलों तेव्हां असं दिसून आलं, कीं

मी अध्या रस्त्यावर आलों

किकी माझ्यापेक्षा एक वर्षाने लहान होती आणि जनी किकीपेक्षा दोन वर्षाने लहान होती. तसे पाहिले म्हणजे आम्ही तिघांही समवयस्कच होतो. माझ्याइतक्याच वयाला किकी बी. ए. झाली होती.

जनीने हा प्रश्न का काढला याची जरी मला अटकळ झाली नाही, तरी त्यांतून निघालेल्या निष्कर्षामुळे मला एक प्रकारचे समाधान वाटले. किकीची कर्तबगारी मला पदोपदी जाणवत होती. केव्हाही ती माझ्यावर जोरा चालवते याचे मला वैषम्य वाटे—म्हणजे त्या वैषम्यात कोणत्याही प्रकारचा हेवादावा नव्हता. आपण एक पुरुष माणूस या जाणिवेमुळे, तिच्या सतेजपणाबद्दल आणि त्याबरोबरच माझ्या स्वतःच्या दुबळेपणाबद्दल, मला केव्हा केव्हा खट्ट झाल्यासारखे वाटे. आतां तिचे वय कळले तेव्हा तो संकोच नाहीसा झाला.

वयाच्या मानाने किकी फारच लहान दिसे. तिची अंगकाठी सडपातळ होती, उंचीला ती बरीच ठेंगणी होती, चेहऱ्यावरची मुद्रा अगदीच बालिश होती. निमगांवांत आल्यावर ती नऊवारी लुगडे नेसत असे म्हणून कुठे माणसांत आल्यासारखी दिसे. मुंबईला कॉलेजात असतांना दहा हाती पातळ नेसत असल्याने ती अगदीच पोरसवदा दिसत असे. म्हणूनच माझ्या मनावर तसा परिणाम झाला होता.

जनीचे तसे नव्हते. ती मुळचीच चांगली सुट्ट होती. किकीपेक्षा उंच होती. तिचा चेहरा जरी राकट नव्हता तरी जन्मभर क्लेश सोशात आल्यामुळे अकाली येणाऱ्या पोक्तपणाच्या रेषांनी तिच्या चेहऱ्यावर अवास्तव वाडिलकी आणली होती. बोलण्यातही ती पोक्तपणाचा आव आणित असे—तिचा तो स्वभावच असावा—मात्र ती हंसली, की हा सारा पोक्तपणा नाहीसा होऊन तिच्या अंतःकरणांतला बालिशपणा फुललेल्या कळीसारखा तिच्या चेहऱ्यावर उमटून दिसे.

मला मोठे आश्चर्य वाटले, एवढी मोठी माणसे या गांवात असतांना त्या सर्वांना मागे टाकून आम्ही ही तीन पोरं गांवच भाग्य बदलायचे कंकण बांधून निघावे होतं ! काय होणार होतं आमचे ? या धक्काधक्कीच्या मामल्यांत आम्ही चुरचुरून तर जाणार नव्हतो ! तारुण्याचा मला अभिमान होता, तरुणांनी भरतवर्षाचे भवितव्य बदलून टाकायचा विडा उचलला होता, वृद्धांचा मोठेपणा तरुणांना जरी असह्य झाला नव्हता तरी त्याच्या हुकमतीखाली बिनतक्रार मुंडी खाली घालून घाण्याला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे जायची त्याची तयारी नव्हती, स्वतःचे कर्तृत्व स्वयंप्रेरणेने गाजवायची सर्वसामान्य तरुणांना ईर्ष्या उत्पन्न झाली

फाटकी वाकळ

होती. मी त्यांतला नव्हतो. प्रवाहपतितासारखा मी या बिनीवरच्या शिपायांत अचानक सांपडलों होतो. किकी तशी नव्हती. नव्या तरुणाच्या स्वतंत्र वृत्तीनं स्वयंस्फूर्त कर्तबगारी दाखवावी या महत्त्वाकांक्षेनं ती घर टाकून निघाली होती. सुरवातीलाच तिला अनपेक्षित धक्के बसले त्यामुळं अभिमानाच्या ऐवजीं तिचा आत्मविश्वास बळावत चालला जनी मात्र कुठंच नव्हती. तिला स्वतंत्र अस्तित्व नव्हतं—तितकीच ती परप्रकाशित नव्हती. कोणत्या तरी महत्त्वाकांक्षेला बळी पडून तिनें कसलीच सुरवात केली नव्हती. अगदीं नकळत ती या लढ्यांत मिसळली गेली होती. असं असलं तरी तिची स्वतःच्या व्यक्तित्वाबद्दलची जाणीव किकीपेक्षांही अधिक तीव्र आहे कीं काय असं केव्हां केव्हां मला वाटूं लागे.

त्या दिवशीं किकीनें मला एकदम धक्क केलं. शाळेंत जायला निघालों त्यावेळीं तिचा पोषाख पाहून मी एकदम दचकलों. निमगांवांतलं वातावरण फेकून तिनें कॉलेजांतला मुंबईचा पोषाख केला होता. फरक एवढाच, कीं ती साडी खादीची होती. मुंबईची जॉर्जेटची झुळ-झुळीत रेशमी साडी असती तर कदाचित् ती यादीपेक्षां छोटी दिसली असती कीं काय असं मला वाटलं. बुचडा टाकून तिनें वेणीचा शेपटा पाठीवर सोडला होता.

जनी एकदम पुढं येऊन म्हणाली, “ एकदां पहा ना तुमच्या किकीकडे. ”

“ मला त्यांत काहीं नवीन नाही ! ” मी म्हटलं, “ मुंबईला तिचा हाच पोषाख असे. नुसती जॉर्जेटऐवजीं खादी आली आहे एवढंच. ”

“ पण तलम किती आहे ! ” किकी उद्गारली, “ देवकापसाचा बरं हा धागा. एक प्रतिज्ञा होती माझी—ती पुरी झाली. स्वतःच्या मेहनतीची आहे ही साडी. एकच उणीव आहे—मी विणलेली नाही. आतां हें मागाचं काम शिकलं पाहिजे मला. ”

“ अन् तूं ग जने ? ” मी म्हटलं, “ तुझं लुगडं कधीं होणार आहे तयार ? ”

“ तोच विचार करतें आहे मी—” जनी म्हणाली अन् झटकन निघून गेली. काय आलं होतं तिच्या मनांत ?

“ पाहिलंत ? ” साडीच्या पदराचा सोगा पुढं करीत किकी म्हणाली, “ कसा पोत आहे ! अजून देखील बारीक धागा निघेल—”

“ छान ! ” असं म्हणून मी स्वस्थ राहिलों.

मी अर्ध्या रस्त्यावर आलों

“पहा—” किकी म्हणाली, “हात लावून पहा. हात लावल्याशिवाय कळत नाही कापडाचा पोत—”

तिनं पुढं केलेला साडीचा सोगा मी हातीं घेऊन पाहिला— आम्ही अगदीच दारांत होतो. माझी नजर रस्त्याकडे गेली— कुणी पाहिलं तर नसेल ? कां असं वाटलं मला ?

खरोखर ही साडी चांगलीच तलम झाली होती. ती साडी हाताळीत मी किकीकडे पहात म्हटलं, “बरीच मेहनत घेतलेली दिसते कोष्ट्यानं !”

“अन् सूत कातणाऱ्याचं कांहीच कसब नाही वाटतं ?”

“तें तर आहेच ! पण कोष्ट्याचं कसब जास्त आहे !” मी ती साडी हाताळीत तसाच राहिलों होतो. कसले विचार माझ्या मनांत येत होते त्या खादीच्या स्पर्शबरोबर ?—

“चला आतां शाळेची वेळ झाली !” किकी एकदम दचकून म्हणाली.

त्या दिवशी गांवच्या लोकांना—विशेषतः शाळेंतील मुलांना—बोलायला एकच विषय झाला होता—किकीचा पोषाख !

धोंडशेट म्हणाले, “बरं झालं या पोरीनं धडा घालून दिला. खादीची सुरवात करायची तर तीं अठरा हाताचीं अवजड लुगडीं पेलायची नाहीत हल्लींच्या पोरींना—अन् मोठ्या बायकांत तरी कसली ताकद राहिलीय आतां ? पूर्वींचीं ती खापरीसारखीं लुगडीं नेसणाऱ्यांचीं अवलाद नाहींशी होत चालली आहे. आतां जें झेपेल तेंच केलं पाहिजे. त्या वेळीं दौलत होती, तशी ताकदही होती—आतां दोन्ही नाहीत. उगीच खोट्या अभिमानाच्या पायीं कर्जवाम करीत कशाला तीं महेश्वरी अन् इलकली लुगडीं नेसायचीं ? छान दिसली ती पोरगी त्या पोषाखांत. कशी विजेसारखी तळपत होती. बापानं पाहिलं तर भडका होईल त्याच्या अंगाचा ! एकां होऊन जाऊंच या. असं दळु दळु पाऊल टाकीत जाणं मला कांही खपत नाही. दयानंदांचे अनुयायी आम्ही, आम्हांला धूमधडाका आवडतो. किती दिवस कुणाची पर्वा करीत रहायचं ? आतां तुम्हीही जरा चढावाचं घोरण अंमलांत आणा गुरुजी !”

माझं मलाच शरमल्यासारखं वाटलं. कसला मी गुरुजी ? धोंडशेटच्या समोर मी एक बच्चा होतो. नुकतीच वयाची चर्चा झाल्यामुळं माझ्या पोरकटपणाची मजा आठवण झाली. पदवीच्या जाणीवेनं मी स्वतःला मोठा समजत होतो. पण तो मोठेपणा गाजवण्याची पात्रता माझ्या अंगी होती का ? या म्हाताऱ्याला एकदम धूमधडाका करावा असं वाटतं

फाटकी वाकळ

आणि मी पायरीपायरीने जावं म्हणून म्हणणारा. तहणांच्या तडफेवद्दल सारीं वर्तमानपत्रं डांगोरा पिडीत असतांना माझी गति अजून मंद कां रहावी ?

“आतां त्याच विचारांत आहे मी !” मी अवसान आणून म्हटलं, “ निमगांवच्या हद्दीबाहेर आतां थोडी थोडी नजर टाकली पाहिजे—”

“ पण अस्पृश्यतेचं काय ?” धोंडशेट म्हणाले, “ माझा जीव गुंतून राहिला आहे तिथं. ”

“ अन् मी घाबरतो आहे तेवढ्याच कार्यक्रमाला. ” मी म्हटलं.

“ आतां घाबरून चालायचं नाही. ” धोंडशेट गंभीरपणाने म्हणाले, “ तुम्ही कांहीही करा, लोक नाराज होणारच. त्या नाराजीला तोंड द्यायची तयारी केली पाहिजे. ”

“ आपला एकट्याचाच पाठिंबा आहे—” मी शांतपणाने म्हणालों, “ पण तेवढ्याने निभाव लागणार नाही. अण्णांना सुद्धा धीर होत नाही. ती तिकडली मंडळी तर अगदीं टपून बसली आहेत. आज आमची म्हणून जीं माणसं आहेत त्यांच्यांतसुद्धा फाटाफूट होईल—”

या कार्यक्रमाला कशारीतीने सुरवात करायची याची आम्ही बराच वेळ चर्चा केली. अण्णांचं मन वळवायचं काम धोंडशेटनीं स्वतः पत्करलं.

तरी पण योग्य संधि पाहिजे असं मला वाटत होतं. भलत्या वेळीं भलता उपक्रम केला तर तो यशस्वी व्हायच्या ऐवजीं आजवर झालेल्या कामावरही पाणी पडेल अशी भीति मला वाटत होती. घरीं आलों तेव्हा किर्कीबरोबर या विषयाची मी चर्चा केली. तिलासुद्धां या प्रकरणीं भीति वाटत होती हें पाहून मला समाधान वाटलं. जनीला मात्र फाजिल आत्मविश्वास होता. ती म्हणाली, “ कसली आलीथ शिवाशीव ? एवढं तरी कुठं खपत होतं इथं ? आज आपण हें बिऱ्हाड थाटून बसलों आहोंत—आतां कुणाला कांही वाटत नाही त्याचं—असंच केलं पाहिजे. उगीच आरडाओरडा करतां नये. आपलं चुकतं तें इथंच. सभा भरून डांगोरा पिटून आपलीं कामं व्हायचीं नाहीत—”

“ समज जने, ” किकी हंसत म्हणाली, “ उद्यां एक चांभाराचा मुलगा इथं चरकामाला आणून ठेवला तर पटेल तुला ? ”

“ मला पटेल—” जनी म्हणाली, “ कां पटूं नये ? तुम्हीं बामण लोक माझ्या कुळवाड्याच्या

मी अधर्मा रस्त्यावर आलों

हातचं खातांहांत, तिथं चांभाराच्या शिवाशिबीला मी काय म्हणून भिंन ?—” एक क्षणभर थांबून ती म्हणाली, “ पण मला भीति वाटते माझ्या आजीची—”

“ तेंच आहे ना ? ” किकी म्हणाली, “ हा मेळ घालणं मोठं कठिण वाटतं. एका वयाची, एका मताची एक पिढी जोंपर्यंत एका जागी येत नाही तोपर्यंत अडथळा हा यायचाच. मुलाला पटलं तर बापाला पटत नाही, अन् बापाला टाकून मुलाचं चालत नाही. परावलंबी असतो तोंपर्यंत मुलगा मन मारून बापापुढं मान वाकवतो—अन् शेवटीं हल्लु हल्लु बापासारखाच होतो. स्वतंत्र व्हायची योग्यता येते तेव्हां तो नव्या पिढीचा तरुणसुद्धा जुन्या पिढीतल्या बुड्याइतकाच मद्द बनलेला असतो. म्हणूनच कांहीं करतां येत नाही. मला वाटतं या पिढ्या तोडून टाकल्या पाहिजेत. म्हानार म्हातारे तेवढे एका जागी अन् सारे तरुण दुसऱ्या जागी अशी वस्तीचीच वाटणी केली पाहिजे. हिरा ठेकणा-जवळ ठेवतां नये ठेकणाची वस्ती निराळी, हिऱ्याचं बोंदण निराळं, असं केल्याशिवाय हिऱ्याचा तजेला टिकून राहायचा नाही ! ”

किकीचं म्हणणं अक्षरशः खरं होतं. असंच कांहीं तरी केलं पाहिजे होतं. रशियानं तें करून दाखवलं असं म्हणतात—पण तसं कांहीं जोंपर्यंत झालं नाही तोंपर्यंत काय करायचं याचा विचार मी स्वतःशींच करूं लागलों.

प्रकरण २० वें

मी लग्नांचा विचार करू लागलों

निमगांवांत आल्यापासून आजपर्यंत मी काय केलं याचा आढावा घेऊं लागलों— आढावा घेण्याइतकं विशेष कांहीं मी केलं असं जरी मला वाटत नव्हतं तरीही जें काम झालं तें थोडं नाहीं असं मला वाटलं. शाळा उत्तम रीतीनं चाललो होती. कित्येक मुलांनीं चांगलेच परिश्रम घेतल्यामुळं एका वर्षांत तीन तीन इयत्तांची मजल मारली होती. पहिल्यानं मी एकटाच होतो, वर्गाची सुरवातही एकाच वेळची होती पण पुढं मुलांच्या प्रगतीनुरूप वर्ग पाडून मला एकठ्यालाच ते चालवावे लागले होते. किंकी आल्यावर काम जास्त सुलभ झालं आणि मुलांचीही प्रगति झपाट्यानं होऊं लागली.

खादीनिर्मितीचं काम मात्र खूप जोरानं चाललं. सुरवातीचे दोन माग कसे चालतील याचीच जिथं शंका होती तिथं आज आठ माग चालत असून सूत शिळक पडत होतं. लोकरच आणखी दोन ते चार माग चालू करण्याची तयारी चालली होती.

खादीच्या बाबतींत माझं धोरण निश्चित होतं. शक्य तेवढं करून इथं निघालेली खादी बाहेर विक्रीला पाठवायची नाहीं असं मी ठरवलं. एक ताका काढण्याइतकं सूत एका माणसाकडून आल्याशिवाय तें काम हातीं घेतलं जात नसे आणि तेवढ्या कपड्याची नुसती

मी लग्नांचा विचार करूं लागलों

विणण्याची मजुरी घेऊन तें त्यालाच देण्यांत येत असे, तें देखील त्यानं गांवाबाहेर विकायचं नाहीं या अटीवर. या योजनेमुळं जो तो आपल्यापुरता कपडा तयार झाल्यावर बाकीचा गांवातल्याच कुणाला तरी विकांत असे. अशी योजना पहिल्यानं केली होती. पण असा जास्त निघालेला कपडा विकणं कित्येकांना शक्य होत नाहीं असं दिसून आलं तेव्हां हा सारा तयार झालेला कपडा संस्थेनंच घ्यायचा, ज्याची त्याची मजुरी ज्याला त्याला द्यायची आणि त्याच्यावर थोडासा नफा घेऊन तो गांवांतच विकायचा, अशी जी योजना आम्हां केली ती जास्त सोईची झाली.

प्रत्येक विणकऱ्याला रोज साधारण दहा ते बारा आणि मजुरी देतां येई आणि सूत कांतणाराला तीन आणि सहज मिळत. मुलांच्या आणि घरांतल्या बायकांच्या दृष्टीनं हें सूत कांतायच काम खेड्याच्या परिस्थितीच्या मानानं चांगलंच फायदेशीर होऊं लागलं. कित्येक घरांतलीं चार चार माणसं आपला रिकामा वेळ या कामी लावीत असल्यामुळं रोज रुपया बारा आणि मिळवीत. त्यामुळं पुष्कळांना ती चटक लागली. आजूबाजूच्या खेड्यांतून आम्ही अशा रीतीनं सूत काढायचं काम कित्येक कुटुंबांकडून करून घेऊं लागलों. थोड्याच दिवसांत बारा माग सहज चालू शकतील असा आत्मविश्वास आम्हांला उत्पन्न झाला आणि त्याबरोबरच गांवांतल्या पुष्कळ लोकांच्या अंगावर गांवांतच तयार झालेला कपडा दिसू लागला.

मी सिंहावलोकन करून पाहूं लागलों तेव्हां हें काम कांही थोडें झालं नाहीं असं मला वाटलं. पण त्याबरोबरच या कामाचं पुष्कळसं श्रेय जनीला होतं याचा उल्लेख मी केला नाहीं तर तो अन्याय होईल—नव्हे मी कृतघ्न ठरेन. घराघरांतून कापसाच्या पुण्या पोंचवणं, तयार झालेलं सूत त्यांच्याकडून आणणं, वेळच्यावेळीं मजुरीचे पैसे ज्याला त्याला पोचते करणं—त्याचप्रमाणें नव्या नव्या घरांतून चरखे सुरू करून घेण्याचं मिशनवर्क करणं, हें काम तिनं एकटीनंच केलं नसतं तर आज जे आमचे आठ माग चालू होते ते चालू शकले नसते. ती एक सामान्य कुळवाड्याची मुलगी होती म्हणूनच तिला हें काम करतां आलं. कुळवाड्यांच्या घरांतूनच तिनं आपला हा प्रचार चालवला होता. जरूरी होती ती त्यांनाच. रोज तीन आणि मिळकत्यानं कुणाच्या घरांत चार दाण्यांची भरपाई होईल, हें इतर कुणापेक्षाही तिला जास्त माहित होतं आणि म्हणूनच ती हें काम यशस्वी करूं शकली. गांवांतल्या सुखवस्तु घरांतून जरी हें काम चालू होतं, तरी सुताचा पुरवठा भरपूर प्रमाणांत होत होता तो दरिद्री अशा कुळवाड्यांच्या घरांतूनच. आम्हां पांढरपेशांपैकी कुणाला हें काम करतां आलं नसतं असं मला तरी वाटलं.

फाटकी वाकळ

त्या दिवशीं आम्ही तिथंही बसून हा आढावा घेत होतो. जनीनं केलेल्या या कामाची मी ज्या वेळीं तोंड भरून स्तुति केली तेव्हां ती म्हणाली, “वामण लोक आमची थट्टा करतात. रोज तीनच आणे का मिळतात, असं खिजवून विचारतात. पण ज्यावेळीं आम्ही त्यांच्या घरीं कामाला जातो—परसवात म्हणा, शेतात म्हणा काम करतो, तेव्हां आणा दोनआणे देण्यासाठी ते जे घासघास घालतात, ती कां ? आम्ही तीन आणे मिळवले तर त्यांत त्यांना विशेष कांहीं वाटत नाही; पण ज्या वेळीं पैसे ‘द्यायचा’ प्रश्न येतो त्यावेळीं एकादा आणा आम्हांला जास्त द्यायचा नाही म्हणून ते कां घासघास घालीत बसतात ? त्या वेळीं त्यांना एक आण्याची किंमत वाटते ! आणा दोन आण्याला जर किंमत नाही, तर गरिबाच्या पोटासाठी आणा दोन आणे उडवून द्यायला यांचा जीव कां खालीवर होतो ? मला माहीत आहे, यांच्या दारीं न राबतां जर आम्ही चार पैसे मिळवू लागलों तर उद्यां मजूर मिळणार नाहीं म्हणून भीति पडली आहे या सावकार लोकांना. अन् तेंच करायचं आहे मला ! तेवढ्याचसाठी मी एवढी मरतें आहे. ”

जनीच्या अर्थशास्त्रांतला हा नवा मुद्दा ऐकून माझ्या डोक्यांत चांगलाच प्रकाश पडला. किर्कालादेखील तिच्या त्या शोधाचं कौतुक वाटलं ती म्हणाली, “ मोठी खट्याळ आहेस तूं जने. असं वठणीवर आणणार आहेस का आम्हा लोकांना ?!—पण हें टिकलं पाहिजे—”

“ काय झालं न टिकायला ? ” जनी म्हणाली, “ फार तर तुम्ही पांढरपेशे लोक उद्यां स्वस्थ बसाल—पण ज्यांना खरी गरज आहे त्यांना जर रोज पैसे मिळत गेले तर कांहींसुद्धा कमी पडायचं नाहीं शेतीच्या दिवसांत थोडी ढिलाई येईल—नव्हे कुठून कुठून मुळीच सूत मिळायचं नाहीं—त्यावेळींच काय ती तुम्हां लोकांनी भरपाई केली पाहिजे ! ”

किती दृष्टींनीं जनीनं या विषयाचा विचार केला होता याची मला तेव्हां अटकळ आली.

ती म्हणत होती, “ कुणा गरिबाच्या घरीं रोज तीन आणे मी नेऊन देतें तेव्हां त्यांना केवढा आनंद होतो तें पहायला हवं तुम्ही ! दुसऱ्याच्या दारीं दहा खेते घालून दातांच्या कण्या केल्या तरी ज्यांना पैसे मिळत नाहीत, निडळ्याच्या घामाचे आणा दोन आणे वसूल करण्यासाठी सावकारांच्या घरीं खंटे घालूनसुद्धा जिथं भागत नाहीं, तिथं रोज तीन आणे घरीं येऊन पडूं लागले याचा आनंद कसा होतो तें तुम्हांला कळायचं नाही. मला हेंच करायचं आहे. मजूर मिळाला नाहीं तर काय होतं तें या सावकारांना एकदां

मी लग्नांचा विचार करूं लागलों

दाखवून द्यायचें आहे ! आज कांहीं बोलत नाहीं—मोलकरीण म्हणून काम करतांना माझ्या आजीच्या कशा हालअपेष्टा झाल्या आहेत त्या मी एवढीशी होतें तेव्हांपासून पाहतों आहे—तो सूड उगवायचाय मला ! त्या सूडासाठी मी एवढी रावतें आढे. तुमचें काय असेल तें तुम्हीं पहा. ती तुमची काप्रेस काय म्हणते तें मला काहीं माहींत नाहीं. माझें ठरलेंय तें एवढेंच, कीं ज्यां हातांत कुदळफावडें घेऊन या सावकारांना आपल्या परसवांत राबायला लावलें कीं माझा आत्मा शांत व्हाईल ! ”

जनीचे ते उद्गार ऐकून मी थक्क झालों—घाबरलों म्हटलें तरी देखील चुकीचें व्हायचें नाही. एका क्षुल्लक बाबीतून केवढी मोठी क्रांति करायचा विचार होता हा तिचा ! असं होणें शक्य आहे का ? नुसत्या चरख्याच्या जोरावर गरिबांचा छळ करणाऱ्या सावकारांना वठणीवर आणतां येईल का ?

सारा दिवस मी त्या एकाच गोष्टीचा विचार करीत होतों. ज्या चिडीनं जनी या क'माला उद्युक्त झाली हे ती ती चौड माझ्या रक्तांत नव्हती. उपसमारीची यातना मी भोगली नव्हती, म्हणूनच मला तसली ती चौड उत्पन्न होत नव्हती. या कामीं मी उत्साही होतों, तत्त्वनिष्ठेच्या अभिमानानें माझा हा उत्साह वाढत होता—पण त्या उत्साहाला चेतना द्यायला ज्या आगीची आंच मिळावी लागते ती आंच उत्पन्न होण्याजोगी परिस्थिति मी अनुभवली नव्हती. जनीच्या या सूडाच्या भावनेमुळें त्या आगीची जाणीव मला झाली, एवढेंच.

मला वाटलें, जनीच्या त्या उद्गारांचा किरीच्या मनावरही परिणाम झाला. कांहींच न बोलतां ती उगी राहिली, त्यामुळें माझ्याचसारखी तीही या विषयाचा सांगोपांग विचार करीत असावी असं मला वाटलें.

जनीचा स्वभाव बडबड्या नव्हता. एकदांच उद्गार काढून ती स्वस्थ रहात असे. त्यानंतर त्या विषयावर बोलायला तिला प्रवृत्त करणें अशक्य होई. त्या दिवशीं त्या तिच्या स्वभावाला अनुसरून तीही धुमसत राहिली होती. कुणीच कुणाशीं बोलत नव्हतं. सुभद्रेच्या तें ध्यानीं आलें. ती म्हणाली, “ काय केलें आज जनीनं ! फार अवखळ होत चाललीय ती अलिकडे ! एकदां लग्न करून टाकलें पाहजे तिचें—”

“ मग अजून कां स्वस्थ राहिलीस ? ” चवताकून तिच्या अंगावर वस्त्रं जात जनी

फाटकी वाकळ

म्हणाली, “कुणी नको म्हटलं होतं तुला ? लग्न करून मला एकदां दे कुठल्या तरी खड्ड्यात लोदून-म्हणजे तूही सुटलीस नि मीही सुटेन !” एक सुस्कारा टाकून ती म्हणाली, “पण आतां कुठला कुळवाडी कांहीं माझ्याशीं लग्न करणार नाही !—तो ओरडा करून ठेवलाय ना ? खरं खोटं कोण पाहतोय पण मिजासखोर कुळवाड्याला रक्ताचा आभान असतो ना मोठा ? सगळ्याचं रक्त नासलं म्हणतात ते—पण कुळवाड्याचं रक्त अजून बिघडलं नाही म्हणावं !—”

“आतां उगी राहशील का जने ?” किक्की म्हणाली.

“कां उगी राहूं ?” एकदम किक्कीच्या अंगावर जात जनी म्हणाली, “तुझं आपलं वरं आहे. कुठलाही बामण उद्यां घेऊन जाईल तुला—”

“पण माझा बापच आतां माझ्यावर उलटला—”

“अन् माझा नाश कुणी केला ? दोघांच्याही मुळावर आलाय तो खवीस !—”

“आतां गप्प रहा पाहूं जने—” सुभद्रा तिच्या तोंडावर हात ठेवून म्हणाली, “असलं तुझं लग्न व्हायचं तुझ्या नशिबीं, तर बाबीकाकाच्या बापालादेखील तें मोडतां यायचं नाही. आतांकोण नाहीं पहात जातगोत ! या वेळीं कसलं लग्नाचं काढलं आहेस तूं !”

“तूच काढलंस.” जनी म्हणाली, “मी आपली निराळ्याच विचारांत होतें !” असं म्हणून ती एकदम तिथून निघून गेली.

ती गेली असं पाहून सुभद्रा मला उद्देशून म्हणाली, “पाहिलंत गुरुजी, असं आहे. अगदीं लग्नाला आलीय ती, आतां कुठं तरी जमवलंच पाहिजे तिचं. तुम्हीच एकदां मनावर घेऊन पहा !”

मी काय करणार होतो ? मला काय माहीत होतं ! मी कधीं कुठं कुणाचीं लग्न जुळवलीं होतीं ? अण्णांना सांगावं असा मी विचार केला. किक्कीअ त्या गांवची माहिती होती खरी पण ती पांढरपेशांची-कुळवाड्याचं स्थळ ती तरी कुठून दाखवून देणार होती ?

मला आश्चर्य वाटलं तें हेच, की किक्कीपेक्षां लडान असणारी जनी लग्नासाठीं इतकी उतावीळ झाली पण किक्कीला तसं कांहीं वाटत नाही कां ! माणूस व्यासंगाला लागलं—अभ्यासाच्या, पदवीच्या मार्गं लागलं म्हणजे सांसारिक सुखाची त्याला विस्मृति पडते, कीं विस्मृति हाणं अशक्य असतांही पैलथडीला जाईपर्यंत माणूस आत्मसंयमन करीत रहातो ? माझा मांच विचार करूं लागलों—

मी लग्नांचा विचार करुं लागलों

बी. ए. होण्यापूर्वीपासून मी हेरीत राहिलों होतों—आतां बी. ए. झालों, कांहीं तरी कामाला लागलों—पण चरितार्थाचें साधन या नात्यानं हें काम अपुरं होतं. संसारांत पडायचें म्हटलें तर दुसरी कुठली तरी नोकरी परकरणं मला अवश्य होतं. खेड्यांतला कवरा उचलीतच मी सारं आयुष्य काढणार होतों का ? प्रवाहपतितासारखा मी इथं आलों होतों—मी इथला नव्हतों—पण इथला होण्याचा प्रयत्न करीत होतों. असा प्रयत्न करणं इष्ट होतं का ? मला कांहींच निश्चय ठरवता येईना. कांहीं तरी ठरवलं पाहिजे खरं, असं मला या क्षणाला वाटूं लागलें. लग्नासाठीं आसोसलेल्या जनीनं मला एक नवी दृष्टि दिली—त्या दृष्टीनं मी भविष्यकालाकडे पाहूं लागलों.

मला कांहींच दिसेना.

* * * *

फिकी देवकापसाच्या शोधामागें गेली होती. सुभद्रा आपल्या मोडक्या खोपटाची खबर घेण्यासाठीं गांवांत जायला निघाली, पण तिच्याबरोबर जायचें जनीनं नाकारलें.

त्या दिवशीं मी फिरायला जायला निघत होतों तेव्हां जनी म्हणाली, “ गेलंच पाहिजे का फिरायला ? ”

“ कां बरं ? तुला कांहीं बोलायचंय ? ” असं म्हणून मी टोपी खुंटीवर ठेवून खालीं बसलों.

“ इकडे नको—” जनी म्हणाली, “ आंत चला—मला कांहीं खासगी बोलायचंय. ”

फिकी आणि जनी ज्या खोलींत झोपत असत त्या खोलींत मी कधींच पाऊल टाकलें नव्हतं. आज जनीच्या आम्रदानं तिथं येऊन बघतांना मला संकोच वाटला. अगदीं मुकाट्यानं मी येऊन तिथं बसलों—खोली कशी सजवली आहे हें चौफेर नजर टाकून पाहिलें सुद्धां नाहीं.

कांहीं वेळ आम्हीं दोघंही एक शब्दसुद्धां न बोलतां स्वस्थ बसलों होतों. तो क्षण मला असह्य वाटला—कां हिनं मला बोलावलं ?—माझ्या हृदयांत उगीच धडकी भरली होती.

“ ऐकलंत ना आज ? ” जनी म्हणाली, “ असं हें झालंय माझं. काय करुं आतां ? ”

मला प्रश्न पडला—काय उत्तर देऊं ?

“ उगीसे राहिलांत ? ” जनी पुढं म्हणाली, “आजीचे दिवस आतां भरत आलेयत—

फाटकी वाकळ

कुठं तरी माझा निर्धार लागता असं तिला वाटतंय— ” एवढंच बोलून माझ्याकडे टक लावून पहात ती स्वस्थ राहिली.

मी तरी काय सांगणार होणों ? कुणा वडील माणसाला असा प्रश्न केला असता तर तो गैर वाटला नसता. पण मला तिनं असं कां विचारवं ? ती बोलत होती, “ कमाताई बापाबरोबर भांडली म्हणून तिचं काही बिघडत नाही. कुणी वांटचा चोरसुद्धां तिला घेऊन जायला कवूल होईल. मी ही अशी—चोहीकडे माझी बदनामी केलीय—आजीनं सांगितलंच ना तुम्हांला ?—जीव तोडून कुणाला सांगितलं तरी खरं तें खरं म्हणायचं नाहीत कुणी ! मग मी आतां काय करूं ? अशीच मोलकरीण होऊन का राहूं ? संसार थाटून, मग कुठं कुणाच्या घरीं रावलों तर त्याला कुणी नावं ठेवायचं नाहीत. पण मी ही अशी—” पुनः ती थांबली—अगदीं गोरीमोरी झाली—माझ्याकडे पहात असतांना तिच्या दृष्टीत जी एक कांहीं अनपेक्षित चमक आली होती ती पाहून मीही घाबरल्यासारखा झालों.

मला कांहीच बोलायला सुचेना. किती तरी येईल इतक्यांत ! मी अगदीं अस्वस्थ झालों होतो.

जनीनं एकदम दोन्ही हात माझ्या गळ्याभोंवतीं टाकले. घाबरून मी ताडून उठलों, “ हां हां—हें काय ? ” असं मी म्हणतों आहे तोंच माझ्या पायावर ती एकदम कोसळून पडली आणि फुलून फुलून रडूं लागली. तिला सावरून उचलायलासुद्धां माझे हात वाहीनात.

आंसवांनीं डंवरलेल्या डोळ्यांतल्या केविलवाण्या आशाळभूत नजरेनं माझ्याकडे पहात ती उठून बसली.

मी आतां सावध झालों होतो. तो पूर्वीचा एक प्रसंग मला आठवला. त्या प्रसंगाला दुःखावेगाची पार्श्वभूमि होती. तो प्रसंग जनीनं पाहिला होता—त्यावेळीं तिनं आपला पश्चात्ताप माझ्यासमोर व्यक्त केला होता.

या आणि त्या प्रसंगांत कोणत साम्य आहे याचा मी विचार करूं लागलों.

जनीन एक अनावर हुंदका आला.

तिच्या मस्तकावरून हात फिरवीत मी म्हटलं, “ स्वस्थ रहा जने, देही दिवस निघून जातील. तुझ्या कल्याणाचा भार आजपासून मी घेतला आहे असं समज आणि निश्चित रहा. ”

“ एवढंच ? ” ती सद्गदित स्वरानं म्हणाली.

प्रकरण २१ वें

प्रस्तावना

झि पक्षिमणारा पाऊव नुकताच थांबून उन्हाची नाजूकशी तिरीप पडल्यामुळ त्या हॉटेलच्या खिडकीतून पहातांना सारं जग दुःखावेग संपल्यानंतर होणाऱ्या अनर्पक्षित आनंदानं हांसत आहे असं मला वाटलं.

ऊटीचं हें दृश्य नित्याचंच आहे. माझ्या आयुष्यांत तरी मी हेंच अनुभवीत आलों नव्हतों का ? पेन खाली ठेवून मी एक मोठा सुस्कारा टाकला तोंच मागून जनी खुद्कन हसल्याचा आवाज मला ऐकूं आला.

“ काय ?—झालं ? ” तिनं समोरून येऊन टेबलाला टेकून मला विचारलं.

“ सध्यापुरतं तरी झालं ! ” मी म्हटलं. शेवटचीं पाने घेऊन त्यांच्यावरून नजर फिरवीत ती माझं भाषण ऐकत होती. मी म्हणत होते “ मी कांदों लेखक नाहीं. तें ‘ तंत्र ’ म्हणून काय म्हणतात तें मला माहीत नाहीं. जसं आठवतं तसं लिहून काढतों आहे—”

ती मर्चेच म्हणाली, “ अजून पुष्कळच आहे—कितीतरी राहिलंय अजून. ते तुमचे तमासे, तीं वरून आलेलीं धमकीं, आपण चालवलेला तो हट्ट, ते आपलं नमुनेदार शेत आणि शेवटीं निमगांवांत आपण स्थापन केलेलं स्वराज्य—किती किती तरी लिहायचंय. ”

फाटकी वाकळ

“आतां कांहीं व्हायचं नाहीं माझ्याकडून.” मी खुर्चीवरून उठून खिडकींतून बाहेर पहात म्हटलं, “हीच केवढी तरी तरवार मारली असं वाटतंय मला—”

जनी हंसत माझ्याकडे पाहात होती.

मी जनीकडे वळून म्हटलं, “किक्कीची स्वारी अजून परत फिरली नाहीं वाटतं ! कशी हिला आपल्या प्रकृतीची काळजी नाहीं ? नुकती दुखण्यांतून उठलेली—पुनः दुखणं उलटलं तर अनावर होईल असं डॉक्टरनीं सांगितलं, तरीसुद्धा ऐकत नाहीं !”

जनी नुसती हंसली आणि म्हणाली, “ त्यागी जीव मोठे बेफिकीर असतात. त्या बेफिकिरीच्या बळावरच काळाशीं झगडून ते जीव धरून ठेवतात. महात्मा गांधी असेच नाहीं का जगले आहेत अजून ? ”

गांधीजीशीं किक्कीची तुलना केलेली मला आवडली नाहीं. पण जातीचा अभिमान आहे ना ! त्यांतून हं स्री-जात !

बाहेर डोकावून पाहिलं ! घोंगडीचा मला मोठा ओव्हरकोट घातल्यामुळं आस्थिपंजर झाली असूनही गुबगुबीत दिसणारी किक्की, सूर्याच्या कोंवळ्या किरणांनीं खुललेल्या ऊटीच्या टेकडीसारखीच हंसत येत होती.

मला पहातांच हात वर करून ओरडून ती म्हणाली, “आलें बरं गुरुजी !”

